

REPUBLIKA

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST, UMJETNOST
I DRUŠTVO

KAZALO

Dorta Jagić: *Zid plača* / 3
Drago Čondrić: *Pjesme* / 11
Mirjana Sačer-Bobanac: *U okružju pjesme* / 25
Bonislav Kamenjašević: *Pjesme* / 34
Diana Rosandić Živković: *Riječki parangal* / 42
Franko Stipković: *Veliki morski crv* / 52
Nikica Mihaljević: *Recepcija djela Joséa Ortege y Gasseta u NDH-u* / 55

IN MEMORIAM

Josip Lisac: *Radoslavu Katičiću u spomen (1935. – 2019.)* / 93
Ružica Psihista: *Posljednji pozdrav profesoru Marijanoviću (1935. – 2019.)* / 97

NOVI PRIJEVOD

Eugene Ionesco (tekst) i Dominique Probst (glazba): *Libreto Maksimilijan Kolbe* (s francuskoga preveo Vinko Grubišić) / 100
Vinko Grubišić: *Eugène Ionesco, s dugih staza apsurdna do dokumentarne drame* / 116

KRITIKA

Zlatko Kramarić: *Poljska u srcu* (Zbornik radova: *Poljsko-hrvatske veze kroz stoljeća. Povijest, kultura, književnost*, ur. Maciej Czerwinski i Damir Agičić, Srednja Europa, Zagreb, 2018.) / 126
Rafaela Božić: *Dijalozi s dušom / mapiranje duše* (Vanda Babić, *Crta na dlanu*, Skaner studio d. o. o. – Centar za kulturu Tivat, Zagreb – Tivat, 2019.) / 128

- Sanja Franković: *Ljestve obiteljske povijesti* (Ljudmila Ulicka, *Jakovljeve ljestve*, Fraktura, 2018.) / 130
- Stjepan Damjanović: *Otkrivanje zasute baštine* (Pavao Tijan, *Domovinske i emigrantske teme*, Studije, eseji, članci, Glas Koncila, Zagreb, 2019.) / 133
- Franjo Nagulov: *Trijumf autorske discipline* (Dunja Detoni-Dujmić, *Svjet-ski dan samoće*, Zagreb, DHK, 2019.) / 135

Maja Kolman Maksimiljanović: *Kronika DHK* / 138

Dorta Jagić

Zid plača

SMRT IMA TIJELO LOPTE

Svijet je kao čekaonica ispred pogrešne ordinacije.
Poniženja čekanja, talog dna prljave pepeljare.
U prigradskoj kladionici, gorak su lijek, ali dobar lijek.
Draga mi je smrt debele sablasti
lažne nade. Smrt mrzi tanane gimnastičarke.
Iako iznevjerenost peče po likvoru, krvi, koži
ta smrt laži veseli.
Nekako lakša od te smrti nade, pišem u notes:
u blatu razočaranja je skriven biser oslobođenja.
Život ima tijelce gimnastičarke, a smrt
lopte medicinke.
Smrt motri kako se tijelo biba i propinje,
kako se ta gimnastičarka vije u vis
iznad grede, vrti ptičjim kosturom u zraku
pa pada u san kao perce,
i dolje, na najvišoj planini svijeta,
ispod svih zlih čekaonica,
od nje se skriva.

KOŠULJA

Bjež'te pravednici i trezvenici, vi koji niste nikad,
vi koji ste uvijek, koji imate ispružene kažiprste i
uškrobljene košulje, evo, po sanatorijima,
azilima trče fatalne žene u bijelim luđačkim košuljama,

krhke plavuše koje vrište, puštaju kroz grlo van
sve crne vode svoga života, urlaju *miserere* na električnim viklerima,
i elektrošokovi rade najbolje frizure.
Krikuju, a žmireći potiskuju oči, te u glavi razjapljene žene
ližu zrak u kojem je, ha, možda spas,
traže zvukom vjetrić spasa
u tom metru zraka ispred njih.
Sve one suro lijepe manekenke,
izluđene američke glumice,
one *girls interrupted*, one tanke iznutra
prezbijene pjevačice i pjesnikinje,
slikarice i konobarice, barske plesačice,
sve ivane orleanske i marije magdalene
sa sedam demona samo u kosi, a sedamdeset u struku
po hodnicima se ljuljaju i vrište.
Bjež'te, jer po njih će doći spasitelj!
A vi nikog takvog, što se klati u krvavoj košulji,
vi koji ne bi nikad,
koji niste nikad, nikad ništa, ne trebate.

KOLIBRIĆI

Udala sam se s boka, pala ravno u ljubav.
Zapravo, zabila se biciklom u sliku muža.
Ostale su škare u utrobi, nered, posljedice.
Jer sam iz njegove zebraste šake zobala, ma
pojela cijeli strog i uglačan klavir.
Ali ništa drugo. Ništa meko.
Bole me leđa, sad sviram mrtve simfonije
u dubokoj bračnoj kadi magle.
A magla u dolini kreveta liže samu sebe
jezičinom uličnoga psa
i rida. Kako ona crno-bijelo, svađasto
rida, rida
stvara se paučina u spavaćoj sobi.
Nema živa bića, ni cvijeta ni sina.

U dalekom svijetu, gle, bujaju sjajne palme,
natrula botanika i pucketaju male smrti:
pijane smrti, cvjetne i vedre.
Opijeni trulim voćem i cvijećem
kolibrići se zabijaju u prečista

stakla trijeznih poslovnih nebodera.
Čitala sam: ptice prsnu o staklo, umru kao
što bi umrlo i svako sunčano nebo
koje kljunom udari u stisla usta
glupavih vladara ovoga svijeta.
Kolibrići su kamikaze ekstaze.

Mrtve ptice sporo klize s prozora
kao suze i slova, kao vinska himna
ali naša će ih ljubav
ostaviti čistačima s vjedrima – jer je
odveć plašljiva ta ljubav, nečista.
Nema što za reći ni u čast mrtvoj ptici.
Ručice naše ljubavi stišću se
skrute pred savršenstvom vedrine
što sja na gumenoj rukavici čistačice punoj
zlatnoga reza, oštrice brida staklenog nebodera.
Oštrici neumoljive, tvrde tajne
onih koji idu i sve čiste.

NEONSKI IZLAZ

Pomisliš koji ja to otrovni program pojedem
umotan u omot bombona još kao dijete pa
doživotno povraćam rad od jutra do sutra
u tehnološkom svijetu za numeriranu pogaču roba i
vičem kao Christian Bale obučen u Kafkine kosti:
stanite, stanite, voditelji šefovi i nemirne gazde!

Ali nitko me ne čuje u velikoj alatnici svijeta
tako izgublenu među nazubljenim štapovima koji mjere
vrijeme koje je označen novac, novac u crnoj vreći
ispod mosta Slobode.
i trčim tu ja – radnica s periferije koja se zove
tekstilna i metalurška i konobarska –
u ovom svijetu gdje i najljepši konji
plemeniti pastusi umiru od blata rata i kuge, a
mi, mi živi kopnimo od nanovlakana
hipertajnih vlada u sjeni kokaina i oružja
mi poslije posla zapetljane i izgubljene među pupkovinama
tv sapunica i hipnotičkim munjama mjernih jedinica
računa i popusta tražimo

na koljenima, u zanosima braka i bratstvu malih,
biblijskih crkvi na rubu društva
to obećano tlo raja, to hranjivo kao bjelančevine prvog bića
lijepo stakleno jezero gdje nema, o, nema otrovne trske svijeta
trske koja prokleta misli, o, misli kako nas pojesti
kao otmjenu palaču od ljudskih palačinki
pjevajmo dok kao planinsko ljekovito bilje
kuhaju nas fini industrijski instrumenti, roboti i bitkoini
hej, trske koje mislite, čujte:
penicilin je ipak slučajno nađen
kao i pocrnjela obitelj izbjeglica u parku i ljubav života
i onaj buket ljubavnih pisama s neba
u pustinji Kumrana na putanji pastira.
Ne možete nas imati
i ja, opća radnica kažem:
ući ću u svoje vječno srce kao u neonski aerodrom
vrijedan milijarde vaših pišljivih dolara i
uzletjeti sa svojih ruku punih
mliječne kiseline neplaćena rada
u ekstazu mišića koji se svijaju
oko presretnog _____
neću vam reći. Što vi znate o slovima
Boga.

PRIJATELJU

Kamen u ustima raste.
Pristojan, ali slinav kao svijet.
Ispod njega,
ne možeš više pružiti jezik
kao da je izgreban dlan
i jasno, jezikom gluhih izreći tom
velikom prijatelju
da s vama nije sve u redu.

KOŽA LICA

kao po propisu zakona
na kraju dana utrljavam anti-age kremu u lice,
u kožu kao u dodijeljenu parcelu tla.
u njoj noć je udomaćena, kao i u

uličnoj lampi, istiskujem ju jagodicama.
nema nikoga i vidim: ne, to nije više koža
to je kruta opna koje se
razlomljeno biba, rasteže i stišće –
seoska harmonika u gradu
pod pijanim prstima krezuba svirača
koji mi pred zrcalom osporava čudo u Kani,
ruga se u opće mlado lice, u lice svega.
i dalje ulijevam vlagu u tlo lica – koža
ju prima, o, pa ona je papir, platno
koža pa to je moje i vaše impregnirano
i na lubanji razapeto platno za
projekciju naših dana na zemlji.
s druge strane ceste postavljen je
projektor: nova bora, tri bore, deset usjeka oko
usana, objašnjavaš – nije strašno, ne
to je samo vrijeme zapelo u glini koja miriše na duh,
planinama i zgradama vonja na smrtna čovjeka,
kao stare oznojene cipele radnika
nepristojno isparava uokolo osjećaje, događaje
kao što fina zemlja miriše još danima
nakon jake kiše na gliste i blato,
na tu plodnu sluz neba i ježi se poslije,
nadiže mlada trava pod daždom
traži sokove i prženje nadraženog sunca jer
sve što je živo, sve želi piti, piti i osušiti se.
o, ta izbodena, namučena koža,
rasplakana naša koža!
teče niz nju još nezrelo mlijeko vječnosti,
ne snalazi se s višom matematikom,
Isusovim prisposodobama, orguljama i supernovama
troši u ovoj presporoj rijeci povijesti
i budućnosti. samo je vječnost dovoljno brza
za nas koji srčemo mlijeko adrenalina.
kao važni i teški kazališni zastori
koža pada na prolaznike i vene
u opaskama, ženskim tračevima –
to zrcalo iskustva i prostora koji se runi,
troši u ovom presporom spavanju,
u snu ne slutimo nježna umjetna disanja ljubavi
i da se naš prah još nije vratio prahu.
ne. još ne.
unatoč žiletima, stotinu tableta

i užadi, tvoje vrijeme nije došlo.
barem nakratko koža nam je još
smiješno stara kao bizon u ledu. nosimo ju
kao naš papirus za muzej.
u drugom svijetu već je bijela i
omekšana na lubanji, uložena u nebo,
u nijednom psovkom nabranog vremena
oboreno nebo.

ZID PLAČA

Dok ne paziš,
zidovi se legu iz svojih jaja.
Sjedio si na krevetu uz prozor jadajući se
kad se digao tvoj zid i osjetio svoju okomicu.
Zid se razveselio što je tako tvrd, strog
i nazvao se po tebi, po majčinom prezimenu.
Prepisao te točno kao bakin recept,
sve što mrziš, želiš, voliš.
I od tog dana pije ujutro na tašte tvoju krv,
tvoje najbolje lučko vino
i beskvasni pustinjski kruh.
Priče o svjetskim pustolovinama s prijateljima.
Sipa ti jutrom kokain pustinje iz škorpionove guzice
u e-mail, u inbox, u ruku.
Ti plačeš od staračke nemoći, a on veli
dobro, bit ću tvoj Zid plača.
Ne možeš kroz mene. Samo do mene.
Duh zida jaše i šiba one otmjene deve u daljini
koje su trebale biti tvoj spasonosni konvoj
do jeftinog hotela orijentalnog velegrada.
Zid je kao siromašan, ali moćan
orijentalni mag, stisnutih usta i čmara.
Majstor preranoga kraja koji nam je
pokucao na vrata. Uporan kao prosjak.
Bez smisla za tuđi mir i vječne
gozbe, nevine istine igre i uopće:
zid je biće bez mogućnosti zagrljaja.
Zid je kralj kraja. Plače.
I ne da na sebe. Ne da na sebe.

DJEVOJČICE I BAKE

Još kao djevojčicu u školi
naučili su ju hodati u vrsti.
Kad je odrasla, nije se dala:
hodala je brzinom
tajnog stabla, smirenog hrasta u koji je zabijena noć.
Ali noć je ovdje otrovno koplje,
slavenska plemenska strijela.
Glavu je morala, kao
poderanu plastičnu vrećicu, odvrćati
od tereta i mehanike svijeta.

U indigo sutone, nakon nastave,
povijala je vrat
do središta zemlje staroga
stanodavca Julesa Vernea.
Tamo je topla utjeha
za slomljene vratove, baršunast
kafić s beskrajno dubokim
bakinim naručjima, brašnastim obrazima
vrelim poput peciva, poput
čipkasta jastuka
kao dizajnerskim krevetima
i stolicama.
Kao sestrinstvo svih Alica
u rupama s
ludim, dobrim zečevima.

LJETO

Nema nikog da smeta. Jer je vruće.
Komarci zaista piju jogurt od krvi
u maglici vreline.
Pokojne muhe u bundicama
zuje u usijanu snijegu kravljih govana.
Sunce palo iza ormara mrmlja
u truloj grudi dunje.
Ne smije se dirati. Ne, ne.
Tek kad se ormar makne,
istrči ljeto iz usta moljca.

PRINESENO CVIJEĆE

Noć je crna kugla sladoleda
u kućici potplaćenog noćnoga čuvara
zgarišta Notre Dame.
ali nije, izgoreno nije dobro za jesti.
Samo smrt noć može jesti do smrti.
Kad se svega prejede,
smrt nepristojno bulji,
ima ono jedno veliko svjetsko oko.

Ona je stari televizor koji na sebi gleda
vatikanske izbore za miss i
sprema se izdrobiti pod zemlju
u prah za svakog crva.
U njenoj crnoj kopački nema nikakve
poštene pobjede,
nema otmjene logike.
Dosadno joj je u srni, u leptiru.
Gleda kako da uđe u kosu, kosti
čudesno lijepih, zračećih ljudi.
Na glavi nosi razvaljena riblja usta
i nosi na vrhu zakovrčan i dug zlatni štap.
Za svetkovina izlazi pomoću tri slijepa goluba
na veliki balkon i dolje pozdravlja ljude.
Gricka relikvijama nokte
dok nam prodaje previše otrovanih čarapa
koje je saštrikala na latinskome misleći na motive s
izumrlim pticama i plišanom sjekiricom
kojom je sjekla jednako i glave i gljive.
Smrt u svijetu svijetli naopako,
glumi i u bijeloj se palači smije
prinesenom cvijeću
kroz gladan rog jarca.

Drago Čondrić

Pjesme

METAMORFOZA

Bijah blistava oka i hodah kroz visoka žita,
Poprskan sunčanom krvlju, u tiha predvečerja.
Spavah u oluji i budah se očiju bistrih¹.
Ali ne imah milosti za vlastitu pùt,
Kojiu proganjah k'o lovac jelena hitrog
Između šipražja želja i skliskih litica strasti.

A onda dođe jesen i iz srca mi slavu je
Oštri vjetrovi istjeraše.
A rani mrazovi zabijeliše polja nevjerice.
I pođoh govoriti istinske, ali tužne riječi.
(Prepunjen pehar valjda se ispiti mora,
Da lakše splasnu visoki vodoskoci).

Ćutim kako sporo, vrlo sporo završava vrijeme,
Licem okrenutim prema dalekoj maglici saznanja.
I sada skupljam zaostalo klasje
Na poljima po kojima nekada davno hodah,
Sa zvijezdama u srcu, visoko dignuta čela.
Plasljivo živim za zvijezde i nudim njima svoj dah².

¹ P. Éluard: *Uskoro* (prev. D. Ivanišević).

² V. Krmpotić: *Bojim se bogova*.

U VRTLOGU SNOVA

Kada zakoraćih u kraljevstvo snova
Nađoh se u svijetu koji mjesec vodi,
Dugačkim zrakama, po valovlju mora.
U neakvoj čudnoj barci vremeplova,
Koji krišom, tiho u luku privodi,
Upravo u vrijeme kad svanuje zora.

I gledam gdje klija čudnovato sjeme
Koje na zvijezdama potajno dozrijeva
Skupljajući znanje čitavog svemira.
Neka Ruka čini da nestane vrijeme.
Da se ne zna što je s desna što je s lijeva,
A čuvstva nemaju moć svog odabira.

Ja shvaćam *da biljka samonikla nisam*
*U Tvojemu vrtu, da nikoh iz... panja*³
Sa žilama koje u vječnost dosežu.
U vrtlogu mašte i zbilje isti sam
Onaj koji svoje lelujanje sanja
Dok ga lanci zemlje uza sebe vežu.

Ne čuje se ono što jest, što postoji,
Samo riječi koje same sebe kažu,
U čistom simbolu. Nestvarnost k'o bura
Na moru kog nema, novu stvarnost kroji,
Bez prilična lika. A zvijezde pomažu
Da se u budućnost i prošlost progura.

Najfinije želje vjetrovi zaguše
U ranome cvatu, između porivâ,
Gdje ognjeni pauk plete mrežu vrelu.
*Cvjetovi se drobe. Svjetovi se ruše*⁴.
Sve što nikad nije, sada stvarno biva
I k'o prah zvjezdani pada po mom čelu.

³ V. Nazon: *Oče naš koji jesi na nebesi!*

⁴ N. Polić: *Triptih*.

NEISKRENO MISERERE

Lažno *miserere* odnekud dopire
Do ušiju samo sebi okrenutih
U bešćutnoj zloći. Svemirom se šire
Lažna obećanja iz srdaca krutih.
I čini se, ružom iskazana varko,
Da je predaleko pokajanje žarko.

Prečut ću uvijek vapaj neiskreni
Kada se zažari. Jer srce je krivo.
Prijetvorno se lažnim obećanjem pjeni,
Ne znajući je li, niti do kad je živo.
Strah me je anđela što se s dveri koč⁵
Od njeg' skrećem strahom zatravljene oči.

Nitko ne opaža nepokretnost krvi,
Jer sve ostalo je posve uzaludno.
I molitva sama s lažima vrvi.
Tek ćutilo duše i tada je budno.
Milosrđe srce kameno ne dira,
Kad njegov je ego na rubu svemira.

ZAKLJUČANA TAJNA

Uzdignutih ruku prepoznajem sebe
Ispred Tajne koja me zaskoči
Jer,
Sjećam se strahotnih magluština i šuma neprohodnih.
Sjećam se puteva kojima sam išao, a koji nikud ne vode.
I muljave rijeke koju preskaču mostovi.
Ali u sjećanju i bahatu umu
Samo tajna svoj koloplet plete.
Znam da prošlost ne bje tek predigra zbilji.
Ni sadašnjost. Zato ih se moj um i ne boji.
Al' budućnost negdje u zasjedi čeka.

Jer čovjek se nikad ne sjeti neznanja,
Premda ono kroza svu povijest vlada.
Nego se uvijek ponovno vraća Velikoj tajni,

⁵ V. Vidrić: *Gonzaga*.

Misleći da će Nada konačno doći na svoje.
A misli, *daleke prijateljice puti sentimentalne...*
*Svedene na um, na razum, do umiranja*⁶,
Ne donose rješenje.
One, jednostavnije od krijesnica u travi,
Ali blještavije od munja nebeskih,
Usnama krvavim ljube moćna vrata,
Iza kojih stoji Tajna zaključana.

LJUBOMORA

Svrćao sam misli preko trošnog mosta
Ponad rijeke straha što srcem žubori.
Dok sudrug ljubavi ljubomora posta,
I nastavi da se s razumom bori.

Prazno srce kleči nad onim što pade
Na dno mutne rijeke, kao zvijezda s neba.
Al' jedino čista ljubomora znade
Pritajit' se, a i udarit' kad treba.

Svejedno je je li srce sad krvavo
Ponor bezazleno prema nebu gleda.
Um se moj iseli, premda nije pravo.
I nastani tamu i straga i sprijeda.

Sad u ruci držim vatru kao stvarnu,
A stvarnost se ne da, pa vatru pretvori
U mirisnu ružu, a tamu prijevarnu
Pusti da se sama s demonima bori.

Izgleda da sve je odlutalo k vragu.
Ja *vatre se bojim i svojeg pepela*⁷.
Bezbožne mi sile iscrpiše snagu,
Kad se ljubomora s ljubavi srela.

⁶ P. Éluard: *Djevojke neznatne...* (prev. D. Ivanišević).

⁷ Z. Tomičić: *Sudbina*.

PLOD MOJIH KUŠNJI

Kad zaplovim hrabro po jezeru duše,
Kad mi jedra napne vjetar grizodušja,
Prvo što ću vidjet' to je da se ruše
Zidine i kule gdje caruje kušnja.

A tada će moćni Gospodar vjetrova,
Usred toga teškog neumitnog trena,
Odrediti da se gradi posve nova
Kula pred kojom ću pasti na koljena.

Vjetar će divljati, puhat' iz sve snage
Da mi lađu baci na hridi jezera,
Al' On će osobno stati ispred vage
I mjeriti točno. Njegova je mjera.

Kad jezičac stane i pokaže pravu
Mjeru kojom mjeri, nestat će tada
Strah i grizodušje. I prignut ću glavu,
Da plod mojih kušnji 'zalud ne propada.

UZNOSITOST

Uzletjeli smo.
I, eto nas tu, na vrhuncima vlastite misli,
Kako stojimo neustrašivo, viši nego ikad.
Od tolike visine vrtoglavica nas hvata.
Sva ćutla sebe osluškiju.
Kucanje svog bila
I izrastanje ega,
Što podatno traži načine prolazne
*Da bujanje svoje neprolazno slika*⁸.
Ali san pokvari
Prodoran kliktaj galeba vrh hridina morskih
Iz kojeg razabiremo jasno:
Oni koji uzletješe visoko
I sletjet će...
I sletjet će...

⁸ B. Miljković: *Ariljski andeo*.

NOCCTURNO

Ponoćna slika:
S crnog zvonika
Izbija kasni sat.
Lišće šumori
Šapće o zori.
Odnekud tihi bat.

Mjesec s neba
Već kako treba.
Srebro po zemlji topi.
A san se šulja
K'o kakva hulja
Da svakom oči sklopi.

Žmirkaju zvijezde
I nekud jezde
Čuje se sove huk.
Vjetrić sa strane
Dodirne grane.
A onda opet: muk.

IZA LEĐA NADE

Ostrašćena nado, što u srcu bdiješ,
Zar se iza sebe osvrnut' ne smiješ?
Na stope u pijesku koje vode zvijezdi
Što sad nekom čudnom stranputicom jezdi.
Pokorit ću suzu da hrabro izrekne
Molitvu. I stati prije neg' odjekne
Tad glas Božjeg gnjeva, hodati polako,
Jer je bespredmetno opravdanje svako.

*Već paklene sile klete i opake...
Bitnostima stvari bivaju jednake⁹.
Oblačeći na se najljepša odijela
Sudbonosno vabeć' ljepotom tijela.
Odbljeskom ljepote dušu uznemiri
Zloduh svojom moći. Dah svuda se širi.*

⁹ F Pessoa: *Posljednja čarolija* (prev. M. Tomasović).

Nevjerice. Kaži, tamno sunce zlobe,
Gdje u tebi čuči početak tjeskobe?

*Budi krotka, dušo, da budeš velika
Kad počneš padati u prazninu¹⁰ lika.
Nek' molitva tvoja bude započeta,
Kad mirisna ruža počinje da cvjeta
Na trnovu grmu. Kad se iza plotu
Na usni prirode rascvjeta ljepota.
Praznini je mjesto iza leđa nade.
Gdje posljednja suza s jaukom pade.*

MOJ GLAS U KAKOFONIJI SVIJETA

Pitao sam:

Recite mi pravo, isplati li se
Raspoznavati svoj glas u kakofoniji svijeta,
Kad usta govore tek ono čega je srce puno.
I začuh jeku iz svemirske dubine:
*Pogledaj u svoje srce i vidi: Odgovor tamo leži.
Makar srce, kao mudar čarobnjak i plesač,
Obmane te često mnogim neobičnim trikom¹¹.*
Tako da nikad načistu nisi,
Je li zloba blizanka ljubavi.
A ni svoj glas nije lako prepoznati.
Zato pretraži svaki zakutak u njemu.
Jer, budi siguran, odgovor se u srcu krije.

I pretraživah pomno po zakutcima srca.
I jedino što nađoh bje prigušen vapaj
Ka prvotnoj bistrini pogleda,
Koji muti mrena od strahova.
Pa upitah sâm sebe:
Što još tražim kada je u meni sve što želim?
I tada iznenada, kad Gospodar tame
Svoje podlo oko u ružu pretvori,
Miris ruže posta znakom zagonetnim.
A onda se otvoriše vrata zemlje
I vidjeh snove koje u pijesku sanja egipatska sfiga.

¹⁰ B. Zeljković: *Ante portas*.

¹¹ W. H. Auden: *Svjedočanstva* (prev. T. Sabljak).

Pa sijevnu munja i ču se tutanj groma,
A čisti glas iz visina utiša kakofoniju svijeta.

KATARZA

Jao, željo, što me buniom omami
I natjera srce da se sebe srami.
Rastvori prozore! Mirisat će cvijeće
I kada uvene. Premda nitko neće
Svjedočiti miris. Poraz se ponavlja
Kada se ograda oko srca stavlja.
A nije li strano pljeskanje ljepoti
Dokle se oko nje vražji okot koti.
Stani, vatro! Evo, sunce se pomalja
Premda ne znam, kako dočekati Kralja.
Kako li ću stati pred Lice od svjetla
Kad čist ne dočekah ni kukurijek pijetla?

JESENJA ELEGIJA

Uzdignute ruke ne poznaju nadu,
Koja teškom mukom smrti odolijeva.
Vrijeme je jeseni i podsvijest govori
Vjetrovitim glasom. Zbog proljetne časti,
Izmaglica cvijeće u veo zavija.
Ali sve što cvjeta dovoljno je drsko
Da na pustom mjestu priziva sjećanje.
Nesaslušan jezik osta uspomenom
Koja zaključana u kutu osame
Nesigurna čami. *Suncem mrzovoljnim*
Ščepan, vatru gazim, bacajući sjenu
*Po okolnim tlima*¹². Sjenu što mi kratke
Dane ocrtava. I to sve zbog riječi
Koje nesigurne u grlu ostaju.
Jeseni, moj jade, pokaži mi ruku
Koja tobom vlada. Na pokislu listu
Nađi trag uzdahu, nek se zacrveni,
Budućnost je ista i njemu i meni.

¹² Prema: D. Thomas: *Naročito kad vjetar u oktobru* (prev. N. Petrak).

LUTAO SAM

Lutao sam čudnim putem k istini,
Koja je preda mnom sijevala k'o munja.
Jer nas tako malo čovječnosti čini
Čovjekom, al' ni to čovjek ne ispunja.

Užgao sam svijeću ispred lika Boga
Prijetvorno vičući da ću sagorjeti
Kao stijenj od svijeće, da ću radi toga
Upoznat' sveznanje i bit moje biti.

*I nebo je tada krenulo k'o more
Skrivajući na dnu mrtvu Atlantidu¹³,
Njene mrtve, ali veličajne dvore
Spuštajući zastor prijetvornomu vidu.*

I čista se riječ sama sobom izreče,
Otkri se mom biću što upozna zoru.
Kao rijeka koja iz vječnosti teče
Bez korita, vječna uzburkanom moru.

O, skrivena nado, moj um se iseli
Smjelo u cvijet ruže, što se rascvjetava
U ponoćno sunce, a život mi cijeli
Progovori glasom drveća i trava.

Sad izmoren himbom nezahvalna tijela
Koje na tom suncu ni sjenu ne pruža,
Duh valovlju sličan, kojega je srela
Ponoćna tjeskoba, miriše k'o ruža.

MOGU GOVORITI

Mogu govoriti o zemlji i o tijelu
Koji se uzdaju u vječnost.
I znam da ću pri tom sažaljivo gledati svoje ruke
Od blata sazdane,
I jezikom trajanja nasumice prepričane

¹³ N. Polić: *Mjesečina*.

Lakovjernosti ljudskoj.
Mogu govoriti o nevolji i bolu ljudi
Rođenih u svakom trenu, iznijetih na svjetlost
*Uz uzbuđen, prigušen jecaj*¹⁴.
Al' znam, da sve to na svjetlost izneseno
Neće pridonijeti ni najmanje
Njihovu nestajanju.
Mogu govoriti čitave dane, do besvijesti,
Sve dok stvarnost potpuno ne ogrezne od neistine
I oholosti sobom opijena tijela.
Al' znam kad Tvoja ruka krene,
Da će se usta osušiti,
Jezik zauzlati i riječi zastati u grlu,
A istina će zamirisati mirisom ruže što se rascvjetava.

IZMEĐU DVAJU SVJETOVA

Čistoća svršetka neprozirnost smiri
Svojom nazočnošću, a ispraznost osta
Tek fikcija tijela. Ruža što uvenu
Pred očima mojim sad se rascvjetava.
I mistično svjetlo iz ruže prosijeva.
Tama ovom svijetu nije određena,
Jer smrt ovdje nema početka ni kraja,
Tek prelazak biva preko vječnog praga.
Tu su negdje, evo, *i gradske kapije*
*Gdje svoje negdašnje srce ja ostavih*¹⁵.
U sjećanju. Svjetlom brušeno sveznanje
Gdje presječe vrijeme. Vječnost se rastvori.
Zagrcnuh se pijan od udaraca bila
Jer ne prepoznah dare ni uzdarje.
Sve što je isprazno nestade bez traga
I svjetlost mi biće pretvori u sunce.
Tada spoznah žudnju u sjemenu voća
Koga već prerasta vlastita slatkoća.

¹⁴ W. H. Auden: *Uvijek u nevolji* (prev. T. Sabljak).

¹⁵ G. Apollinaire: *Ključ* (na srpski preveo: N. Trajković).

SIN ZEMLJE

Objeručke sam se jučer uhvatio
Za slamčicu spasa prevrtljive nade,
Kad se neoprezan zanos uskovitla
Na moru života i podiže vale.
I da Darivatelj ne pokaza lice
Sve bi mi dubina progutala, kao
Što ognjen zmaj guta nevino djevojče,
Što ga njemu daju za spas svojih glava.
Kad nada potonu tad studena zemlja,
Razdrljenih grudi mlijekom me zadoji.
I razabrah, sin sam utrobe njene
Što poput Ikara poletjet' bi htio,
Al' ona me čvrsto na grudi privija.

KRATKA ELEGIJA

Zar su moji dani tako dogorjeli,
Da mi smrt se kesi k'o zlokobna vila,
Što ne voli riječi, tek tišinu sanja
I vječnost koja se negdje izgubila.

Mladost moja, nekad, *gdje god je prispjela*
*Tu je cvala lažna vječita ljepota*¹⁶.
Zadovoljna sobom, tek kroz maglu vidje
Tanke niti svoga vlastitog života.

To bje vrijeme kad se želje osmjehuju,
Zbog zasljepljujuće strasti, obećanjâ
I kitnjastih laži. Ali nam promakne
Da i zemlja plače zbog nekih saznanja.

Neizdvojen sudbom, još ti nitko nije
Otkrio se, svijete. Ti si slika kriva.
Živ uvijek umire, mrtvi su besmrtni.
Jer *sve što prođe vječnost jedna biva*¹⁷.

¹⁶ J. R Jiménez: *Rubén Darío* (prev. N. Miličević).

¹⁷ B. Miljković: *Propovijedanje vatre*.

NADA NAD BEZNAĐEM

Spustila se nada tajnim putevima
U podzemlje da se i tamo ugnijezdi.
Al' pakleni oganj čudnim proplamsajem
Pred njom se iskesi. Zatravljena stade.
Zaborav preplavi taj svijet polutame.
Zvijezdo, prokletnice, svojom hladnom rukom
Ne dodiruj vatru, tako nesigurnu
Da je ne oprlji. Jer nova je stvarnost
Od nadanja jača. Neka vidljivoga
Tu bude što manje, da se uspomene
Između svjetova opet ne izgube.
Neizrecivo je izloženo kušnji
Da pokaže cijelu raskoš bezvremena
U svijetu beznada. Nebesa se tresu.
Onda prosjev jedan između oblaka
Dade olakšanje nagorenu mesu.

MJESTO GDJE SE SUSREĆE ZEMLJA S NEBOM

O, kako bih želio napisati pjesmu
Koja bi opjevala uživanje vremenšne zemlje,
Dok proljeće prstima toplim rovari po utrobi njenoj,
I muči je hirovitošću sokova probuđenih.
Kako bih htio biti jedno s tom zemljom,
Dok joj škripaju kosti u porođajnu grču.
*I poslije svoje smrti ostati s njom u jednoj istini:
U obnavljanju vječitog cvjetanja i zrenja*¹⁸.
Jer, tko to spoznao nije, taj neće upoznati sebe.
I nikad neće znati put kojim treba ići.
Zaista teški zadatak koji pred korijenjem stoji,
Dok ispod zemlje ne nauči barem početna slova
Klijanja i umiranja.
Nikada shvatiti neće
Vječitu izmjenu želje i sjećanja
U klicama koje se vrpolje,
Osjećajući svoj trenutak kao trijumf života
U ljušturi, duboko u blatu.

¹⁸ A. Cettineo: *Molitva za moju uvalu*.

O, kako sam žalostan i kako *se stidim*
Svojih žalosnih usta,
*Svoga razbijena glasa, svojih grubih koljena*¹⁹
Na koja ne smijem pasti, jer ne pripadam onima
Koji to štivo napamet znaju.
Iz srca mi pjesmu izmamљуje zemlja,
Ali pjevati ne smijem dok ne kleknem i ne promislim dobro
O zvjezdanu prahu i o velikom tajanstvu,
Koje moje puteve odvodi do samog Izvora
Na dnu kojeg vidim sebe, u dijelu blistava neba.
I moja se slika ponavlja u tisućama oblika
I prerasta svoj lik u slici već zamagljena,
Kasnog prisjećanja.
Upoznah korijen, ali ne upoznah
Ono sjeme iz kojeg sudbina mi niče.
Al' ipak stigoh na otajno mjesto
Gdje susreće se zemlja s nebom,
O kojem tek katkad šapuću anđeli.

OBFMANA VREMENA

O, sate, što trenutke kaplju po kaplju dijeliš,
Od kojih svakog trena ostaje samo jeka.
Za kog u praznoj sobi varljivo vrijeme mjeriš,
Kad onaj koga nema sadašnjost ne dočeka?

Jer, što moglo je biti i što je stvarno bilo
*Pokazuje istome, vječno sadašnjem kraju*²⁰.
A prije njega, ono što se sve dotad zbilo,
Odiše ispraznošću koju tek bivši znaju.

Tada zemaljska ljubav u liku ljudskog srca
Doživi nevjericu i samu sebe muči
Onim što je prošlo, a duša se koprca,
Dok isprazno od bitnog potpuno ne razluči.

Lukavstvo događaja koji se nisu zbili
Ostaje k'o mogućnost koju skriva vrijeme.
Uvijek usprkos trajnoj, nepopustljivoj sili
Čiji ljepljivi pipci sve do vječnosti streme.

¹⁹ G. Mistral: *Stid* (prev. N. Milićević).

²⁰ T. S. Eliot: *Četiri kvarteta* – Burnt Norton (prev. Šoljan – Slamnig).

Protjecanje trenutka *izraslo iza lažnog*
*Susreta čuvstva u umu*²¹ koji se i ne sjeća
Vlastite nestvarnosti, jednom dođe do važnog
Otkrića da je vječnost uvijek nekako veća.

U njenoj točki vrtnje sve je potpuno mirno,
Premda postoji kretnja. Bivanje koje nije
Stvarno već priviđenje. I vrijeme prozirno,
Koje priznaje sebe tek kad se u snu snije.

Ali kada ojača taj zanos neoprezni
I u njem' pođe teći, čutila tad se stresu.
I osjećaš da um se pomalo negdje trijezni
Na nekom čudnom mjestu, stranom zemaljskom mesu.

Obmano Abadona, *riječ tvoja sastavljena*
*Od... slova i glasova ne stiže u njihov sluh*²².

Kad do vječnosti stigneš, za jeku svakog trena
Tad u čudnome svjetlu život postaje gluh.

Upravo tu će život koji na kaplje mjeriš
Dobiti pobjednički aureole vijenac.
I oslobođen tebe i mrva koje dijeliš
Pasti u nevinosti i vječne mladosti zdenac.

²¹ B. Miljković: *Ariljski anđeo* (kroatizirao autor).

²² N. Šop: *Svemirski pohodi XII*.

Sead Muhamedagić

U okružju pjesme

(pjesnički svijet Mirjane Sačer-Bobanac)

O poeziji ne volim pisati iz suzdržane perspektive iz koje se depersonaliziranim diskursom u trećemu licu jednine želi postići kritički odmak, odmjerena distanciranost ili kako god to želimo nazvati. Ovo esejističko promišljanje nošeno je nastojanjem da čitateljstvo uvedem u živopisni, stjecajem okolnosti malo poznati pjesmotijek Mirjane Sačer-Bobanac (Makarska, 1946.).

Odmah želim naglasiti da je riječ o literarno formiranoj pjesnikinji. Prve pjesme iz gimnazijskih dana našle su zapaženo mjesto u tada tiražnim časopisima *Telegram* i *Žena*, a pojavljivale su se i u eteru nekadašnjega Radio Zagreba. Nakon više od dvadeset godina stvaralačke utihe uvjetovane spletom životnih okolnosti i tragalačkom samokritičnosti, nanovo je probuđena pjesnikinja, počevši od sredine 80-ih godina prošloga stoljeća, sve češće na papir stavljala lirske zamišljaje koji su nakon kraćega ili duljega iščitavajućeg propitivanja poprimali konačan oblik pjesme.

Ovomu neusiljenom lirskom buđenju pospješujuće je pogodovala sretna okolnost da je Mirjana Sačer-Bobanac tridesetak godina radnog vijeka provela na recepciji Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu. Na toj izrazito frekventnoj, kolokvijalno nazivanoj *porti* svakodnevno se susretala s mnogobrojnim domaćim i inozemnim kazališnim, glazbenim i baletnim umjetnicima, književnicima, slikarima i ostalim umjetničkim poslenicima i kulturnim pregaocima koji su na bilo koji način surađivali s kazalištem u kojemu ih je Mirjana domaćinski radosno dočekivala. Ti dinamični kontakti nisu bili samo rutinski odrađivano prosljeđivanje službenih informacija nego su nerijetko prerastali u pamtljive *susrete* u duhu konstruktivne razmjene doživljajnih i stvaralačkih vrednota. Književnik Ranko Marinković, kazališni redatelj Vlado Habunek, nekadašnji intendant HNK-a Marijan Radmilović, nezaboravni glumci Vanja Drach i Marija Kohn, slikar Ivica Antolčić, scenograf Aleksandar Augustinčić i još uvijek prijateljski prisutna lektorica Đurđa Ška-

vić rado su bili prvi slušatelji novonastalih pjesama koje su u vremenskom rasponu od 1990. do 2010. godine sazrijevale kako na sadržajnoj tako i na formalnoj razini. One su se tematski primarno fokusirale na čutilno protočkan i istinoljubivo iskren *lirski subjekt* koji, s jedne strane, intenzivno opaža, suptilno pounutrašnjuje i pjesmotvorno zgušnjava prirodu koja ga okružuje, prožima i uzemljuje, promišljajući, s druge strane, vlastito Ja u cvrkutavu suzvučju i valovitoj interakciji s plastično doživljavanim krajolikom u kojemu obitava, s kojekako ugođenim ljudima na koje nailazi i s tajnovito zaumljenim svemirom, čudesno naslućujući kako nas obavija pjesmovitim tkanjem koje je u lebdećim naznakama razvidno samo srcem ovjerovljenoj poeziji.

Svojevrsan odslik spomenutih susreta pjesnikinja je skupa sa suprugom Davorinom Supekom hvalevrijedno osmislila u jednomu napuštenom, za odvijanje kulturnih priredbi domišljato prilagođenomu *štaglju* u Kostanju, jednom od 24 naselja od kojih se sastoji općina Dubrava kraj Vrbovca. Tamo se, naime, već punu četvrt stoljeća po nekoliko puta godišnje priređuju tematski koncipirani *kulturni susreti* koji domaćemu stanovništvu i gostima iz Zagreba i drugih obližnjih gradova omogućuju doživjeti dopadljive pjesničke i glazbene nastupe, kazališne predstave za djecu i odrasle, slikarske i fotografske izložbe, plesne i pjevačke nastupe folklornih skupina, zborova i klapa, pri čemu se na štagaljskoj pozornici izmjenjuju umjetnici profesionalci i amateri. S osebujnom ugođajnosti štagaljskih kulturnih zbivanja u stanovitaj se sprezi i Mirjanina poezija koja se u njihovu okviru nenametljivo isprepliće s lirikom drugih autora među kojima se sve češće pojavljuju afirmirana pjesnička imena (Ivan Golub, Enes Kišević, Ivan Babić, Zvonko Zečević...).

Kada se napokon pojavila prva Mirjanina pjesnička zbirka pod mudro odabranim naslovom *Mijenjanje krajolika* (Aura, Sisak, 2011.), bilo je logično očekivati da će ova od nekoliko tematski zaokruženih ciklusa sastavljena knjiga prokrciti pjesnikinji put do nalaženja mjesta u korpusu suvremene hrvatske lirike koje joj nedvojbeno pripada. U, nažalost, gotovo posve nezaapaženoj zbirci ima nekoliko pjesama filigranske kakvoće koje zaslužuju uvrštavanje u recentne pjesničke antologije. Dvije takve pjesme, *Svemir* i *Jabuko moja*, uvele su me ujesen 1998. u Mirjanino *okružje pjesme*. Prepjevao sam ih na njemački jezik, a između pjesnikinje i mene razvilo se prijateljstvo kojemu je zajednička ljubav prema poeziji nepotrošiv zamašnjak.

Deset odabranih primjera iz bogata fundusa neobjavljenih pjesama u kojemu ima dovoljno građe za dvije zbirke višestruko će potkrijepiti uvodnu tvrdnju kako je u slučaju Mirjane Sačer-Bobanac riječ o pjesničkoj formiranoj, iskustveno ovjerovljenoj, duhovno proćućenoj i literarno zreloj lirici kojoj u korpusu suvremenoga hrvatskog pjesništva pripada mjesto što je bilo zasluženno već prvom pjesničkom zbirkom. Zasigurno će ove pjesme svojom upečatljivom izričajnosti adekvatno upotpuniti i zaokružiti moj fragmentarni pokušaj skiciranja Mirjanina pjesničkoga portreta.

Biografija

Nisam naučila. Nisam odlučila.
Nisam se obukla, ali ni svukla se nisam.
Nisam napisala domaću zadaću.
Zato sad nemam biografije.
Nisam završila, jer nisam ni počela.
Ne mogu sjesti na tron vlastita stiha,
jer kad je bila prilika,
nisam se mogla sjetiti rime, ni imena, ni prezimena.
Nisam bila dovoljno usredotočena
i eto me tu gdje jesam,
na kraju puta, ali napola.
Nisam doktor nauka, ali nisam ni neuka.
Preda mnom prazan stol za koji neću sjesti,
jer zapisujem usput. Iz srca.
Ne znam što će reći o meni kad me ne bude.
O mrtvima sve najbolje.
Ni toga se ne držim,
jer držim da je najteže ono što se mora
i da nije istina da ono što je daleko od oka
i od srca da je daleko.
Poklonjenu konju domahujem:
Prođi me se! Nemam novca ni za tvoje
ni za svoje zube, a nemam te gdje ni držati.
Nema leđa iza mojih leđa, nema ramena.
Samo glava i srce.
Jedno vuče. Drugo tuče.
A poklonjeni konj vremena propinje se!
Dala bih mu jabuku, da nema tako slabe zube.

Dijalog

Trebalo bi obrisati prašinu.
Oprati prozore,
rastjerati muhe.
Ljetnom je danu
potrebna vedrina.

U svemu te prepoznajem.
Čekam da u tišinu kapne riječ
koju bih mogla nazvati svojom.

Često mi se učini da dijelimo iste.

To me plaši.
Zatvorim prozor
i prestanem disati.

Dvije smo

Dišem polako, istiskujući zrak iz pluća.
Udah je bio bolan od uzdaha.
U zapešću pulsira jutro.
Srce leti k ptici što ulijeće u sobu.
Rastvaram dlan da se ugnijezdi u njemu.
Ona se ogleda u zrcalu prozora.
I moj je odslik tamo.
Dvije smo.
Dvije ptice i dvaput ja.
Otkucaji srca se udvostručuju.
Polako i duboko udišem zrak,
da ne uznemirim pticu.
Prestajem govoriti.
Puštam ju da pjeva umjesto mene.

Klupko

Praznini noćnog neba šapćem.
Onim udaljenim i nepoznatim mrakovima
u koje ne navraćaju zvijezde.
Tišina ne jenjava.
Omata se oko sebe same
kao pređa oko vretena.
I vrti se. Vrti.
Raspreda klupko nataložene memorije.
Glas me izdaje. Grlo se osušilo.
Šapat strahopoštovanja traži kap u moru mraka,
ne bi li odvratio Arijadnu od neizbježnoga.
Uzajamnost prodire u nedogled.
Sve do točke neviđenja.
Tu je možda kraj vječnosti.
Od sada i odavde
vrijeme počinje dobivati novu dimenziju.

Lastavice

Doletio je sâm,
na žicu sjeo i pjevao
kao da ih je bilo deset,
kao da nije došao iz daleka,
kao da nije doletio iz Afrike,
kao da je tu bio od pamtivijeka,
na tankoj žici sred dvorišta.
Sâm,
dok nije došla ona.
Onda su letjeli zajedno.
Pod gredom gnijezdo gradili,
donosili travke u kljunu,
lijepili ih blatom s jezera,
odmarali se na žici sred dvorišta.
Jedno je uvijek pjevalo.
Gnijezdo raslo,
imalo dvije odaje,
klijetku i pretklijetku poput srca
i malenu istaku poput balkona.
Ljubav rasla.
Uvlačila se pod krov,
letjela do neba,
do oblaka,
cvrkutala,
sjedila na jajima,
čekala.
I letjela,
letjela letjela,
letjela do rijeke,
do potoka, do jezera,
za jednoga, za drugoga, za trećega,
za svih pet malenih plodova ljubavi.
Žutokljunih, paperjastih,
gladnih, nejakih.
Roditeljska ljubav najveća,
jedna po jedna,
poletjela ptičica.
Pet ih bilo na žici pred kućom
i sedam, bili svi na broju.
S krova na krov,
na orah pred kućom,

s jabuke na jabuku,
jedan po jedan postali.
Krilom nebo rezali
na ulomke,
na dijelove,
na razlomke.
I odletjeli.
A on me ostao čekati.
Deset dana i noći.
Jedan sâm.
I kad se vratih,
još samo tu noć
kraj gnijezda je spavao,
još samo to jutro je
na žici pred kućom sjedio
lastan maleni.
I otišao u svoju Afriku,
na krilima moje ljubavi.

More

More me dočekalo s jaukom.
Nevidljivo.
Je li se netko utapao u njemu?
Tko je tako bolno
trgao haljine noći?
Nevoljnik koji je zaboravio plivati,
ili more što gutalo je nevoljnika?

O, more, upitah,
zašto imaš tako velika usta?
Ali more, jao,
ništa ne reče.
Jauk se sam u sebi utopio.

Ujutro,
na zanijemjelu žalu,
nijemo
ležalo more.

Najveće bogatstvo

Kad imaš sebe sama i znaš svoje mjesto
u poretku svemira, nemaš koga citirati,
jer kroza sve si prošao sam.
Otkrio si more utapanjem rođenog brata.
Nešto je bućnulo, rekao si.
Čuvarica plaže je odbacila knjigu
i zaronila za njim,
taman kad je on drugi put izranjao.
More je za tebe bilo slana voda
koje se on nagutao.
Nitko te nije ništa pitao.
Sve je ostalo tajna.
Čuvarica je bila mamina sestra.
Obje su već mrtve i nemaš kome što reći.
Kad gledaš kroz prozor, prvi si i jedini
koji gleda kroz prozor.
Znaš da se ne smiješ naginjati,
jer ulica koja te čeka nije slana voda
iz usta tvog brata.
Ni teta čuvarica više ne čita.
Zakon sile teže nisi izmislio,
ali si ga padajući naučio.
Ni Arhimed ne bi znao što učiniti s tobom!
Ti jednostavno sve znaš!
Sve riječi dovodiš u pitanje,
sve točke i zareze.
Upitnik ti je na početku svake misli,
jer ona i jest pitanje.
Mjesec te u stopu prati, a ti gledaš niz ulicu,
čudeći se kako zna kamo ćeš.
Od sunca se skrivaš, ne izlazeći na sunce.
Zvijezde padalice brojiš, ležeći na pijesku ušća,
u istom času spoznajući
i zemljopis i ljubav i drevna proročanstva.
Suze koje ti klize niz obraz Lovrine su,
tvoje će kasnije doći na red.
I tako, jabuko i dunjo moja mirisava,
ne padaj pod tuđe stablo.
Ne padaj na tuđu glavu.
Ožiljci su naše najveće bogatstvo.

Neimenovana

Poput djece što se igraju skrivača
danima smo se tražile.
Iskušavale i izmišljale nove stranputice.
Postavljale zamke.
Hvatale se ukoštac s riječima i zarezima,
sijući točke i uskličnike
u pusta polja upitnika.
Nisam više znala tko sam.
Govorila si: Nema spavanja!
Ostavi se svih drugih poslova!
Naizgled besciljno nastavljala sam hodati nepoznatim putevima,
zastajala na mravljim stazama.
Prepoznavala sam se u sjenama stabala,
spremna da te ulovim u mreži tvojih vlastitih riječi,
onako kako si me poučavala.
Bit ću dobra, ne brini se, šaptala si.
Bit ću tvoja najbolja pjesma.
Na dobrome smo putu.
Dopusti mislima da lete.
One su poput golubova listonoša,
znaju ishodište.

Samoća

Samoća sama
uz rijeku korača.
Naviru valovi,
valjajući uspomene.
Miris trstike
umjesto haljina.
Niska kupina
na dovratku jutra.
Kap krvi.
Zaboravljena bol oko vrata,
poput ogrlice.
Na sprudu
ostavljena periska,
nečujna,
bez odjeka.

Sjedeći u slici

Sjedim u slici. Jedna sam od boja kojom je slikar obojio zastor na prozoru.
Njišem se... Izvana dopire povjetarac. Prolaze me srsi. Treperim poput sjene na zidu.
Miris lavande pomiješan s mirisima livadskih cvjetova zastaje na nitima čipke
od koje sam istkana. Dolijeće leptir. I bumbar.
Na zamišljenu prozoru iza kojeg je livada, skupio se roj pčela.
Otežala od boje, sve teže se njišem. Osjećaji su podijeljeni.
Sretna što nisam sama, što dio sam nevidljiva svijeta, zaboravljam da sam samo zastor
i da su sva ostala stanja puka izmišljotina.

Bonislav Kamenjašević

Pjesme

Pošandrcale babe u šumi punoj veprova broje pare pjevaju
i plešu

Noću nas napadaju divlje svinje
Hrskaju njuškama kljovama
Hrskaju očice nadbubrežne žlijezde
U najprljavijem najmračnijem mjestu na
svijetu

Iz pupka rastu naše divlje glave
S kljovama rogovima
Napetima kao strune koljena: dendriti
Pod teretom od dvjesto dvjestotina
Slamnatih godina koje na ladanju nose šešire
I vječno pričaju o parama

Pare su mrske trbušne šupljine pod
Naponom i sam pogled na njih
Izaziva povraćanje i trenutnu smrt
Blaženu ali nedovoljnu
Kao i sve čemu priznajemo dobrohotnost
Ali ne znamo konačnu
Namjenu

Burkina Faso

Mariji

Već danima s neba padaju cipele
pod kutom od 45, kao kulenova seka, kao tuča
svečane, svakidašnje, špic-papci, čaplinovske
crne, smeđe, kožne, kuhane i poslužene na letećem tanjuru
kao teleća potrbušnica s mladim krumpirom
mukli i ustrajni dažd cipela
rominja
glagolji
žamori
izljuje na izazove života tačke ispunjene
dosadom, ontološkom sumnjom i Burkinom Faso

Fasov'o si ti, bolan, fasov'o
onoga trenutka kada je
jer si ju izubijao krafnama po očima
iz čahure izletio prekrasan Buridanov magarac
kao Kupid s kupinama, vol u kupusu
hvatač raženog kruha, hohštapler i
pet 'iljada jugoslavenskih dinara u 2019-oj

Nisi se nikad zapitao o riječima kao što je krzmanje
i njihovim dubokim unutarnjim previranjima, nešto poput
hrvanja Jakova s anđelima ili „dobro se mi razumijemo“ ili „let's cut the crap“

Stvari postoje ili ne postoje
u Hrvatskoj trenutno postoji 60 privatnih detektiva i dažd cipela:
rominja, glagolji, žamori
po rđavim ljuskama krovova
i sune kao malj na Franza Biberkopfa

Moja svijetla sjeno, moja Margareto i Sulamko
i noćni traktore nad oranicom srca
moja papriko i rajčice, Lauro i Beatrice
moja „ne bumo se vratili“, Julijano i Cantilly
moja mino nagazna i pitanja sporopotezna
moja Desničina šimero
moja ašik-djevojko!

Zaista, kažem ti, telefon je još uvijek signal
gdje ima lima, ima i odbljeska sunca

ako se nitko ne javlja, ako ti zvoni u neko nedoba
uvijek pomisliš na najgore

Ako poželiš, Marija, ako to stvarno 'oćeš
zaista, kažem ti, danas ćeš sa mnom biti
u Burkini Faso.
Ili barem u pjesmi?

Običan dan 1

Tramošnici

Bio je to sasvim običan dan
kada ruke i noge zarone u bistru tečnu vodu
i izrone školjku. Uho čuje fijuk.
Udar valova, ali u daljini, na susjednoj obali.
Susjedni miris spaljene dlake.
Svinjski komadi skrivaju se u pušnici i dime.
Krijeste sintakse su se nakostriješile.
Upala obraza vlada svijetom.
Svijet je jedan veliki kokošinjac.

Iz kratera se puši kao iz lonca u kojem se krčkaju
filovane paprike u ljetnoj kuhinji,
na proljeće kada lagano podrhtavamo
i osjećamo se spremni za novo.

Motiku od svile za sepet jabuka,
proso za kovanu štalu, čavle za kravlju potkovu,
šilo za ognjilo. Napete kože na žici za ekvilibrista.

Bio je to dan kada iskri iz kremena morskoga vitraja
bonaca i gluho podne. U jednome selu kraj Kule
kapetana Gradašćevića, u proljeće devedeset druge,
moja je mati sterala veš. Izronila školjku.

I uz zvonki topot konja Ilijine vatrene kočije
hitro poput lasice
bacila se na pod kraj kokošinjca.
I spasila vlastiti život.

Običan dan 2

Tolisi

Narančasti moderni gramofon svirao je neku voćnu plišanu melodiju, punu košaru iglenih ušica, uzak trombon kroz čiju cijev Eustahijeva tuba vodi do unutrašnjosti. U unutrašnjosti bio je pravilan rez, sinapsa, sonar podmornice. U košari krpena lutka. U ormaru među haljinama maca se omacila. U svakom kutu jedna paukova mreža. Na svakoj ruci jedan šav. Na nozi ožiljak, u šnajderskoj radnji ples, pokoja cigara nedjeljom. Na bašči žuto povrće, u ambaru žuti kukuruz, u radnji ljetne žute haljine.

Evergrin svojim snenim kretom ruke spušta zastor na šarenicu oka, cik-cak rezovi ženskih plesnih koraka, oštro i odsječno kroz zrak, meko i lelujavao kao nizinska rijeka, klize Posavinom. Ruke i noge povlače se kao potezi naličja na krojačkim mjerama. Struktura vitraja na čijim se opnama leptiri iskre podsjećaju na kratko praskozorje. U voćnim bojama koje blijede u albumu koji nije snimljen. Niti lepeze skupljaju se i šire kao harmonika stepenica. Kao prsni koš. Kao nosnice. Sve brže i brže i brže. Kao ušica igle kad kroz nju treba provući konac.

Pet je kćeri majstora Lovre pjevalo i plesalo uz narančasti gramofon. Ali samo je jedna lijepila sličice glumaca u svoju bilježnicu oživljujući ih svojim duhom. Pet je sestara pjevalo i plesalo, ali samo je moja majka šila.

Bio je to sasvim običan dan.

U proljeće devedeset druge, u krojačkoj radnji gradačačke bolnice moja je majka lijepila popucane crvene i plave žice, žuta platna na zauvijek pregorjelim spojevima mladih ugaslih gramofona. Strpljivo i usrdno gradila je svoj vitraj, svoju bezglasnu skladbu, iglom dirigirajući gramofonima i trombonima i rukama i tubama i nogama, oživljujući ih svojim duhom. I šivanjem zaradila zabranjenu riječ suvremene poezije: vječnost

helijev san

helijeve balone uvijek sam gledao u rukama druge djece

(gospodine želite li pokloniti igračku svomu sinu
morate ju kupiti a ne samo gledati
rekla je žena za otvorenom šatrom

mom rasijanom ocu
u zagrebu devedeset treće
a ja sam tada
počeo puniti prazni bunar u meni
i do danas ga napunio kućinama
i dosita se nasitio rogačima za svinje
počeo puniti malim kapljicama tuđe pljuvačke
i kamenjem tuđeg dvorišta
počeo sam učiti životne istine:

stavi kamen pred budalu i
naitit će se njime na tebe

gradska falograđanština nema razlike u odnosu na seoski atavizam

seljakova vezanost za zemlju
prljavu crnosivu bosansku zemlju
plodnu pustoš
ognjenu zemlju
ni sa čim se ne unizi
nečijoj kozmopolitskoj nedaći kreposti izrugivanja iz toga)

koji put
vidio bih poneki helijev balon kako leti u nebo
ispušten iz ruku kakva nespretna djeteta

i razmišljao
kako se to meni nikada ne bi dogodilo

ja bih svoj helijev balon čvrsto držao i
odnio u kuću
(kad bih ju imao)
jer helijevi baloni prirodno teže prema nebu
svojim kemijskim sastavom

nisam bio zlurad zlosretnu mladom djetetu
nisam bio zlurad tomu kako ga nikada nitko
neće uspjeti uloviti

ne budi zlurad iz ruku ispuštenoj i
trajno izgubljenoj radosti!

vidio bih helijev balon *sub specie aeternitatis*

i razmišljao
kako ga čeka *taedium vitae*
kada se svojom utrobom prolije
u
prazno
vjedro
svemira

bosanče, vrati se odakle si došao!

Pomrčina

*Anici Jurić
Sarafini Lauš
Čukle, Putićevo, Kovači, lipanj 1993.*

„Jer toplo je srce moje, vatrena je moja duša.“
Musa Ćazim Ćatić
„Sama si svoje žiće.“
F. Pessoa

Tko zna, možda, između vrča što ga piješ
i vrča opet napunjena, tebi sudba
umeće pomrčinu?

Ne kupuj jer ti neće platiti'. Devize su mravlja gnijezda.
Pucni prstom i stvar se gradi od početka do dočetka.
Od gnijezda do zvijezda. Halal ti bio na svakoj riječi
što ne izlazi iz tvojih usta.

Kojot mrakom ne zavodi kočiju.
Pljesak puni kućna sidra.
Ljudi danomice pričaju besmislice.
Otići ćeš u Spinalongu da tamo umreš s gubavcima.

Jopski ropski, hoćeš-nećeš.

Još su vam kao djeci govorili da se samo posebnim naočalama
može gledati
pomrčina.

Repetirati znači čupati djetelinu s četiri lista, list po list.

Tri tvoja sina i muž:
Tvoj sin, tvoj sin i tvoj sin.
I kraj njih jedna majka suzama oblivena.

Vidi u djeda rupe u glavi. Tu može avion da prođe,
kako je govorio Kamenjaševićev učitelj tjelesnoga
u malom prigorskom selu, egzilu podno Kalnika,
nekoliko godina po trganju djeteline, kada se učenici nisu usudili
uletjeti u protivničko meko tkivo igrajući samo loptom.
Nije bilo Prvomučenika ni bakrača.

Prošla si po uvižbanu konjicu po stazi tlačeni,
quisque faber, quid pro quo,
pošla i ti i ti, da se približite jedna drugoj, bone.

Da zaplešete pod pomrčinom na putu za Spinalongu,
da tamo umrete s gubavcima.

Rafali prema urvini neba

Danijelu Grbavcu iz Buhinih Kuća
(15. 2. 1992. – 9. 1. 1994.)

„Svi mi imamo dva života...”
F. Pessoa
„jednima je život kratak,
drugima bio je dug.”
A. Jakšić

Svi mi imamo dva života:
U prvom stvarno bivamo,
u prvom živimo;
u drugom mrijemo.

Možeš mi ponuditi metak, sjekiru, nož ili
motornu pilu.

Pilu naopako za tri pijetla i jedno zatajenje organa,
za mlačnu noć u selu lavež, za kristalnu kocku modrine, suhi barut i
slonove koji pješke vitraže svojim muklim kreketom traže,
za staklo drvenog kvadra, za Da Vincijeva čovjeka.

Nož za vlažni barut, slona bez vitraža, pustinjski kijamet, staklarnicu i grkljan.
Višekratno za grkljan.

Sjekiru za drvo, živo ili mrtvo, poput odmetnika Divljeg zapada,
za zreo bostan, tintaru, bolan,
za lažni, što ga živimo u našim odnosima s drugima,
koji je neuporabiv, nekoristan
i koji se okončaje tako da nas strpaju u lijes.

Metak za mačje buhe i za tuđe kuće,
za krvavu tetovažu na lijevoj nadlaktici,
za bjelokost,
za njedra koja griju poput kalorifera,
za *Quasimoda una fantasia*, koji zvoni na uzbunu,
za pravi, što ga snatrimo u djetinjstvu,
i što ga ne nastavljamo snatriti,
ostavši jedni od ove Njegove najmanje braće, u nekoj omaglici.

Rafale za urvinu neba.
Počasni plotun za Bosnu.

Ako sam ja opet Danijel,
a ono su opet lavovi,
na čije ću rame ovaj put
nasloniti svoju tugu i samoću?

Diana Rosandić Živković

Riječki parangal

(zbirka priča u nastajanju)

Kanjac

Boro se zavalio leđima na uskoj dasci. Podignuo je noge na bitvu. Cijelo ga je tijelo boljelo. Vreće s pijeskom koje je jutros prenosio na grobničkoj cementari bile su teške, u njih se uvukla vlaga iz leđa koje je skupio u hladnome vagonu gdje već godinama noći. Gazda koji je inače bio sažaljiv, nakon poderotine iz koje je curilo, postao je bezobrazno prost, čak je spomenuo majku. E, ne's majku! Boro je snažno hraknuo na zemlju, odbacio šuplje, kožne rukavice šefu pred noge, pokupio zimsku jaknu i otišao pješice prema cesti gdje je stopirao u nadi da će ga netko pokupiti do grada. Nije nitko. Trebalo mu je tri sata pješaćenja kako bi stigao do Rive. Kao da je upadao u jamu vrtložnih voda. Čuo je zov lovokradica u bespuću. Modrim tabanima izrovaio je svoj zadani put, razmišljajući treba li se vratiti. Sklon ili nesklon nebu, mirišljiv ili smrdljiv u primirenoj bliskosti nezaustavljivih pokreta.

Ispred Mornara bila je potonja tišina, kao i kod Brodokomerca. Nigdje nikoga. Na klupi pokraj kipa Ivana pl. Zajca, zakucan, sjedio je Rufo, njegova sol, s njim ne razgovara zbog nenaplativa duga. Premlada su stabla da ga obgrle sjenom. Otkotrljala naranča ispod praznoga pulta poput dragulja na opijenu dlanu. Progledati kroz usne, smočiti ih. Kora nestane prije cje-dišta. Kap bogato isparava.

Zaputi se prema Molo Longu. Kao da je pratio tragove preko nekoga oka koje pamti i poziva ga na dah. Diše, još uvijek diše, kao što diše i trag. Tomu se i nadao, Jole i Vaso su pecali. Lukobran kao da je poskakivao u napetosti s onu stranu kamenjara. Tu je, prisustvuje galebovu razmetanju s vrha ribarice, između početka i kraja, nakon što je našao more bez štapa, vuka ili pasa. I crta nebeskoga svoda, okupana ni sa čim, kao da je najvećim

luđacima okovala krila. Siguran je da su galebovi pronašli fantaziju i odustali od navaljivanja. Vrijedi li žrtvovati vrijeme dodvoravajući se životu? Ipak, potrajalo je još sat vremena da dočekaju Suhog s plastičnom dvolitrenkom jeftinoga, crnog vina iz Refuze.

– Odi sutra opet na građevinu. Stane brzo zaboravi. Malo je nagao, šef k'o šef, ali isplaćuje pare bez kašnjenja. Nije k'o Calek.

– Kenjac! – progunda Boro i žedno otpije razmišljajući o prijedlogu. Već se bio ponadao stalnomu poslu, ali ništa od rješavanja statusa, od mogućnosti kakva pristojnoga smještaja.

– Što ne odeš u prihvatilište? – reče Jole ješkajući udicu.

– Idi ti! – Boro zatvori oči sretan što proljetno sunce još nije zašlo i doda: – A što ti ne pecaš na krak od smrznute lignje, nego lupaš kamenom po puževima? Jučer sam se nab'o na ostatke.

Jole se podsmjehne pa daleko zabaci. More se uzbiba u kružnicu i opet u bonaci umiri.

– Zato je i ostavio. – nasmije se Suhi glasno što ga potjera u kašalj, pa pljune u more.

– Da imamo za lignje, ne bi ovdje pecali. – doda Vaso koji je sjedio na rubu držeći svoj povraz na prstu. Stiropor s navezanim najlonom držao je u džepu jakne.

– Za mačku! – doda: – To se danas tako kaže.

– Ljuta glad – ta mačka, da. A ti, Boro, jesi li danas štogod jeo?

– Dao sam otkaz prije marende!

– Baš si baksuz. – reče Vaso.

Suhi izvadi komad kruha iz vrećice i gurne ga Bori u ruku.

– Što ne ješkaš kruh? – upita on otkidajući, zbog zuba, komadić po komadić.

– Ne pecam slinave babe, nego ribu. – odgovori Vaso zagledan negdje iznad silosa. Suhi doda Bori bocu da mu zalogaj lakše prođe. On otpije i natrag zalegne. Velike sjene bdiju nad pogledom prostranih pučina. Izvija se misao u daljinu, poput dima, mirisna. Jole je nepomično držao ruku s povrazom. Činilo se da ju može tako držati vjekovima. Da nije cigarete koja je dogorijevala na usnama. Sunce je dodirivalo Učku, guralo se o nju, nakrivilo se o njezino rame i polako klizilo na drugu stranu, ostavljajući čudno rumenilo po paperju oblaka kao da je netko otrgnuo cvijet.

– Sad će početi gristi. – reče Vaso i prebaci izlisanu traper-jaknu na leđa.

– To uvijek kažeš. – pogleda Jole prema Učki.

Sunca nestade. Boro ustane i protegne se govoreći: – Ajde, ljudi, dosta je. Idem da mi ne zauzmu moj vagon. Sinoć stigli neki Sirijci, migranti, ostali bez para, doveo ih Mrki. Kaže nakratko, dok ih ne ubaci u kombi za dalje. Ne vjerujem nikom. Tako je i Ljuljo doš'o nakratko, pa eto ga već šestu godinu.

– Ja sam mislio da je on umro? – začudi se Suhi.

– Smuca se okolo, glumi umjetnika, al' kad stisne, opet se vrati. – odgovori Boro.

– Vidimo se sutra!

– Moguće! – kimne glavom Vaso i odjednom trže rukom. Zatim počne potezati povraz, brzo i ushićeno ponavljajući: – Imam te, imam te!

I zaista, na kraju povraza prevrće se ribica veličine dlana, poleti zrakom i Vaso ju spusti pokraj nogu. Špretno joj vrati udicu na vanjsku stranu i baci ribu u kabao s morskom vodom. Zapliva smeteno.

– Kanjac! – pogleda Jole unutra.

– To sam i rekao na početku, da ćeš uloviti kanjca. – reče Boro na odlasku.

– Ne kenjaj, rekao si Kenjac misleći na šefa. – dometne Vaso.

– Bolje hvatajte slinave babe, onda ćete možda imati pristojan riblji ručak. – reče Jole promatrajući dvije siluete iz daljine, koje lijeno, nogu s nogu, prolaze. Lelujaju bokovima, ženske.

– Ponovi mi onaj recept s kanjcem? – upita Jole. Boro zastane. Vaso mahne rukom:

– Prvo je pobrašniš, pa je samo malo sfrigaš da oko pobijeli. Onda je izvadiš van. Na isto ulje pustiš dvije-tri kapule debelo razrezane da se skroz smekšaju i nekoliko cijelih režnjeva češnjaka. Onda vratiš kanjca i zaliješ vinom. Crnim. Palentu skuhaš posebno. Ribu onda digneš van, odvojiš glavnu kost i glavu, to baciš mački, i onda navali. Lovor da ne zaboraviš. Malo ružmarina.

– Je li na maslinovom ulju? – upita Jole.

– A nego na kakvom? – progundā Vaso.

– To je k'o neki riječki gulaš? – promrmlja Suhi.

– Riječki gulaš je svinjsko meso s keljem. – ispravi Vaso.

– Nikad čuo ni jeo. – slegne ramenima Suhi i pogleda prema siluetama. Žene su stigle blizu. Razgovarale su. Boro pojede zadnji komadić kruha, klimne glavom dečkima i nastavi hodati. Prođe između njih dvije kao razapeto jedro išarano kišom. Njihove prebije le kože jednako izgledaju kao da su dio istoga tijela. Okrupnjele. I kada odlaze, izgledaju kao da se vraćaju iznad mora. Sagorjeli dan bio je na zalazu, Rijeka je pomalo palila svoja svjetla. Učini mu se da se njegovo zagasilo. Žene su se nasmijale, a on nije znao čemu. Mala glazba malih beskućnica. Nije bilo važno jer brodovi jednako izgledaju. Treba stići do vagona, onoga koji nikuda ne putuje. Stoji kao što stoji njegova bitva na rivi. Izbrazdana. Ukopana. Stabilna. Nevezana, reklo bi se, skoro djevica. Digne ovratnik i dublje uroni glavom u jaknu, zabije ruke u džepove sretan, napipavši cijelu kutiju cigareta koju mu je Suhi ubacio. Nekada je to dovoljno.

Ušate

Vasilije je pauk koji osvaja prazninu, a Dardo je čuvao glavu za još jedan skok. Zora je Borki govorila kako je sretna što ima za platiti stanarinu i ne mora se skrivati od inkasatora, a ova je dometnula da nju ne boli glava u postelji jer preko noći ne mora uživati u njegovoj nazočnosti. Ali zato glava boli mene, htjela je reći, međutim odustala je ne želeći ga blatiti još više jer joj se nakon dugačkih kofeinskih sijela na Korzu čak i smilio koliko ga je prikazala bijednom i sebičnom lijenčinom. Njegovo djetinjstvo nisu spominjale. Pregledavale su galeriju u Borkinu mobitelu i smijale se.

– Čini se kao drag momak. – rekla je proučavajući povećanu fotografiju.

– To je i ostao, momak! Brak uopće nije shvatio ozbiljno.

– Najbolje da za naše boli optužimo svekrve jer se ne možemo složiti oko toga je li bolje kad muškarac stalno radi i nema vremena ženi pružiti malo nježnosti ili kad želi stalno držati svoju ženu za onu stvar.

Istina je da nisu htjele previše vremena tratiti na priču o propalim brakovima jer su se redovito vidale i sve o toj problematici znale. A mali mučenici, daleko od srca, još dalje od duše, snivali su nad morem rastavljenim.

– Ali ako opet odeš u Milano, tko zna što će od nas ostati? – rekla je Zora i dodala: – Mery je iz Londona došla kući samo urediti neke dokumente u čemu joj je pomogao moj odvjetnik, pa se vratila natrag. Ima kartu u jednom smjeru, razumiješ li?

Borka je klimnula glavom. Dugo su šutjele sjedeći terasi robne kuće Ri. Gledale su se pune pritajena hropca neiskorijenjene nade, s tugom zbog predstojećega ponovnog rastanka i žličicom kupile šlag s vrha šalice. Smiješile se kao početnici u igrama na sreću, iako su slutile pucnjeve što odzvanjaju u trobojnome danu. Koliko je godina prošlo od studentske kave sa šlagom, ovdje ispijene? Miris interijera je ostao isti, ustajao, ali topao i taman. Otimačice nijemih jutara, tada su obje prekinule na prvoj godini, Borka zbog trbuha koji i nije bio tako neplanski kao što je njezina majka mislila, a ona zbog ponude talijanskoga agenta da se okuša kao manekenka u Milanu. Honorar koji je nudio bio je prilično lijepa svota i morala je biti oprezna s frajerima poput Marotija koji je bio uglađen i ljubazan zbog ljudskih obzira, ali mu je iz očiju virio nasilan kraj. Svejedno, savjetovalo se da takvu ponudu treba svakako prihvatiti, uz kupnju povratne karte koja vrijedi mjesec dana, za svaki slučaj. Put je bio sklizak, pun lukova i strijela, kaciga i okrvavljenih krugova.

Možda ju zato katkad savjest zapeče misleći kako ju je ona nagovorila da nespremna krene u bijeli svijet, a, s druge strane, bilo joj je drago kada bi srela neke zajedničke poznanice koje bi kratko zaključile kako je Borka uvijek tražila komplikacije u životu, adrenalin koji bi joj proključao uzavrelu krv, neobične situacije za obične ljude koje su njoj bile svakodneвне.

– Vani su me iscijedili kao limun i sad sam na rehabilitaciji. – rekla je plativši račun.

– Prošćimo do svjetionika! – Zora je ustala i stavila torbicu na rame. Prva joj je pomisao sigurnost torbice. Dvaput je bila pokradena. Tako se nedavno bila podignula sa stolca, a ono, torbice nema! Vražji otimači, i Borka-svjedok bi s njom na policiji. Vid-pogled-sljepoća. Nikada se nije našao počinitelj. Izrađivati nove dokumente. Htjela joj je reći neka se zauvijek vrati, ali nije ju imala gdje smjestiti kao neki hitan slučaj čovjeka u neprilici, a u hotelu *Kontinental* nije se propuštalo znatiželjnomu osoblju šaptati nove verzije o ženi koja ostavlja bogate napojnice. Dvaput je i previše puta.

Moraš štedjeti, ne smiješ se toliko razbacivati novcima, htjela joj je sugerirati, pomalo ljubomorna što obilato daruje konobare, a nije se usuđivala priznati da je kriza dostignula vrhunac. Borka bi mogla bez mnogo riječi izvaditi karticu i na bankomatu upisati iznos koji bi ju zasigurno na neko vrijeme izvukao iz bijede u kojoj je živjela otkako se preselila. Ugasila se kruna, nisko more ne daje više omaglice ni prstenja, ni hihote koji su njima bili uskraćeni.

– Jer ako žena ne može otići kod frizerke jednom mjesečno, ako razmišlja koje će uloške kupiti, one jeftinije ili skuplje; ako ima tako staru maskaru za oči da joj kapci crvene od alergije, a od prijateljice darovani crveni ruž isušuje joj usne, onda se može smatrati da nije u nekome srednjem sloju, već pripada nižoj klasi, koja više i nije klasa.

– Bila sam jednom siromašna. – smeteno reče Borka: – Znam kako je to.

Koračale su ruku pod rukom tješeći jedna drugu nakon životnih neuspjeha, priznajući da su još opterećene što će tko reći i hoće li ispasti loše žene, loše majke, loše snahe.

– Hajdemo zaviriti u kantu, jesu li što upecali? – reče Borka i približi se čovjeku koji je sjedio uz rub i pecao. Pušio je cigaretu. Ona svrne pogled u kantu. Riba se zapraćaka. Nije bila sigurna.

– Ušate? – upita.

– Kanjac. I cipli. – reče on namrgođeno.

– Rogi ribaru! – reče Borka i produži.

– Da ne bi tebe zapao moj rog? – promrsi Suhi gledajući ju iskosa. One šutke produže dalje ubrzavajući korak.

– Jesi li munjena? Nisu ovo obični, normalni ribari! Ovdje ne pecaju Riječani!

– Što me briga! I ti, isto, uvijek si u nekome strahu!

Borka se kretala lijevom stranom, Zora nastavi desnom, ali ne uza sam rub ponora, do mora. Na putu je osvanuo zid u straži grafitnoga imena. Za zapaljenu svjetinu bio bi najbolji, ukoliko se ne bi saznalo da je pao. Kolike površnosti iznašaju svijet. Kakvi strahovi? Zar posjekotine nad praznim lijevkom neba? Da nije zaboravila ponijeti iglu i konac, sašila bi veliko Sutra, to jedno golemo more poludjelih uspomena.

– Loša misao potamnjuje svijet, a dobra ga osvjetljava. – rekla je Borka uspinjući se ruzinavim stepenicama prema zelenome svjetioniku na kraju Molo Longa. Nije bilo nikoga. Podignula se preko željeznih nosača na prečke i popela prema vrhu. Nečujan lahor zatire na žici svjetlost između dvaju opstojanja. Ovdje titra nedosanjani svijet.

– Nemoj pasti! – Zora nije izdržala šutjeti.

– Već sam pala. – rekla je Borka i spretno se uzverala do treperava svjetla. Tamo je promatrala grad koji se gasi. I grad koji se pali. Pod nogama su joj bile tvrde barikade. Kao da sjedi na trupcima, truplima. Zora je bila ispod, daleka, malena, raznježena ptica-repatica. Znala je da će se do kraja mosta sa zakačenim lokotima ponovno jedna drugoj približiti.

Grdobina

Ina je ostavila neizbrisivo sjećanje na trenutke slatkoće kada se pokazala u cijeloj raskoši, a onda se opet raspršila u beskrajno mnogo komadića da se pita je li se razbila, je li postojala, je li uistinu zauvijek prošla ili je još cijela, ali skrivena pogledu!? Proživjela je blizu i bilo mu je lijepo. Neću ju optuživati, kao drugi, makar je bilo samozavaravanja. Niti je svoje niti njegovo srce ispunjala grubošću. Muž je tiho kopnio pod okom njezine pre-dane majke koja mu je njegovala dekubituse. Za talente, bila bi kažnjena da nije na vrijeme otišla. Zar je zlo pomoći odraslomu čovjeku nakratko na vlastitoj koži oćutjeti ljubav i strast? Kada je požuda postala tijesnom košuljom, skinuo ju je da ne popuca na šavovima. Ljepotica. Pun dlan. Kada se smiješila, Kvarner se zrcalio. Barke uplovljavale nestvarnom tišinom, na vesla, zbog poštovanja prema njezinu drijemežu. Iznad nje su plivale troprste sestre Sinaide, zavidne i rječite, ali stare djevojke, s uvijek svježim ranama na usnama kao da su se ljubile s paucima.

Cime skinuti promrzlim prstima. Provjeriti vitlo. Spremište. Isploviti. Upustiti se u razgovore koliko je potrebno. Klimati glavom, kapo je uvijek u pravu. Očekivati polupraznu mrežu. Ako je puna, bit će i mesa. I ne razmišljati više o njoj. Da ruka ne ostane bez prstiju, kao Duji koji je o Mariji snivao danju-noću, pa nije na vrijeme pustio lanac. Možda će muž uspjeti umrijeti za vrijeme ovoga *vijagria*. Da se odmori od svoje nesreće. Rekla je Ina kako mu je glava natekla i zubi da su se izbacili na van. A noge tanke, slijepile se jedna uz drugu zgrčene. Očima kada gleda kao da sve razumije, pa ona podiže hranilicu kojom mu zaklanja vidik na njezino lice. I nekada plače, i on tada plače. Stara grdobina, tako ga je nazvala njezina majka jer je njegova već odavno bila mrtva.

Mirno su plovili, rekla je, i onda su odjednom udarili o hridi. On ostao paraliziran, oštećen, mozak mu je napola virio kroz čelo. Njoj ništa. Odle-

tjela u zrak i pala u more. Zato ne može bez mirisa soli, mora, bez ribe. Ne može ni bez njega, bez grdobine. I plače. On je sretan kada driješi cimu. Kao da gladni galebovi koji lete uokolo i prate ih odnose misli i pitanja. Klikće jedan, neustrašiv, koji sleti na potezaču i javlja kako je sve u redu. Da ima ribe. I da će s njima sve podijeliti. On ne bi više s njime ništa više dijelio. Najljepša grdobina ide njoj. Muž ima sondu i pije medicinske napitke. Majka napravi grdobinu u vinu i jedu skupa. Vrata sobe ostaju zatvorena. Kada se popije vino, majka se povlači k patniku, a Ina uzima vlasnika galeba za ruku i odlaze u njezinu sobu. Nekada bude dobro. Nekada plače. On i grdobina. Galeb klikće.

Šaruni

Ona još nije bila školarac, ali je znala smišljati bezbroj pitanja na koje bi čekala odgovor.

Utješno je bilo što će za tjedan dana obitelj Šarun otići u Dalmaciju, a ona na Cres, u kamenu kućicu none Jele, sa smokvom u dvorištu i maslinom iza zidine. Dva dana traju pripreme za pakiranje. Igračke se premještaju iz kutije u kutiju, pa odlažu, mijenjaju i ponovno premeću iz torbe u kovčeg. Jedva čeka odmahnuti kada im otac upali auto i krenu šljunčanim putem iza kuće, na cestu iza kovane ograde. S vidikovca je pucao pogled na Rijeku, kazališnu kupolu, vitke dizalice na Delti. Dugi lukobran rastegnuo se prema Opatiji poput neke ruke što nježno prinosi more u njedra.

Lada zatvori oči. Gdje li stanuju oni golubovi iz staroga grada? Možda se uvijek vraćaju u gnijezda ispod klima uređaja ili im je tamo bučno? Zašto se njezin nije vratio u isto i zašto se ona nakon pet godina još uvijek isto pita? Zar ne postoje druge ptice, odane? Rode, labudovi, albatrosi? Galebovi ubijaju golubice, to je istina.

– Uskoro opet putujemo i opet bez tebe. – rekla je Blanka podbočivši se kod uzglavlja. Lada se trgnula. Prestrašila se da je stigla majka. Podigla se i nasmiješila.

– Morate se malo i od mene odmoriti. – rekla je smireno.

– Nikad se ne odmorimo bez tebe. Ivan prvih nekoliko dana plače, Jadro ne plače, ali je ljut. Beba ionako stalno plače kada ne spava, a ja razbijam lutke.

Lada se začudi:

– Zašto razbijaš lutke?

– Neka vide da sam ljuta.

– Dođi, malena. – Lada ju privuče i stisne u zagrljaj: – Praznici će brzo proći i opet ćemo se vidjeti.

– Nećemo! Majka je rekla ocu kako želi da nas čuva jedna druga teta. Neka naša rodica koja je ostala bez posla. I da je to bolje jer će ta moći doji-

ti bebu jer je ona od živaca izgubila mlijeko. I da za tebe više ovdje nema mjesta. Zato je Jadro jučer plakao. Nisam ti to smjela reći, al' morala sam.

Dijete zagnjuri glavu u njezina njedra i rastuženo zaplače. Lada uzdahne. Gospođi je već prešlo u naviku da joj svako toliko zaprijeti kako će ju zamijeniti sa siromašnom rodicom koja je ostala bez posla, a samo zato da Lara stalno bude izvrsna u svemu što mora činiti. Ipak, možda je slikarstvom nemoguće izliječiti postporođajnu depresiju kako je to savjetovao dr. Jazbek. Lara pogleda na veliki stajajući sat s njihalom bez stida. Uskoro će se pojaviti Zdenko, gazda. Provirit će provjeriti kako su djeca provela dan. Ana će mu stajati za ramenom promatrajući razgovor, zadubljena kao da niže bisere na konac. On ne vidi ljubomorni žar u orlovskim očima, one zamišljaju skriveno preplitanje njihovih prstiju u prolazu. Dodavanje papirića, latica ruže, ključa. – Izmišljotine! – znao je više puta zagrmjeti i mir bi se vratio u kuću, kao što kiša mirno natopi vanjsku fasadu, bez oštećivanja. No na Ani se vidjelo da kipti u sebi jer nije mogla dokazati zlurade tvrdnje. Zato Zdenko izbjegava susrete i zato joj više ne dopušta objedovati s njima za stolom.

Dobro je da putuju i srećom da neće biti na jutarnjoj prozivci. Putovanja znaju rješavati statične probleme. Kao klatno koje se njiše, sada lijevo, sada desno, hrabro opkoljujući barjak na vrhu strelice. Slobodno, a zarobljeno srce ideala. Kada je dolazila u Rijeku, s preporukom i dobrom voljom, znala je kako postoji mogućnost da sve završi s raskidom ugovora. Na Cresu neće ostati. Ovdje se ne može vratiti. Mala ušteđevina je dovoljna samo za jednu ratu neke podstanarske sobice, ne za dvije. Uzet će pauzu i prošetati se niz Molo Longo da joj se razbistre misli. U ovoj je obitelji previše mreža koje ju guše između dvaju udisaja.

Arbun

Što je ubacio u sebe, kao žeton u džuboks zvan želja, nitko neće nikada saznati do nijeme, kristalne površine. S vremenom udica dobije patinu i glavocu se potpuno ugasi vedar sjaj. Micika prede da se čuje i preko. Uvijek ga pronađe na kamenu. Ne peca s one strane. Tamo si na vjetrometini. Stalno netko prolazi. Vire u kantu, komentiraju, podcjenjuju ili se čude. Moraš biti oprezan da nečija upadica ne ostruže po dnu i ne ugrabi tvoju radost koju bi na vidjelo iznio da sada znaš ono što ne bi trebao znati, jer ješku treba dobro poznavati. Bolje da nitko ne sazna ono što je saznao. Da cijeli život ništa drugo ne radi, nego samo baca ribice u kantu, ne bi ju prepunio.

Jedna je želja, koja će se uskoro ispuniti, da ode do Vojaka i zaprosi Brankicu. Zatim će otputovati vlakom u Dugo Selo k majci. Tamo će ih Ruža dvoriti. Najest će se gulaša, sarme, mlinaca i paprika. Imat će malo mira za sebe jer će se Branka družiti s rodbinom. Plivat će, ne u moru

kao danas dok je pokušavao povraz udice osloboditi s druge strane, nego u heljдинu polju koji Ruža posadi samo zbog njega. Ne uračuna mu se u odbitak od plaće dan kada dolazi kositi. Kao što je prije dva mjeseca prigovorila kako već dugo nisu bili.

Nije imao hrabrosti reći kako Branka inzistira da odu u Irsku. Prvo ona jer već ima neke kontakte i skoro siguran posao. Sada, kada mu je posao u 3. maju propao, više joj ne može protusloviti. Micika je došla kao sigurno utočište od pregrada i strahova. Uvijek na istoj groti, s vanjske strane. Bit će da u nekoj od ovih škrapa spava. Htio ju je odnijeti u stan, ali bi mu iz krila uvijek iskočila kada bi zagazio na cementni dio lukobrana. Ne bi ga ogrebla, nego bi muklo zamjaukala i provukla se ispod pazuha te se vratila na grotu. Kao crna mini pantera. U mraku su joj sjala dva zelena oka i pratila njegov žar cigarete. Nekad su tako proveli sate skupa i do iza ponoći. Nije bila gladna. Voljela je arbune. Može se dogoditi da Branka ode. Da Ruža ne dočeka unučad. Da ne pronađe posao dovoljno brzo kako bi mogao platiti račune. Ali ne može se dogoditi da Miciki ne ulovi ribu. Nadao se da će, kada dođe zima, mačka postati popustljiva. Već je nabavio mačji WC u hodniku s čistim ekološkim pijeskom. Osjećao je da se Branka pakira. Otići će. Nestati, samo da ne zaglavi s njim. Nikada više neće svratiti s Brankicom u Dugo Selo, kod majke Ruže koja je i sama imala težine odgajajući unučad iz razrovanih brakova svoje nesređene djece. On će ju za sada poštediti. Neće nikada nikoga voljeti kao što voli Branku. Kasnije će se već pojaviti ta druga, ona koja ti postaje ženom. Tako mu je Meho iz pogona objasnio kako stvari idu. Jednu voliš, drugu ženiš. Zavitla snažno udicu s ješkom iznad glave, kao da lasom lovi bizona, i daleko baci. Onda sjedne ponovno. Micika mu je prela u krilu, lagano ga je kandžicama grebla po trapericama kao da je malo maće koje omekšava utočište. Možda danas ne iskoči?

Bugve

Slavica je Mrljici blizu ukotvljene ribarice ostavljala kroketiće, nekada jetrenu paštetu. Uvijek nepovjerljivoj, plahoj. Spavala je na brodu, ispod cerade, ljeti među špagama. Slavica je nakon sterilizacije redovno ostavljala i tanjurić mlijeka uz rub. Sjela bi na preklopljenu jaknu, naslonila se na zid lukobrana i čekala. Mačka bi na kraju ipak prišla.

Pustila bi da ju mazi ispod vrata. Nije prela. Sličila je pokošenu snoplju. Slavica joj je govorila da ima preduge, zaljuljane brkove. Mrljica je uzorna sabiračica gamadi na brodu, Slavici je dopuštala da joj pregleda kandže. Grickala bi joj kosu, kao da tako lakše podnosi. Slavica je znala biti sretna. Čak i s masnicom ispod oka, nekada je bila sretnija nego sada, premda je sada zadovoljnija. Ludo, zar ne? Sve što čovjek doživljava tijekom dana može spretnim premještajem riječi u rečenice stvoriti urnebesna

htijenja ako se u taj rad unese mnogo pažljiva svladavanja i kada donekle svlada vokalne kalkulacije, tada to može postati svojevrsna zabava. Više voli konstruktivnu kritiku, nego lažne pohvale o djelu koje nije učinila. U udruzi za zaštitu mačaka nju je zapalo odredište Molo Longo, od početka do kraja, subotom i srijedom. Ali ona je voljela ravne linije, više nego krivine. Instruktorica vožnje bez dana staža. Čovjek može svladati prostor u graničnim stanjima.

Koliko o autocesti toliko o betonskome luku. Dvosmjernan je. Popločan dobrim željama i mnogim tragovima kočenja bicikla. Zapije u krpicama asfalta koji se ljušti na sredini, na rubovima ga nema. Tamo su goleme, kamene kocke. Na nekim dionicama su crni valovi, naborani, samo što ne progovore. Onda dugo vrijeme šutnje, po srebrnoj čistini, tamo je dezinfekcija, i Moro, Mrki, Cigančica, Vidra, Buba i Bezrepi. Kada je toplo, površina ide u titravo drhtanje i kao da se smiješi. Isparava. Očekuje, propušta.

Noću pale sva svjetla, svedeno je mračno. Odloženo željezo uokolo se ne vidi, ni kontejneri nisu vidljivi, samo rijetka rasvjeta od dizalica nagona na razgovor. Ili barem pjevušenje, katkada fućkanje. Najčešće samo izleti psotka, kratka, zbog udice u prstu i zatim je povraz ponovno čvrsto obujmljen, stabilan, čeka trzanje. Razlikuje vibraciju dubine od znatiželjne bugve.

Netko joj vjeruje, drugi ju zaobilaze. Napeta najlonska nit je duga koliko je dugačak život. Nekom kratka, drugi se sablažnjavaju od zamršenosti. Sretna je što nije blizu vanjskoga tunela. Ipak ga ima za onoga koji želi shvatiti svu bit, da je tunel u čovjeku, čovjek u vozilu, a vozilo na vjetrometini. Ona se rastresa na sve strane, ali putuje u samo jednome smjeru. One nesreće, sudari, padovi, mogu biti poticajni, svrhoviti. Zato se ne treba ustezati od prodora i brzine. Oslobodit će se gomila odronjenih slova.

Nije važno što je prije ceste tu bila cjelovita površina mora s tisuću raznobojnih valova. Zar netko može voditi računa o nevidljivim točkicama koji tvore cjelinu, ukoliko se pretvore u pravokutnike ili trokute? Lupeška tijela. Zaista je bijelo, kada se nagne, u zavoju, opasno. Brzina je sve, samo ne prilagođena. Iza glisera se prilagođava vođena, pjenušava zmija koja prelazi i ne zapinje preko čeličnoga konopca.

Ona je zapela ne porođivši ushićenje. Nije se odmah prilagodila. U procesu je, stabilna, zaraslih krasta. Rosa, kada pada, takne i cestu i grotu. Ali po morskoj travi ne odskliže ni vol ni govedo, nego čovjek, nikada dovoljno pažljiv. Zato kada žuri, ona ne pušta tišinu da joj mijaukanjem kvari slike. Glasno bicikl ispuhane gume bubnja, u ritmu se vrte žice, sve pjeva. Nekada je otvoreno nebo da bi snovi mogli ući, a često je prizor zatvoren kako se ne bi leptirice prevarene zarobile. I tada joj nedostaje vjetar u kosi. Ošišat će se, to stalno ponavlja. Neće je moći potegnuti. Bit će slobodna, i od bugvi i od mačaka.

Franko Stipković

Veliki morski crv

Glad je postala nepodnošljiva. Djeca su plakala. Žene su se skupile u grudice jada i očaja. Potpuno su zašutjele. Unatoč prijetećoj opasnosti, moralo se nešto poduzeti. Djed je nešto šapnuo ocu, otac je potvrdno kimnuo glavom, uzeo drveni sanduk s poklopcem i njih dvojica su, ne govoreći nikomu išta, krenula oprezno prema izlazu iz špilje. Pošao sam za njima. Djed je razmaknuo granu samonikle smokve te propustio oca van, a onda i on izišao. Trenutak kasnije i ja sam izišao iz špilje, provukavši se ispod grane smokve.

Vani, sivo je nebište sasvim naleglo na okolna brda. Čuo se postojani, potmulj tutanj iz njedara napukla tla. Gromade koturajućih stijena promicale su pokraj nas, završavajući svoj opasni pad u muljevitu plićaku morskoga rukavca, stotinjak metara niže. Djed i otac su krenuli strmim puteljkom prema pustome naselju, trudeći se izbjeći smrtonosno, kotrljajuće kamenje. Slijedio sam ih na pet-šest koraka iza njih.

Neozlijeđeni smo se uspjeli spustiti do obale. Bila je plima. More se prelijevalo preko rubnika i kvasilo napukli asfalt kolnika. Nekakav prijeteći, mukli tutanj dopirao je iz mora u zaljevu. Širio se teški, gusti, gotovo nepodnošljiv miris po pokvarenim jajima. Najprije djed, a odmah za njim i otac, izuli su cipele i čarape te zavrnuili nogavice hlača do iznad koljena. Ne oklijevajući, zagazili su u žitki mulj plićaka. Ja sam ostao na obali, naslonivši se leđima uz deblo bora koje me je štitilo od kotrljajućega kamenja. U jednoj ruci držao sam djedove cipele, a očeve u drugoj. Nebo je još više potamnijelo. U daljini se valjao grom.

Djed i otac su zagazili duboko u plićak. Iz sive, masne vode za njihovim leđima dizao se s dna gusti, smrdljivi oblak. Zaustavili su se kada im je more bilo već visoko iznad koljena, močeći im podignute nogavice hlača. Djed se zagledao u nešto na morskome dnu ispred sebe. Gledao je pozorno. Učinilo mi se kao da sam razgovjetno čuo kako je saopćio momemu ocu: „Tu je!“

Znam što su tražila njih dvojica: velikoga morskog crva. Zašto? Već dani su im njih dvojica, unatoč opasnosti, odlazila u ribolov, ali ništa nisu uspijevali uloviti. More kao da je bilo potpuno prazno, a glad je sasvim zagospodarila ljudima u špilji. Ako ulove velikoga morskog crva, razrežu ga na komadiće i nataknu na udice, možda će uspjeti uloviti barem štogod.

Sijevnula je munja, a skoro istodobno prasnuo je grom vrlo blizu. Skoro u istome trenu s padine brda zakotrljale su se nove gromade kamenja. Stajao sam čvrsto priljubljen uz deblo bora koje me štitilo od kotrljajuće smrti. More pred mojim očima proključalo je od bezbrojnih gromada koje su se survale u nj. Srećom, djed i otac su bili dovoljno udaljeni od obale pa ih kamenje nije dovezalo.

Sijevnulo je opet. Onda grom. Neposredno pred djedom iz mora je iznenada šiknuo snažan vodoskok, potpuno oblivši i djeda i oca. Obojica su ustuknula. Bijeli vodeni stub, visok preko tri metra, počeo se obrušavati natrag u more, međutim na istome mjestu ostao je uspravan, smeđi stub. S obje strane neobičnoga stuba vidio sam bezbrojne, tanke nožice, poput velikih trepetiljaka. Zabezeknut, shvatio sam da je to divovski veliki morski crv.

Iz mraka niskoga, crnog oblaka sa zapadnoga nebišta sijevnula je bijela svjetlost, pogodila u vrh živoga stuba i rasprsnula se u dva vodoravna, blješuća mlaza. U tome trenu učinilo mi se da vidim golemi, plamteći križ nad djedovom i očevom glavom. Već sljedećega časka puknuo je grom i ošinio je pljusak. Utrnula je sunčeva zraka. Golemi veliki morski crv počeo se njihati, nestabilan u uspravnosti.

„Otvori sanduk!“ viknuo je djed ocu.

Otac je hitro skinuo poklopac s drvenoga sanduka i približio ga sasvim do njišućega tijela velikoga morskog crva. Odjednom, veliki morski crv se stropoštao, padajući u otvor sanduka. Djed je rukama gurnuo njegov rep u sanduk, a otac je hitro spustio poklopac. Veliki morski crv je bio ulovljen.

Dok su djed i otac prionuli na vesla, sjedio sam na krmi barke, držeći čvrsto objema rukama polugu kormila, upravivši pramac prema otočiću obraslomu borovima, koji se smjestio na samome ulazu u zaljev. Kišilo je neprekidno, žestoko. Kroza sivu zavjesu kiše, na pramcu barke vidio sam drveni sanduk u kojemu je bio zatočen veliki morski crv.

Kada smo doveslali gotovo do samoga otočića, djed i otac su prestali veslati. Djed je uzeo sjekiricu, rekao nešto momu ocu pa su njih dvojica otišla do pramca. Kiša je na trenutak prestala padati. Učinilo mi se da je sve utihnulo. Prestala je grmljavina, vjetra niotkuda. Iz sivila otežalih, masnih oblaka izletio je veliki, bijeli galeb pa nam je širom raskriljenih krila poletio ususret. Pratio sam pogledom njegov mirni let sve dok se nije sasvim približio našoj barci, a onda je divlje kliknuo i iščeznuo bez traga.

Dok se uzbuđeni kliktaj nebeskoga letaća gasio u nalegloj tišini, odjednom sam postao svjestan potmule, prijetee grmljavine koja se sve više i više pojačavala. Primijetio sam kako su djed i otac zastali na pramcu i začu-

đeni se zagledali u drveni sanduk u kojemu se nalazio veliki morski crv. Shvatio sam da taj prijeteci zvuk dopire iz toga sanduka s crvom. Trenutak potom, uza strašan prasak, drveni sanduk je eksplodirao, rasprsnuvši se u tisuće komadića. S pramca barke digao se obilni vodoskok guste, crvene tekućine koja je poškropila cijelu barku, pa i nas trojicu u njoj.

Sijevnulo je.

Grom. Pljusak. Stajali smo uspravni na kiši, čuteći kako obilne, oblačne suze ispiru s nas i barke ljepljivo crvenilo kojim smo bili poškropljeni. Vrlo skoro kiša nas je oslobodila neugodna obojenja, pa, premda potpuno mokri, čutili smo zadovoljstvo i olakšanje. Na pramcu barke nije ostao ni trag drvenoga sanduka ni velikoga morskog crva. Po površini mora, svugdje oko barke, plutalo je na desetke ošamućenih riba koje su otac i djed spretno pokupili, napunivši njima dva plastična ribarska sanduka. Svi gladni iz špilje danas će naposljetku dobiti obilan objed.

Nikica Mihaljević

Recepcija djela Joséa Ortege y Gasseta u NDH-u

Porque las gentes no suelen ponerse de acuerdo si no es en cosas un poco bellacas o un poco tontas. (J. Ortega y Gasset: *La Rebelión de las Masas*, 1930.)

Jer se ljudi obično slažu samo u onome, što je tek malo rđavo ili malo glupo. (*Pobuna masa*, prijevod, 1941.)

Jer ljudi se ne slažu tek tako, sem u stvarima koje su ili malčice zločeste ili malčice glupe. (prijevod, 1988.)

Jer se ljudi obično slažu samo ako je u pitanju nešto grubo ili glupo. (prijevod, 2003.)

Kod nas inteligencija neoprezno i naivno unosi i uvodi sve ono što je vidjela, čula i naučila u inozemstvu. (J. Ortega y Gasset – *Agonija Evrope*, Beograd, 1940.)

U srpnju 1941. pojavila se u Zagrebu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj knjiga Joséa Ortege y Gasseta *Pobuna masa*, u prijevodu Zlatka Gašparovića (Vukovar, 1913. – Zagreb, 1995.), *kad će je razgrabiti intelektualna krema Zagreba i Hrvatske*, kako piše povjesničar Višeslav Aralica (u inače solidnoj knjizi *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2009.). Za ovu tvrdnju poziva se na članak Stanka Vujice povodom smrti J. Ortege y Gasseta – 1883. – 1955. (*Hrvatska revija*, br. 4, 1955., str. 586–587), u kojemu tekstu jedino stoji – *djelo 'Pobuna masa' kojega smo u prijevodu svi čitali u Hrvatskoj*. Ovo svi, dakako, treba uzeti sa znatnom rezervom. U produžetku Aralica kaže i ovo: *No misli su Ortega y Gasseta bile hrvatskim intelektualcima poznate davno prije, iz njemačkoga prijevoda njegova slavnoga djela iz 1936., pa je ono grabljenje prije pokazatelj slave toga*

mislioca među Hrvatima, nego želje za novim znanjem. Je li Ortegino slavno djelo nastalo 1936. ili je te godine nastao njemački prijevod? Iz citiranoga podatka – iz 1936. –točnost odgovora ne može se derivirati ni u jednome od ovih dvaju pravaca. Prvo izdanje Ortegine knjige pojavilo se u Madridu 1930. Njemački prijevod *Der Aufstand der Massen* pojavljuje se ubrzo, 1931., u prijevodu Helene Weyl i svatko ga može preuzeti s interneta. No te knjige ni danas nema u zagrebačkim knjižnicama! Sumnjamo da se mogla posuditi i u međuraću, kao što je sumnjiva i Araličina tvrdnja o Orteginoj slavi kod nas u tome razdoblju, u zbilji monarhističke Jugoslavije. Pogotovo ako znamo da će se snažniji glas o Ortegi čuti tek u knjizi Bogdana Radice *Agonija Evrope* (Beograd, 1940.), ako ovaj čas zanemari-mo slabasnije glasove sa stranica zagrebačkih časopisa. Bit će, ipak, bliže istini da je malo ljudi u razdoblju između 1931. i 1941. čitalo Orteginu *Pobunu masa* na njemačkome, kao što je tek mali krug čitatelja nekih časopisa uopće bio informiran o tome španjolskom piscu. Tako da o njegovoj slavi nema ni govora, kao što je i napuhana konstatacija da će Gašparovićev prijevod *razgrabiti intelektualna krema Zagreba i Hrvatske*.

* * *

Koliko smo mogli ustanoviti, prvi glas o Ortegi stigao je u hrvatski kulturni prostor sa stranica, za ono doba, vrlo moderne *Nove Evrope* agilnoga Milana Čurčina. U br. 3, 26. IX. 1931., str. 144–152, Bogdan Radica piše osvrt povodom Ortegine knjige *España invertebrada (Beskičmena Španjolska, 1922.)*. *Pobuna masa* još nije ni na vidiku! Ortegina *Beskičmena Španjolska* knjiga je o nedostatku jasnih političkih smjernica u španjolskoj politici, kako se kaže u *Hrvatskoj enciklopediji*, što je rečeno vrlo sažeto i stoga vrlo površno.

Radičin osvrt otisnut je ćirilničnim pismom (što može biti razlogom njegove nepoznatosti), pisan je ekavski, srpsko-hrvatskim rječnikom. Sve citate ostavljamo u izvornome obliku, i kao ilustraciju vremena, ali i kao poštivanja autorstva. Naime, *Nova je Evropa* tiskala radove na hrvatskome, slovenskom i srpskom jeziku, latinicom i ćirilicom, vjerojatno po izboru autora priloga, a ne urednika. I drugi Radičin prilog o Ortegi otisnut je ćirilicom. Zašto je mladi Radica, već dobro poznati novinar *Tipografijine* kuće, inozemni dopisnik *Obzora* iz Pariza i nešto kasnije državne agencije *Avala* iz Atene, za domaće prilike birao ćirilicu i srpski jezik, treba tek pomnije istražiti, obzirom na političko, društveno, kulturno i državno stanje u južnoslavenskoj monarhiji.

U osvrtu na Orteginu *Beskičmenu Španjolsku* Radica prikazuje njegova stajališta o jednome od najbolnijih pitanja tadašnje Evrope, pa i pojedinih tzv. *kompozitnih država*: nedostatku duhovnoga jedinstva i ozbiljne perspektive u kojoj bi se narodi s povjerenjem, žarom i punim zalaganjem

dobrovoljno angažirali za postizanje toga jedinstva. Ortega, dakako, polazi od stanja u Španjolskoj, projicirajući problem na cijelu Europu. Zato Radica svomu članku daje naslov *Primer Španije*, dodajući podnaslov *O sudbini jednog naroda*. Naglasak je na sljedećemu: *Zato i skretanje pažnje na španjolski problem* (iako Radica ime države piše Španija, pridjeve piše hrvatski! – op. N. M.) *ima za nas* (Kraljevinu Jugoslaviju – op. N. M.) *da znači ujedno i jednu pouku, jedno upozorenje, i jedan primer o fatalnim neuspesima, koji su danas isto toliko aktuelni i u drugim krajevima Evrope koliko u Španiji. Osobito onde gde je tradicija društvenog i državnog života ograničena na vrlo elementarne osnove, i gdje je sve još sitno, nerazvijeno ili zakržljalo, još nezapočeto ili već učmalo.* Taj problem, kako ga postavlja Ortega, naglasit će nekoliko puta Radica, *poklapa se ponajviše baš sa našim balkanskim problemom: intimno duhovno krhanje bitnih čestica ovoga naroda* (španjolskoga – op. N. M.) *izgleda vrlo srodno savremenim strujama i dešavanjima kod balkanskih naroda, pa i njegovi zaključci, stvoreni u distanciji duhovnog posmatrača i vizijonara, koji najčešće vidi dublje i dalje od aktivnih političara, mogu da koriste pri posmatranju svakog sličnog nacionalnog i društvenog problema koji se nalazi u još primitivnim odnosima jedne sredine.*

U onodobnim knjigama, analizama i prognozama, često se uzimalo kao samorazumljiva tvrdnja da je za konfuzno stanje Evrope kriva iscrpljenost nakon Velikoga rata. Ortega se s tim mišljenjem ne slaže i postavlja temeljno pitanje: *Kako to, da narodi koji su bili kadri i sposobni da organizuju svoj život u predratnom vremenu, da organizuju rat, da odole ratu, ne mogu nikako da se snađu u posleratnom vremenu, da likvidiraju ovo stanje, i da ponovo organizuju mir?*

Okrivljavati rat je najlakše, ali je netočno i pogrešno, tvrdi Ortega: *Rat doduše zamara, ali ne iscrpljuje: on je prirodna funkcija ljudskog organizma... Nesreće koje prouzrokuje rat vrlo se brzo nadoknađuju s pomoću snage vlastitog sređivanja, koju on zna da izazove u svim životnim fenomenima.*

Za ondašnju poslijeratnu europsku krizu, a izgleda i za druge, novije poratne krize, najvažnije je uočiti da je *najrečitiji simptom sadašnjeg časa nedostatak iluzije* (danas bismo rekli ideala, nedostižnog, ako je ikako moguće – op. N. M.) *o sutrašnjici u celoj Evropi... Posvema je nestao svaki pobuđujući nagon za budućnošću nade, koji je bitni organ ljudske biologije. Nada, tanana sekrecija svakog zdravog duha, prva je koja gine čim opada život... Evropa preživljuje bolest iscrpljenja u svojoj moći nadanja i želje... Nije li to, što su isti principi od kojih je živela kontinentalna duša iscrpeni, isto što i iscrpeni kamenolomi?*

A te ogromne kamenolomske praznine (koje su se do danas, u XXI. stoljeću, ekstremno povećale!) nije moguće bez nade popuniti i to zato što se, kako onda tako i danas, *više ne ceni sistem institucija, ideja i uverenja. Uživanja su odnela prvenstvo nad idejama; a uživanja ruše iluzije.* Podrobnije i opširnije o ovoj problematici pisat će Ortega u *Pobuni masa*.

Drugi Radičin članak o Ortegi objavljen je u *Novoj Evropi* br. 3, 26. III. 1938., str. 96–99. Članak nosi naslov *Pariski razgovori*, a u podnaslovu stoji *s André Židom i s Ortegom-i-Gasetom*. Španjolskomu piscu posvećena je tek četvrtina prostora, ali zbog toga što je Radica obećao Ortegi da neće javno iznositi njihove razgovore. Ortega je od početka Španjolskoga građanskog rata godinama živio u dobrovoljnome izgnanstvu i potpunoj šutnji, uglavnom u Parizu.

Evo što kaže Radica: *Kad bih smeo da prekoračim jedno obećanje, ja bih možda ovde zabeležio i svoj susret sa Ortegom-i-Gasetom, kojega sam pronašao u jednoj vlažnoj pariskoj periferiji, gde osamljen i gotovo zaboravljen živi povučeno, izbegavajući ljude i reči. Ortega-i-Gaset od fatalnog španskog preloma (izbijanja 1936. građanskog rata u obranu republikanske vlade Narodne fronte, o kojem su pjevali, slikali i pisali Lorca, Picasso, Hemingway, Orwell – op. N. M.) čuti i ne želi da se sazna za njegovo mišljenje, uveren da ima još mnogo vremena da se, jednog dana, vrati na taj predmet ovekovečen već u tragediji Španije. Držim ipak da, u ovome času krize civilizacije, mogu da iznesem bar ove markantne njegove reči: 'Kriza Pariza, kriza Francuske, i kriza celokupne evropske civilizacije, proizlazi iz toga što Francuska nema više svoje misli. Budući da narod kao što je francuski ne može da živi bez misli, to je sasvim razumljivo da se on – u nedostatku misli – nalazi u krizi. Već čitavo jedno stoleće, i više, u Francuskoj se bori književnost sa filozofijom, lepo s istinitim, dobro sa relativnim; poslednjih decenija, mi u Francuskoj prisustvujemo potpunoj pobedi lepote nad istinom, književnosti nad filozofijom, neodređenoga nad dobrim. To je tako počelo od Dalambiera, koji je osećao potrebu ispitivanja misli; ali koji je od toga pobećao pod udarcima sredine, jer ova to nije htela nego je tražila lepo...'. Dosta opširnije, bez obveze da se drži danoga obećanja, iznijet će Radica cjelovit tekst razgovora s Ortegom u *Agoniji Evrope* 1940. godine.¹*

* * *

Prvih nekoliko odlomaka iz *Pobune masa* prevedeno je na hrvatski i objavljeno u glasilu Društva hrvatskih književnika *Savremenik* (br. 3, 1937., str. 90–91; prevoditelj nepoznat) pod naslovom *Riječ o nevolji Evro-*

¹ Prvo izdanje *Agonije Evrope* pojavilo se u Beogradu 1940. u čuvenoj nakladničkoj kući Geca Kon d. d., u nizu *Vidici – veliki ljudi i događaji*. Radica je prvotno knjigu ponudio Matici hrvatskoj, ali ga je tadašnji predsjednik Matice Filip Lukas odbio. Knjiga je u Beogradu redigirana srpskim pravopisom, ekavizirana i štampana ćirilicom. Radica je poslije II. svj. rata žalio što se knjiga nije pojavila u Zagrebu i sugerirao je da ju netko obnovi uz vraćanje ijekavice, hrvatskih likova pojedinih riječi, latinicom, čuvajući njegovo autorstvo. Zagrebački izdavač Disput objavio je *Agoniju Evrope* 2006., ali s toliko materijalnih pogrešaka, jezičnih i stilističkih nakaradnosti, u pretjeranoj kroatizaciji, učinivši tako od Radičina originala (beogradskoga izdanja, jer je izvorni rukopis uništen prilikom bombardiranja Beograda 6. IV. 1941.) falsifikat. Zašto se na to izdanje ne možemo osloniti kao na autentičnu Radičinu knjigu opisao sam u opširnom tekstu *Agonija Disputove Agonije Evrope*, Gordogan, br. 17–18, 2009.

pe. U to vrijeme *Savremenik* uređuje Stanislav Šimić. Uvršteno je nekoliko stavaka iz raznih poglavlja: *Primitivizam i povijest*, *Doba 'zadovoljnog gospodičića'* i *Tko vlada u svijetu?* (naslovi prema Gašparovićevu prijevodu). Ovakav redoslijed nije u knjizi, nego su stavci u časopisnome prilogu složeni tako da tvore urednikovu ili prevoditeljevu cjelinu s određenom tezom.

A ona je: *Nema sumnje, da se liberalizam XIX. stoljeća mora nadvladati. Ali fašist, koji se izdaje za antiliberalna, nije baš za to sposoban... Evropa mora očuvati ono što je bitno u njezinu liberalizmu; samo pod tim uvjetom može ga nadvladati... Nacionalizam je uvijek impuls, koji je usmjeren protiv snaga, što tvore nacije. On isključuje, one uključuju.* U doba učvršćivanja on nesumnjivo ima svoju vrijednost i visoki je ideal (*Istakao prevodilac.*). *Ali u Evropi je sve jako učvršćeno, i nacionalizam je samo manija, izlika, koja se nameće, da se izmakne dužnosti pronalaženja velikih i novih pothvata. Posve obična sredstva, kojima on radi, i vrsta ljudi, koje oduševljava, odaju nada-sve jasno, da je on suprotnost stvar[al]ačkog historijskog pokreta... Samovoljne pretpostavke, na kojima je prije trideset godina Sorel temeljio svoju 'taktiku jake ruke', danas su nam smiješne. Građanin nije strašljiv, kako to misljuje Sorel; on je, naprotiv, momentano voljniji za napadaj nego radnik. Nitko ne sumnja u to, da je u Rusiji triumfirao bolševizam stoga, što u Rusiji nije bilo građanskoga staleža.² Fašizam, koji je malograđanski pokret, ponio se nasilnije nego sav socializam.*

Ovi stavci će u Gašparovićevu prijevodu 1941. doživjeti poneku cenzorsku korekciju, ali posljednje rečenice, pa čak i fusnota, ostat će netaknute!

U *Hrvatskoj smotri, nacionalnom, socijalnom i književnom mjesecniku*, koji 1938. uređuje Ivan Oršanić (a istodobno uređuje i isusovački *Život*), u lipanjskome se broju sasvim drugačije prezentira ideje iz Ortegine *Pobune masa*. Urednik ili prevoditelj, stanoviti *dr. K. S.*, bira šesto poglavlje iz prvoga dijela knjige, poglavlje koje kod Gašparovića nosi naslov *Počinije raščinja-vanje čovjeka-mase* (što bi se danas reklo: raščlamba ili analiza čovjeka mase). U časopisu je taj naslov ispušten i stavljen jednostavniji: *Čovjek-masa*. Ukratko, uredništvo smatra da će krug čitatelja njihova časopisa zanimati pejorativna strana Ortegine sintagme čovjek-masa. Ali ova tendencioznost, koja zanemaruje ostale Ortegine aspekte iz *Pobune masa*, nije mogla steći osobito brojna krug poštovatelja, osim onih koji sve i svakoga utrpavaju pod pojam rulje. No možda je uvrštavanje ovoga odlomka u Oršanićevu *Hrvatsku smotru* bilo olakotna okolnost pojavljivanju 1941. *Pobune masa*, obzirom na dužnosničke visine do kojih se Oršanić u NDH-u popeo.

* * *

² To je dovoljno da se čovjek jedanput zauvijek uvjeri kako marksistički socijalizam i bolševizam nemaju jedan s drugim tako reći ništa zajedničko (autorova primjedba).

Ovo malo istraživanje trebalo je pokazati kako Ortega nije mogao biti osobito poznat širokoj publici u međuratnome razdoblju, osim donekle u hrvatskim intelektualnim krugovima. A ono nešto veće istraživanje koje slijedi pokazuje da je ozbiljnija recepcija Ortegina djela *Pobuna masa*, kao i njegovih drugih rasprava, započela na našim prostorima tek u vrijeme NDH-a. To se može činiti paradoksalnim, pogotovo poznavateljima Ortegine misli, jer je spomenuta knjiga po svojoj biti bila krajnje antirežimska, čak doslovno antifašistička, što bi se slobodno moglo razumjeti i kao protuustaška!

Prijevod *Pobune masa* pojavio se, jedni kažu, uoči 10. travnja 1941. (iako na kraju knjige stoji da je tiskanje završeno 30. VII. 1941. u zagrebačkoj Zadružnoj štampariji) s *pokojim cenzorskim rezom* (I. Matičević). Kako bilo da bilo, Gašparović knjigu nije mogao prevesti u nepuna tri mjeseca, a po korištenome jeziku, osobito leksiku, vidi se da je to onaj jezik koji se koristio u međuratnim zagrebačkim učenim krugovima. Zatim, knjigu je trebalo pripremiti, pregledati, dobiti imprimatur, likovno i grafički opremiti, obaviti *prijelom*... Bit će da je skoro sav taj posao bio gotov neposredno prije 10. travnja, za Banovine, a do srpnja, u NDH-u, obavljeno je njezino cenzorsko tretiranje i samo tiskanje te puštanje u prodaju (po cijeni od 56 kuna).

Da je knjiga predratni uradak, kako rekosmo, pokazuju nam karakteristike korištenoga jezika, konstrukcije i sintagme, što je moglo biti i rezultat nesnalaženja ili nemara cenzora zbog jezične zbrke koja je nastala na početku funkcioniranja NDH-a jer nije bilo jasnih putokaza, ni za koga, kako postupati s jezikom. Kasnija purizacija, s pretjeranom normizacijom, odnosno metajezičnim zabranama, te s obligatnom homogenizacijom prijetili su osiromašenjem, pa i uništavanjem jezika.

Na ovome mjestu nećemo posebno prikazivati Ortegine ideje i njegova stajališta iz *Pobune masa*. Oni će se dobrim dijelom pokazati u prikazima i osvrtima koji slijede.

[1] Kritičkim osvrtom na Orteginu *Pobunu masa* prvi se oglasio Milivoj Magdić (1900. – 1948.) u časopisu *Ekonomist*, 1941., br. 1–3, str. 222–224. Magdić je komunistički renegat, ljevičarski intelektualac koji dobro poznaje marksističku literaturu i žestoki je prijeratni kritičar boljševizma, osobito uravnolovke i državnoga nasilja. Ortegina je knjiga Magdiću potvrdila onih kritičkih stajališta do kojih je kao marksist i sâm došao. Kako bismo upoznali osnovna Ortegina stajališta i odlike Magdićeva kritičkoga pristupa, donosimo u cijelosti ovaj, opsegom kratki, ali porukama bogat osvrt koji će nam biti i putokazom u daljnjim prikazima Ortegine knjige:

Prije samog prikaza ove poznate knjige Jose Ortega y Gasseta moramo izraziti svoje žaljenje, što njen hrvatski prijevod nije bio već ranije objavljen. Ne vjerujemo da bi djelovanje pojedine knjige, pa radilo se i o djelu ovako izvan-

redne vrijednosti, moglo biti od odsudnog značenja po tok općih događaja. To nije bio slučaj ni u onoj sredini, za koju je prvotno bila ova knjiga napisana. Konačno, ni sam Gasset nije išao za takvim djelovanjem svoje knjige. Ona je bila namijenjena, a ta namjena nije ni danas oslabljena, jednoj intelektualnoj eliti. Gassetu nije bilo do propovijedanja neke doktrine, a još manje do afirmacije kakvog konkretnog programa. Uostalom – sama namjena ove knjige eliti svjedoči o tome. Eliti se ne propovijedaju doktrine, elitu se ne osvaja za programe. I sam pripadnik europske intelektualne elite – Gasset je išao za ostvarenjem drugačijeg cilja. On je pripadnicima ove europske intelektualne elite želio ukazati na stanje, koje prijeti najvećim opasnostima za zajedničko blago ove elite – kulturu Zapada. Dakle, jedna knjiga objavljena vremenu u prkos.

Kult mase bio je u vremenu objavljivanja Gassetove knjige u Europi na vrhuncu. Tek rijetki pripadnici europske intelektualne elite vidjeli su i tamne strane ovakvog stanja, kada je i samo pripadanje nekoj eliti značilo kompromitiranje u onom vremenu općeg prevladavanja nivelizatorskih tendencija.

Gasset smatra, da je ljudsko društvo uvijek aristokratsko (po svojoj biti), htjelo to ono ili ne. Dapače – društvo prestaje biti društvom, kada izgubi svoju aristokraciju. Značajka odabranog čovjeka – čovjeka elite – jest u prirođenoj mu vlastitosti, ili – kao što Gasset kaže – »unutarnjoj nužnosti«, da se poziva na neko pravilo, normu, koja je izvan i iznad njega, a u čiju se on službu dragovoljno stavlja. Slična prava ne predstavljaju za čovjeka elite pasivni posjed ili jednostavno uživanje, već granice, do kojih se dižu napori pojedinaca. Čovjek elite ne može zamisliti postojanje ideja ili mišljenja bez instance, koja ih upravlja, bez priznavanja norama, na koje se može pozvati u diskusiji. Te su norme – po Gassetu – načela kulture.

Međutim, i u tome je revolucionarno značenje Gassetove knjige, Gasset ustanovljuje, da su ta načela (dakle – sama kultura) u opasnosti radi suvremene provale barbarstva u Europu, koja je uzrokovana sve jaćom pobunom masa. Ta pobuna, neukrotiva i dvosmislena kao svaka sudbina, bacila je u naš udes strašan elemenat nemira.

Masa nije proizvod ovog vremena, koje stoji u znaku njezine pobune. Ona je postojala u svim fazama društvenog razvoja. Ali – tada je masa bila ograničena na svoje okvire i nije ispadala, ni želila ispadati, izvan njih. Danas se stav mase u tom pogledu iz temelja promijenio.

Formulacija takvog stanja – po Gassetu – glasi ovako: »Svijet organiziran po XIX. vijeku proizveo je automatski novog čovjeka i obdario ga snažnim nagonima i moćnim i mnogobrojnim sredstvima, da ih zadovolji – ekonomskim sredstvima, zdravstvenim sredstvima (higijena, prosječno zdravlje bolje nego ikada prije), političkim i tehničkim sredstvima (pod tim razumijevamo ogroman zbir posebnih znanja i praktičnih korišćenja, koje danas posjeduje prosječni čovjek, a koje nije uživao u prošlosti). Pošto ga je obdario sa svim tim moćima, XIX. vijek ga je prepustio samome sebi, na što se je prosječni čovjek, slijedeći svoju prirodnu ćud, zatvorio u samog sebe od vanjskog upliva. Stoga

se nalazimo pred masom, koja je jača nego ikada prije, ali koja je za razliku od tradicionalne mase tako hermetički zatvorena u sebe, da ne može paziti na ništa i na nikoga, i da misli, da je sama sebi dovoljna — jednom riječi neposlušna. Ako se stvari nastave kao do sada, vidjet ćemo, svaki dan sve više, da se u Europi — i kao odjek u cijelom, svijetu — ne može vladati ni na jednom području.»

Nakon što je na ovaj način došao do konstrukcije naprijed ocrtanog čovječjeg tipa, povlači Gasset i konsekvencu iz te analize, te kaže: »Naoko jednostavna zadaća održanja sadašnje civilizacije neobično je zamršena i zahtijeva vanrednu oštromnost. Ali kako ju može taj prosječni čovjek voditi, koji je naučio da se služi oruđem, koje je stvorila civilizacija, ali kojeg je značajka temeljito nepoznavanje načela same te civilizacije.»

U razmatranjima, koja su povezana oko ove konstrukcije čovjeka — mase, sadržan je bitni dio Gassetove knjige. Gasset, doduše, ide (osobito u posljednjim dijelovima knjige) još i dalje, ali ta razmatranja (ma da bezuvjetno zanimiva) nisu više ono, što je knjizi Gasseta zajamčilo trajnu vrijednost.

Od vremena, kada je napisana ova knjiga, Europe je prošla kroz vjor najsudbonosnijih događaja, čija težina — donekle — utječe i na današnje prosuđivanje problematike čovjeka — mase. Ali taj utjecaj ne zahvaća samu bit Gassetove konstrukcije. Ona je životvorna neprekidno. Ona sadržava neprekidno opomenu europskoj intelektualnoj eliti, da postane svjesna svojih zadataka.

O ovakvoj namjeri svoje knjige jasno govori Gasset u predgovoru pisanom za izdanje iz godine 1937., koji je tiskan u hrvatskom prijevodu, kada upućuje na potrebu uspostave intelektualne odgovornosti, „t. j. onoga, što najviše manjka europskim intelektualcima počam od 1750 god.“, a što je »ujedno jedan od najdubljih razloga sadašnjeg meteža“. Prema Gassetu zadatak je europske intelektualne elite u tome, da olako ne skreće s puta, da se ne prepušta lagodnosti društvenog milieua, da se ne pušta povući po bujici. Gasset nalazi najbolju europsku inspiraciju u pretvaranju svega statičkog u dinamičko. Stanje slobode proističe — po njemu — iz mnoštva snaga, koje se uzajamno opiru jedna drugoj. Gasset ističe: »Misija onoga, koga se naziva 'intelektualcem', u izvjesnom je smislu protivna misiji političara. Djelo intelektualca teži — često uzalud — da malo rasvijetli stvari, dok ih političar često učini još zbrkanijim«. I zato postavlja direktivu: »Treba suprotstaviti revolucionarnoj metodi metodu kontinuiteta, koja jedina može izbjeći, u tijeku ljudskih stvari, onaj patološki izgled, koji čini od povijesti čuvenu i vječnu borbu između paralitika i epileptika«.

Prijevod knjige »Pobuna masa« objavljen je u kolekciji »Anali naših dana«. Težak posao prevađanja ove nesvakodnevne knjige uspješno je izvršio Zlatko Gašparović tako, da su i u prijevodu zadržane sve kvalitete Gassetovog posebnog načina obradbe danog materijala. Ta je knjiga vrlo značajan dobitak za našu prijevodnu književnost.

Jasno se razabire kako Magdić ističe načelna Ortegina stajališta, ne upuštajući se u podrobnosti koje on iskazuje u odnosu na fašizam (ti su dijelovi u Gašparovićevu prijevodu cenzurirani) odnosno boljševizam jer jedno bez drugoga ne odaje cjelovitost Ortegina stajališta. Magdić je, dakako, poznavao cjelinu Ortegina teksta, vjerojatno po njemačkome prijevodu iz 1931., inače se ne bi moglo tvrditi da je *posve pod utjecajem filozofa Ortege y Gasseta* (I. Matičević). Takav se utjecaj nije mogao ostvariti preko noći kod jednoga tako obrazovanoga, odgovornoga i kritički usmjerenoga intelektualca kakav je bio Magdić. Poznavajući dobar dio Magdićeva opusa, jasno nam je da je Ortegin utjecaj prisutan, ali i apsolviran u vlastitim pogledima, otklanjajući bilo kakvo epigonstvo.

[2] Pravnik i publicist Josip Jelašić (1912. – 1993.) objavio je u časopisu Hrvatske radničke komore *Rad i društvo* (br. 5, 1941., str. 344–346) prikaz Ortegine knjige *Pobuna masa: La rebelion de las masas*, preveo Zlatko Gašparović, Zagreb, 1941., izdanje *Anali naših dana*, zbirka političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih spisa sv. 3.

Jelašić pokušava situirati Orteginu knjigu u okvire stručne, sociološke literature, iako je sociologija kao znanost u tadašnjim europskim totalitarnim režimima bila zabranjena. Počinje usporedbom s Le Bonovom *Psihologijom gomila*. Za Le Bona Jelašić kaže da je samo *opservator* jer *opaža, promatra i opisuje, posve u duhu nekadašnje t. zv. psihologije opažanja*, dok je Ortega *eksperimentator, sociolog i pedagog*. *On se ne zadovoljava samom deskripcijom pojava, nego ih na mjestima nesmiljeno secira, traži im uzroke i to uglavnom sa socijološkog stajališta, i odajući otvoreno, kako se pojedine pojave javnog života bolno u njegovoj nutrinji odrazuju, pokušava naći im lijeke, uputiti ih na nešto bolje, želi ih popraviti.*

Jelašić ističe Orteginu objašnjenje pojma mase: *Opseg pojma mase proširuje pisac prema starijima sličnim djelima tako, da mu masa ne znači samo različite skupine ljudi na pr. radnika te nižih društvenih slojeva. Masa nije neka društvena klasa. Masa je y Gassetu ljudska klasa; ona je zapravo način života, koji se danas očituje u svim društvenim klasama te da mi svi danas živimo pod brutalnom i nasilnom vlasti mase.*

Pored definicije mase, Jelašiću je važno ukazati i na Orteginu stajalište o mjestu mase u ranijim vremenima, o njezinoj stratifikaciji: *nekad nije masa odlučivala, nego se priklanjala jednoj od 'elita', dok danas odlučuje 'čovjek-masa'; nekad je masa postojala i prolazila nezapažena pri dnu društvene scene, danas se pomaknula prema rampi, postala je glavno lice, koje je tako uvjereno o svojoj vrsnoći, da ne dopušta nikakovu kritiku. Tako su promjenom prilika protagonisti nestali, a ostao je na pozornici samo kor. Zato danas i vidimo pravi trijumf te nove hiperdemokracije, u kojoj masa djeluje neposredno bez zakona, namećući svoje težnje, svoju volju i svoj ukus krutom materijalnom presijom i vlašću.*

Da je ova opasnost o prevlasti mentaliteta mase prepoznata i ranije, Jelašić navodi kao primjer rad *Smisao i vrijednost života* njemačkoga filozofa Rudolfa Ch. Euckena (inače, dobitnika Nobelove nagrade za književnost 1908.).

Nadalje, Jelašić iscrpnije elaborira po čemu je Ortega inovirao temu i što podrazumijeva pod pojmom čovjek-masa:

On postavlja „dijagram čovjeka-mase“ i konkretno ga karakterizira kao nesprječavano proširenje njegovih životnih želja i njegove osobe i kao načelnu nezahvalnost prema svemu, što je omogućilo udobnosti njegova života. Taj čovjek-masa je čista psihološka analogija razmaženog i preuzet[n]og djeteta, koje prema prilikama znade postati strašnim tiraninom... Čovjek-masa se u sve upliće, ali i to čini samo silovito; ne mari ništa slušati, jer hoće biti u svemu autoritet; na sva moguća pitanja nalazi odgovore u samom sebi. Svagdje hoće da ima pravo pa ne mari ni dokazivati, da ima prvo, već svagdje provodi svoje mišljenje. Prema tome i sva današnja civilizacija nije drugo nego pokušaj, da je sila i silovita volja ultima ratio svega. Iz tih premisa slijedili bi po razlaganju pisca trpki zaključci, koji bi se dali izraziti kratko: vertikalna invazija barbara, a u tom barbarstvu vlada tehnika i primitivizam... Taj čovjek je pun neuglađenih sklonosti. Taj barbarin, čisti automatski proizvod suvremene civilizacije, nije upao u civilizirani svijet izvana, kao što su znali »barbari« često puta donositi nove tekovine u neku postojeću kulturnu cjelinu, nego je on prirodni plod te naše civilizacije, koja se osniva samo na tehnici i primitivizmu. Današnji čovjek je zadovoljan sa sobom onakvim, kakav jest. Sve je dobro, što on u sebi nalazi, ali pri tom ne vjeruje nikome, pa ni samome sebi. Napose se to duševno raspoloženje odražuje na mlađim generacijama: mladost, što je i naravno, smatra se oslobođenom od toga, da stvara velika djela. Ona je i prije uvijek živjela na vjeresiju. Ali danas zapanjuje, da mladi ljudi uzimaju to sasvim ozbiljno, da se domognu svih onih drugih prava, koja pripadaju samo onima, koji su već izvršili kakav društveni rad. Nastupilo je doba samodopadnog i zadovoljnog gospodičića, koji danas u cinizmu i osjećaju prepotentnosti ruši sve ono, iz čega je i sam niknuo, a da ostavljenu prazninu ne ispunjava nikakvim dobrom.

Za razliku od Magdića, koji Ortegu nikako ne doživljava kao doktrina koji propagira svoja stajališta i nudi rješenja ili izlaze, da ne kažemo panaceje, Jelašić pronalazi kao slabost Ortegina postupka što *ako se ovdje radi o čovjeku-masi, kako [ga] je pisac naprijed postavio nije zauzeo i svoje stajalište prema pitanju, tko je onda sudac i koji kriterij može biti ispravan u prosuđivanju netom iznesenih pojava.*

Pažljivom čitatelju *Pobune masa* ne može promaći utisak kako Ortega piše esejistički, montejevski pitko, jednostavno, neposredno i duhovito, s povremenim ogradama da je njegovo mišljenje jedina istina, ali s tvrdim uvjerenjem da je istina ono što argumenti, činjenice i neprijeporni podatci

dokazuju. Zato se Jelašićeva kvalifikacija Ortege kao *pedagoga* čini promašenom. A Jelašić ide u red onakvih prosuditelja koji malo teže promišljanju i teško (pro)ocjenjuju bez neke *direktive*.

[3] Iste, 1941. godine, pojavio se i treći prikaz *Pobune masa*. U dnevnim novinama *Hrvatski narod*, *glasilu Hrvatskog ustaškog pokreta*, u br. 231, od 3. X. 1941., na str. 10, pod naslovom *Hrvatski prijevod Pobune masa Ortege y Gasseta*. Autor je potpisan šifrom M. S-B. Prema nekim indicijama, do kojih smo došli okolišnim istraživanjem, moglo bi se raditi o Marku Soljačiću, s pridjevkom Boem, ali potpune potvrde nema.

Autor prikaza usredotočuje svoje prosudbe na temu o *propasti Zapada*, odnosno *propasti evropske vlasti i uljudbe*, tema koja je nakon Velikoga rata postala pravom modom, pa nastavlja:

Jedan od rijetkih, koji je zahvatio duboko u sklop pitanja, koja se vrte oko sudbine Evrope, bio je suvremeni španjolski filozof José Ortega y Gasset, jedan od najjačih među današnjim svjetskim misliocima. On je postavio pitanje: da li je ta propast tako očita i takvog značaja, kako je prikazuju. To se pitanje obično dovodi u vezu s napretkom tehnike, društvenim uređenjem, uljudbom uopće i t. d. Iako i Gasset polazi od istih pitanja, središte je njegove rasprave pitanje posve novo, pitanje nosioca društvenih događaja u Evropi. Na ljudima leži stvaranje događaja i povijesti. Prema tome je pitanje gospodovanja i vladanja nad svijetom pitanje sposobnosti daljega stvaranja i održavanja današnje evropske uljudbe i promicanja društvenog poretka, koji će omogućiti taj dalji razvoj. Ali tko može sve to ostvariti, elita ili masa? To je pitanje, koje nabacuje Ortega y Gasset u knjizi „Pobuna masa“, kojom je nedavno obogaćena naša oskudna kulturno-filozofska književnost.

Ukratko izloživši Ortegin pojam *čovjeka-mase*, autor se prikaza priklanja ideji da se razornomu djelovanju masa može suprotstaviti elita. Elitnjak nasuprot masovnjaka, rekli bismo. Suštinu Ortegina stajališta, pak, sažeo je na sljedeći način:

Ali nam on kaže još nešto više. Stanovnici Evrope su dijelili zajedničku sudbinu od pamtivijeka, u borbi ili u miru. Danas su ljudi postavljeni pred novi cilj. Mnogi se istina još kolebaju o njemu. Ali on se neminovno nameće. Zapravo to je doba između dva vijeka, dva razdoblja, koja se izmjenjuju. Današnjica umara i nezadovoljava. Obujam ekonomske proizvodnje, osobine književnosti, opseg znanosti, sve je stegnuto kao nekim nasilnim obručem. Želi se iznad toga. Iznad dotadanih granica i strukture. To je osjećaj potrebe nečeg novog, koji se javlja kod vodećih naroda u Evropi. Jedan zajednički cilj za sve Evropejce, zajednica života i suradnje, međusobnog utjecaja – a ipak raznost u jedinstvu! U tome se odražava vitalnost Evrope. Pitanje propasti zapada, kako ga Gasset postavlja, nije dakle toliko pitanje propasti kulture, nego

pitanje održanja te vitalnosti i ispravnog odnosa elite i masa. Svojim razlaganjima vinuo se Gasset u prve redove mislilaca o sudbini Evrope, i postao je najznatnijim današnjim pobornikom načela elita... Njegova se misao kreće sasvim u tradicijama nepatvorene evropske misli, pa on nije utaman i najveći suvremeni evropski mislilac. Kod nas je još slabo poznat, ali se sada pruža prilika da ga upoznamo u njegovom najznatnijem djelu... Mada je »Pobuna masa« napisana prije desetak godina, kao kakva proročka knjiga ona je baš u naše vrijeme zadobila svoju potpunu suvremenost, jer se danas bije boj o biti ili ne biti evropske kulture i uljudbenog nazora o svijetu. Uspjehu te knjige kod nas doprinijet će i dobar prijevod Zlatka Gašparovića.

Sasvim jasno se razabire kako autor aludira na onodobno stvaranje novoga europskog poretka. Ali unatoč isticanju jedinstva, bez kulture, o kojoj Ortega govori kao o osnovnome temelju, neće se moći.

[4] Bez obzira na protok vremena i zahuktavanju rata i na našem prostoru, Ortegina *Pobuna masa* izaziva kritičarsku pažnju i narednih godina. Tako u *Hrvatskoj reviji*, br. 2, 1942., koja je tada pod uredničkom paskom Marka Čovića, pronalazimo prikaz pod naslovom *Knjiga o suvremenom čovjeku*. Autor prikaza je doktor filozofije Vladimir Filipović (1906. – 1984.) koji je 1930. doktorirao tezom *Problem vrijednosti. Historijska i kritičko-sistematska rasprava*. Filipović će i u svojim narednim spisima produbljivati ideje iz disertacije (*Pedagogija i aksiologija*, 1934., *Filozofija i život*, 1938., *Sudbina kulturnoga života*, 1942., *Smisao i vrijednost tehnike*, 1944.). Pristupajući Orteginoj *Pobuni masa*, Filipović će glavni naglasak staviti upravo na pitanje vrednota, odnosno aksiološkom prosuđivanju tematiziranih fenomena u Orteginoj knjizi. Kako bi se cjelovitije sagledale Filipovićeve prosudbe, navest ćemo nekoliko opširnijih izvoda. Usput, treba reći kako su Filipovićeve ocjene, za ono doba stanja politike i duhova, prakse i nametnutih pogleda u NDH-u, upravo na oštrici noža. Svatko tko iole bolje poznaje to razdoblje lako će uočiti u ovome prikazu, od jezika, preko stila, do kritičkih akcenata, glavne zamjerke koje Filipović, kao i njegovi sumišljenici, upućuju vladajućemu režimu. Filipović u uvodu kaže:

Iako je sigurno, da je teško razumjeti život i otkriti životni stil davnih, prošlih epoha, ipak će svako uvidjeti i priznati, da je još teže naći najosnovnije i najhitnije crte vijeka u kome se živi i profil čovjeka, koji stil života suvremene epohe na sebi nosi. U prošlosti su se već iskristalizirale osnovne niti života, i život u gotovosti i savršenosti svojoj predstavlja završen oblik. Suvremeni pak život pun je dinamike, u kojoj se križaju jednako započete akcije, neuspjeli pokušaji, kao i uspješni početci, kroz koje se tek naziru, ali se još ne mogu utvrditi, sigurni uspjesi.

Svaka je suvremenost puna tendencija, među kojima se teško nazire ona, koja će prevladati. – Naročito je nepregledna naša današnjica, koja je sva

u silnom toku, zamahu, rušenju, obećavanju sretnije budućnosti iz nesretne sadašnjosti, današnjica, kada su svi, htjeli ili ne htjeli, uvučeni u tu strašnu rušilačku aktivnost. Tu se na čas zaustaviti i s punom odgovornošću prosuditi situaciju, vidjeti njene nosioce i uzroke, naročito je teško i nesigurno. Tim je vredniji onda ovakav jedan vizionarni pogled kao ovaj Gassetov. Ljudski je život odviše kompliciran, odviše složen, pa nije ni čudo, da tek pojedinci intuitivno dogledaju najosnovnije izvore, iz kojih se izvija konkretni lik pojedine ljudske epohe.

Svjesno i jasno sliku svoga doba uočuju tek najodličniji duhovi, koji u pravilu i ne vode životne sudbine ljudske, nego stoje po strani od života. Oni motre život kritički, a imadu uz to razvijenu i posebnu osjetljivost za dohvatanje dubina, iz kojih izvire sva dinamika života. Jedan od takvih je nesumnjivo i španjolski filozof Ortega y Gasset. Kroz njegove redke gledamo jasnije sliku naše današnjice i kroz nju naslućujemo i sudbinu sutrašnjice. Ali treba već na početku dodati, da bi krivo shvatio Gassetova izlaganja onaj, koji bi mislio, da njegove teze reflektiraju samo na politički život današnjice. On sam naglašuje, da su njegovi izvodi »politički neutralni« i dodiruju »mnogo dublje slojeve nego što je politika«.

Filipović u narednome dijelu opisuje svojstva čovjeka-mase, što smo već uočili, navodeći i mjesto o hiperdemokraciji. Međutim, njega kao aksiološkoga prosuditelja više zanima, pa ga zato izdvaja, Ortegin zaključak o osrednjosti:

»Karakteristika je sadašnjeg časa, da osrednja duša, znajući za svoju osrednjost, ima drskosti istaknuti prava osrednjosti i svuda ih nametati. Kako se kaže u Sjevernoj Americi, biti različit je nepristojno. Masa uništava sve, što nije kao ona, sve što je izvanredno, individualno, osebužno i odabrano. Tko god nije kao i ostali svijet, tko god ne misli kao i svi ostali, izlaže se opasnosti, da ga se isključi iz društva«. Na drugom mjestu pisac opet veli: »Jedna je od karakterističnih crta našega vremena: ne da osrednji čovjek drži, da je on izvanredan i da nije osrednji, nego da objavljuje i nameće pravo na osrednjost ili samu osrednjost kao pravo. Vlast, koju intelektualna osrednjost vrši danas u javnom životu, možda je u sadašnjem položaju sasvim novi činilac, kakav se ne može naći nigdje u prošlosti«. — To je stvarna osnovica na kojoj se, po mišljenju psihologa, sociologa i filozofa Gasseta razvija život čovjeka današnjice. Iz duha, koji ne shvaća i ne razumije, a po tom i mrzi sve osobito i vrijedno, po masama, koje, isplivivši na površinu povijesti, dominiraju životom, koji je okarakteriziran prosječnošću, treba razumjeti očitovanja javnoga života poratnog doba. Demokracija se doslovno izživjela u brutalnu »vladavinu masa«, koja gura sa svih položaja odabranu elitu (bez koje ljudsko društvo uopće nije ni ljudsko ni društvo) tvrdeći, da se i bez potrebnih kvalifikacija može raditi na svakom mjestu. »Suverenost nekvalificiranog pojedinca, pojedinca kao

općenog ljudskog tipa, postala je od jednostavne ideje odnosno spekulativne misli, jedna od konstruktivnih psiholoških komponenata prosječnog čovjeka». I mi vidimo, kako se taj »prosječni nekvalificirani čovjek« svuda javlja, zauzimajući sve položaje od javnih, političkih pa sve do umjetničkih i znanstvenih.

Gasset ukazuje kako je taj »duh nivelacije« zapravo duh Amerike. Ali krivo bi bilo držati, da je on odanle prenesen u Evropu. »Triumf mase i veličajno uzdizanje životne razine, koje mu je posljedica, dogodilo se u Evropi zbog unutarnjih razloga, poslije dva vijeka sve šireg odgoja gomila i podjednakog gospodarskog obogaćivanja društva. Slučilo se dakle, da se rezultat podudara s najodlučnijom crtom američkog života«.

U koliko se taj suvremeni zahtjev života proteže, recimo, na ekonomsko polje – dobro je. Uzdiže se cjelokupni standard života masa na račun bezobzirnih pojedinaca, dosadašnjih nosilaca svega kapitala. Teže je, kad se taj zahtjev života protegne i na moral i općekulturno područje. Teško je, kad po tom pravilu dobiju na ugledu i uplivu oni, koji toga nisu vrijedni, naprosto zato, jer su »ravnopravni« dijelovi mase.

Filipović je istaknuo još jedan fenomen, za ono doba teško vidljiv, a koji je Ortega svojim logičkim procesuiranjem i zaključivanjem jasno ocrtao: *svijet se nenadano uzdignuo, a s njim i u njem sam život. Život svakoga pojedinca postao je nenadano univerzalnim životom, t. j. život prosječnoga čovjeka sadržava sada život cijeloga planeta. Ova pojava danas nam je samorazumljiva pod pojmom globalizacije. Osobito nakon McLuhana. No za ono doba stvari su bile prilično mutne, pomiješane s rubnim pojavama, pretapajući se poznato s nepoznatim, pa Filipović produžuje ovako:*

Na ove izvode Gassetove mogli bismo nadovezati tvrdnju, da je, čini se, baš u tome sva tragika našega života, našega životnoga razdoblja, što se čovječanstvo pomoću tehnike (novine, knjige, krugovala i sva tehnika suvremene obavještajne službe) dovinulo do ekstenzivno još neviđenoga znanja. Svijet je civiliziran brzo i posvuda, ali nije – kultiviran. I taj nesklad između uljudbe i kulture je ono, što baca tako mračne sjene na sve zbivanje naše današnjice. Masa se je dohvatila svih tekovina uljudbe, a nije dosegla uvida u vrednote kao regulative toga kompliciranoga života. I tako srlja čovjek. A kuda i kamo? Ideala pred njim nema. Samo tehnika, samo sredstva – a čemu (?) – na to još nije odgovoreno. Jer nije dosta za život ljudski, za humani život imati sredstva i tehniku gradnje, nego i planove, novi životni program, a taj mora čovjeku ukazati nešto bolje i vrednije nego što su ideje na kojima se razvila naša današnjica.

Hegel je već rekao »mase napreduju«, a August Comte prorokao: »bez nove duhovne moći naša će epoha, revolucionarna epoha, dovesti do katastrofe«. Gasset iznosi i uzroke, koji su omogućili nastanak toga novoga, našega doba, a to su: libera[l]na demokracija i tehnika...

Uz »ustanak masa« i suvremena situacija onemogućuje razvitak »elita«, jer tehnika i specijalizacija dovode do kulturnog osiromašanja i propadanja pravih intelektualaca. Naše doba je doba »specijalizacije«, gdje »nekulturni specijaliste« imadu riječ u svijetu kao »predstavnici svoje struke«, koja je doduše životu potrebna, ali kao pojedinci ne razumiju život u cjelini. Oni iz svoga odsječka svijeta gledaju i prosuđuju svijet, a onda i u javnom životu, zahvataju i po svojim djelomičnim, a to će reći iskrivljenim pogledima u njem djeluju. »Suvremeni je učenjak prototip čovjeka-mase«. Gasset veli: »Učenjak je, pošto je morao suziti svoj krug rada, gubio malo po malo dodir s drugim područjima nauke, s cjelovitom interpretacijom svemira, koja jedino zaslužuje ime evropske znanosti, kulture, civilizacije«. – »On je dotle došao, da smatra kao vrlinu to, što se ne zanima za svim onim, što ostaje izvan uskog područja, koje on potanje obrađuje, te naziva 'dilentantizmom' svako zanimanje za cjelokupnost znanja«. Specijalista tako ne spada ni u krug neznalica, ni u krug mudraca. Gasset ga zove »mudrac neznalica« ili »obrazovani ignorant«. Tako, eto, i ta jednostrana specijalizacija dovodi do kulturnoga siromaštva današnju svjetsku »inteligenciju« koja bi imala predstavljati »elitu današnjice«.

Umjesto zaključne ocjene, Filipović na Orteginu tragu dokučuje stazu koja bi trebala voditi ozdravljenju situacije. Nakon iskustva koje je svijet proživio jednostavno ne možemo zamisliti da bismo danas ovako mogli govoriti i ovakvo što predlagati. Upravo zbog toga što su Ortequine prognoze bile toliko dalekosežne, naime *dragocjeni putokaz* još uvijek stoji, ali ga nitko ne uvažava! Evo, što kaže Filipović:

Evropa i svijet moraju obuzdati uspon svojih masa, moraju opet dopustiti, da elita ima riječ i tražiti, da život bude normiran vrednotama i idealima, pred kojima sve sitno i nevrjedno mora iščeznuti. Ne može se tehnikom riješiti pitanje života, ne može ekonomizam ukloniti nedaće sadašnjice, nego samo humanizam, koji, uvažavajući sve što je ljudski vrijedno, uklanja iz života silu i nasilje, primitivnost i neetičnost. Ekstenzivni i intenzivni kulturni život treba da stvara novoga čovjeka koji će, ako dobije riječ, jedini spasiti čovjeka i čovječanstvo. Treba opet stvoriti vjeru u pobjedu boljega, treba stvoriti povjerenje u sebe, u čovjeka i čovječanstvo, te opet uzdići na prvo mjesto dostojanstvo čovjeka. Povjerenje u tehniku (oružje i oruđe) mora biti opet zamijenjeno povjerenjem u čovjeka. Samo to može sadašnjicu izvesti sa staze, na kojoj se kultura ne može više uspinjati, niti ostvariti bilo kakav oblik humanoga života.

Gassetova knjiga je ne samo ključ za razumijevanje života današnjice, nego i *dragocjeni putokaz* za dohvaćanje puta, koji jedini može dovesti u bolju budućnost. Promatračima će života poslužiti kao pomagalo za razumijevanje njegovih očitovanja, a životnim upravljačima za ispravljanje pogrešaka i reguliranja vitalnih snaga, koje valja staviti u službu vrednota kao općih ideala, koji su jedini dostojni čovjeka.

Ne možemo, a da ne dodamo još jedan komentar uz ove riječi našega nekadašnjeg profesora filozofije. Naime, jedan od razloga zašto se bavimo *iskopavanjem* ovih starih zapisa jeste i taj da prenesemo današnjim čitateljima – bez iluzije kako će od toga biti neke koristi – one poruke, davno zaboravljene, a i prezrene, koje danas ne možemo plasirati zbog besmislene i licemjerne političke korektnosti, intolerantnosti i antilibertinske moći sveprisutnoga današnjeg čovjeka-mase.

[5] Hrvatsko-njemački časopis *Suradnja*, čiji se prvi broj pojavio u kolovozu 1943., neposredno prije kapitulacije Italije, izlazio je u Berlinu, a glavni mu je urednik bio Ljubo Wiesner. U prvome broju, kao i u narednih devet svezaka koliko će ih se pojaviti prije obustave, Wiesner bi se domaćoj publici obratio svojevrsnom porukom *Čitaocima Suradnje* ili *Pismom iz Berlina*, ističući bilo programske bilo aktualne društvene, političke i umjetničke teme. Tako je u prvome broju poručio iz prijestolnice onodobnoga velikog Njemačkog Carstva: *Kao mjesečnik za društvo i pitanja i obću kulturu u duhu europske suradnje i izmjene uljudbenih vrijednosti ima naš časopis dvostruki važni zadatak: 1. da zauzme stav u današnjim burnim i teškim vremenima; 2. da pomogne u rješavanju tisuća problema, koji se javljaju u njima. Današnji veliki rat kao ogromna svjetska politička i društvena revolucija izmijeniti će sigurno zemljovidnu kartu svijeta, no još će više promijeniti duhovnost, unutaršnjost europskoga čovjeka i uopće čovjeka na Zemlji. Ta se promjena zbiva tako reći pred našim očima, usred najstrašnijih i najbezobzirnijih oblika drugoga svjetskog rata, do kojega je došlo već 1914. godine krivnjom onih, koji su u interesu svojih bilo boljševičkih bilo plutokratsko-glavničarskih osnova htjeli Europu izmijeniti na svoju korist ili je uništiti.*

Prvi zadatak, zauzimanje stava, bolje rečeno iskazivanje bezrezervne i neograničene lojalnosti velikomu Njemačkom Carstvu, pjesnik Wiesner iskazuje ovako: *Raditi za tu pobjedu, pobjedu ujedinjene Europe nad mračnim silama svjetskog boljševizma i židovsko-masonske anglo-amerikanske plutokracije, raditi za bolju budućnost novog čovjeka u obnovljenoj Hrvatskoj i obnovljenoj Europi — to će biti zadatak i uzvišeni cilj našeg časopisa...*

Drugi zadatak, nada se glavni urednik, izvršit će se u razpravljanju ili rješavanju tisuća problema, koje je iztaknulo i stalno ističe novo razdoblje svjetske povijesti, biti će u našem časopisu zastupana imena prvih hrvatskih i njemačkih kulturnih i javnih radnika, koji su nam bilo već dali bilo obećali dati svoju suradnju. Uz 150.000 hrvatskih manualnih radnika, koji se danas nalaze u Njemačkoj i surađuju na izgradnji i obnovi našeg kontinenta, kao i uz hrvatske vojnike, koji svojim životima brane našu domovinu i naš kontinent od propasti i smrti, treba za isti cilj da radi i hrvatski kulturni radnik... Nadamo se, da ćemo našim časopisom pridonijeti i mi svoj skromni dio u radu za pospješnje povijestnoga razvitka u duhu suradnje s mladim i snažnim narodima Europe i u duhu hrvatske lozinke: *Za Poglavnika i za Dom spremni!*

U narednim brojevima, vjerojatno na prigovor njemačke strane, urednik više neće završavati svoje uvodnike/pisma ritualno zavjetnom parolom *Za Poglavnika i za Dom spremni!* No i dalje će zagovarati vrlo gorljivo, ulažući sav svoj pjesnički dar, hrvatsko-njemačko bratstvo po oružju te tobožnje prijateljstvo i suradnju. Čak i godinu dana poslije, kada su već i slijepci znali kako će se okončati rat! Sto i pedeset tisuća radnika i još nekoliko tisuća pripadnika Hrvatske legije i stotine kulturnih radnika te ogromna materijalna sredstva koja je satelit NDH-a plaćao velikomu Njemačkom Carstvu, koji su očajnički nedostajali raskravljenom domovini, pjesniku, boemu i političkomu diletantu Wiesneru, nije bila dovoljno visoka cijena u jednome propalom projektu! Ovdje ističemo samo *dobrovoljne* žrtve, a žrtve prouzročene okupacijom, opravdanim ustankom i odmazdama sada zaobilazimo.

Hotice smo u nekoliko šturih podataka željeli predstaviti ovaj časopis, za koji sigurno malo tko zna u Hrvatskoj, kako bi se uvidjela atmosfera, grozničava i zasljepljujuća, u kojoj su neki onodobni intelektualci djelovali.³

U takvome, dakle, časopisu piše poznati etnolog i sociolog Mirko Kus-Nikolajev (1896. – 1961.) osvrt o Orteginoj *Pobuni masa*, u br. 3, 1943., str. 163–165, pod vrlo indikativnim naslovom *José Ortega y Gasset govori za Europu*. Kus-Nikolajevljev pristup je prispodobljen ciljevima i namjeni časopisa *Suradnja*. Spašavajući veliko Njemačko Carstvo, spašava se uljudba Zapada. Netočnost i iskrivljenost te teze ne samo što je esencijalno netočna nego je i miljama daleko od intencije Ortegine knjige. Idemo redom.

Prvo, Kus-Nikolajev uopće ne spominje o kojemu izdanju piše; hrvatskome prijevodu Gašparovićevu iz 1941., originalnome izdanju na španjolskom 1930. ili njemačkome prijevodu iz 1931. Drugo, Kus-Nikolajev

³ Stanko Lasić u knjizi *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska 10. 4. 1941-8. 5. 1945*, na str. 85–86 o Wiesnerovu angažiranju kao glavnog urednika *Suradnje* piše: *Postoji verificirana 'javna tajna' da je delikatni 'gričanin' Ljubo Wiesner pristao da bude glavni urednik časopisa 'Suradnja' (Zagreb-Berlin, 1943-1944) samo zato da bi spasio svoju kćer jer se pobačaj u doba NDH plaćao glavom. Kad pročitamo da su tom 'glavnom uredniku' u prvom broju bili 'glavni suradnici' Tin Ujević i Mile Budak (tada ministar vanjskih poslova), onda nije teško zaključiti tko je od ta tri 'boema' napisao ove riječi u uvodniku što ga je potpisao Ljubo Wiesner: 'Raditi za tu pobjedu, pobjedu ujedinjene Europe nad mračnim silama svjetskog boljševizma i židovsko-masonske anglo-amerikanske plutokracije, raditi za bolju budućnost novog čovjeka u obnovljenoj Hrvatskoj i obnovljenoj Europi — to će biti zadatak i uzvišeni cilj našeg časopisa'.* Suviše je jednostavno, ako ne i proizvoljno, na ovakav način tumačiti Wiesnerovu *prodaju* (tako sugerira Lasić!) režimu. Jer, trebalo bi napraviti nekoliko studija karaktera i povijesti kako Wiesnera tako i Ujevića, a osobito Budaka. Ukratko, Wiesner je od 10. travnja nadalje uvažavan, vrlo prisutan i prihvaćen od režima. On se nije morao osobito dokazivati, od HIBZ-a, preko nakladničkih kuća, do listova i časopisa u kojima je dosta prisutan. Sklanjanje u Berlin prije će biti da je procjena općeg, svjetskog ratnog stanja i unutarnjeg stanja te da bi, osobito Budaku, moglo tlo izmaknuti ispod nogu. Kao što se dogodilo tako visoko rangiranim Lorkoviću, Vokiću etc., Budak je, osim toga, bio ministar vanjskih poslova još svega dva mjeseca, do studenoga 1943., a onda slijedi niz nepovoljnih okolnosti, od pada Italije, preko zaostatka u *prekopčavanju* na Zapad, do Titova osvajanja vojničkog i diplomatskog prostora kojemu ustaški režim više nije mogao parirati. Vjera u njemačko atomsko oružje pokazala se tlapnjom. No kad se pročita Wiesnerov uvodnik iz 3. broja *Suradnje*, nakon kapitulacije Italije, nitko ne može tvrditi da mu ga je netko drugi napisao, a on potpisao! Kćerin alibi više nije bio potreban. A o delikatnosti nema ni govora!

ne navodi od kuda uzima citate koje je uvrstio u svoj tekst. No prilikom usporedbe uviđa se da po stilizaciji pojedinih rečenica i pasusa koristi Gašparovićev hrvatski prijevod (bez navoda iz kojih poglavlja i s kojih stranica). Treće, Kus-Nikolajev vrlo nekorektno citira Gašparovićev prijevod tako što popravljajući jezik i pojedine stilizacije primjenjujući korijenski prapovis te mijenjajući pojedine sintagme, a čije promjene znatno iskrivljuju prvotna značenja. Dakle, plagira Gašparovićev prijevod jer za te navode u novome obliku ne kaže da ih je on, Kus-Nikolajev, preveo. Očigledno je kako Kus-Nikolajevu Ortegina knjiga služi kao ilustracija za neka druga stajališta, a ne za ona koja se nalaze u knjizi.

Mislimo da će i današnjim čitateljima biti zanimljiva teza s koje Kus-Nikolajev, inače već desetljećima ranije poznat po nekim svojim, blago rečeno, dvojbenim biologijsko-rasističkim stajalištima (bliskima eugenici), polazi u pristupu Orteginoj knjizi. Na samome početku ovako postavlja tematski okvir:

Godine 1935. objavilo je oko 350 psihiatra i neurologa – iz Nizozemske, Englezke, Francuzke, Njemačke, Italije, Sjedinjenih Država – poziv izdat knutim svjetskim državicima, u kojem su ih upozorili na bolestne pojave u društvenom i političkom životu. Zanimljivo je, da ni jedan od državnika nije osporio točnost psihiatrijske dijagnoze društva. Liečnici su upozorili na sudbomosnu činjenicu, da i mase kao i pojedinci mogu pasti u neurotična stanja i da su u tim stanjima neubrojive i opasne po društveni red i obstanak društva uobće. Iskorišćavanje tih bolestnih stanja u masama, – što je u prvom redu bio posao političkih pustolova, – dovodilo je do stalne uznemirenosti u društvenim odnosima i trajne spremnosti za međusobne sukobe društvenih skupina. Iz neurotične nadraženosti gomila razvio se sav onaj nemir, koji je postao tako značajnim za naše razdoblje. José Ortega y Gasset, španjolski filozof, došao je do sličnih rezultata promatrajući život i pobune gomila. Podloga njegovih razmatranja nisu doduše neurotična stanja gomila (! – N. M.), ali zato njihova osobita duhovna konstitucija izaziva slična stanja nemira i neuravnoteženosti (!! – N. M.).

Kus-Nikolajev osobito preferira biološko-fiziološka rješenja, pa će tako zapravo imputirati Ortegi da, iako se ne bavi *neurotičnim stanjem gomila*, dolazi na isto proučavajući *njihovu osobitu duhovnu konstituciju*, a to je *neurotična nadraženost gomila* čiju *nadraženost* osobito potiču *politički pustolovi*. Ortega je jasno pokazao kako čovjek-masa, masovnjak, postoji u svim vremenima, u svim društvima i na svim društvenim razinama. Razlika između, uvjetno, toga ranijeg, starog masovnjaka i današnjega, novog, u tome je što je onaj stariji ostajao u ondašnjim okvirima i nije težio bilo kakvoj promjeni, a pogotovo ne dominaciji. Novomu masovnjaku, s porastom razine života, rascvatom tehnike, industrijalizacije i dr. omogućena

je znatno viša razina života te razna prava koja on nije stjecao životnom borbom i radom. Profil, kako smo vidjeli, masovnjaka se postupno izgrađivao na temelju tih društvenih uvjeta, kao specifično psihološko stanje kako je rasla civilizacija i njezine dobrobiti i masovnjak je u društvenome smislu postao neposlušan, iziživši i prekoračivši svoje granice, tražeći više negoli je zasluživao, da bi napokon postao dominantna sila koja vlada svijetom, indirektno, doduše, ali vlada. *Nadraživanje masa*, koje Kus-Nikolajev naglašava, uvijek je izvanjsko i uspješno ga primjenjuju svi koji masama žele vladati, bili *pustolovi* ili ne. Što Kus-Nikolajev doista misli pod sintagmom *politički pustolovi*, nije razvidno jer te pojmove ne definira, ali iz konteksta možemo lako dešifrirati da su *pustolovi* oni drugi koji žele naštetiti *našoj strani*! A da doista nije razumio neke Ortegine poruke, Kus-Nikolajev dokazuje pozivajući se na 350 stručnjaka, specijalista, koji kao specijalisti upravo predstavljaju najopasnijega, do srži barbariziranoga masovnjaka!

Kako bi pokazao koje su *katastrofalne značajke* čovjeka mase, Kus-Nikolajev citira iz Orteginog Predgovora sljedeće:

Svugdje se pojavio masovni čovjek, to jest tip čovjeka, koji se na brzu ruku stvorio, izgradio na nekim siromašnim apstrakcijama, te koji je zbog toga istovrstan od jednog do drugog kraja Europe. On je uzrokom turobnom izgledu, zagušljivoj monotoniji, koja obuzima život na cijelom kontinentu. Taj masovni čovjek je čovjek prethodno ispražnjen od svoje vlastite povijesti, bez utrobe prošlosti, pa je samim tim pokoran svakoj, tako zvanoj, međunarodnoj stezi. To nije čovjek, već ljuska čovjeka, sačinjena od jednostavnih idola fori. Manjka mu nutrina, intimnost, neumitno, neotuđivo njegovo „ja“. On uvijek može hiniti, da je ovo ili ono, imade samo materialnih zahtjeva, prisvaja samo prava i drži, da nema obaveza. To je čovjek bez plemstva, koje obavezuje – sine nobilitate – snob.⁴

Kako bi ovu Orteginu sliku, izrezanu i osiromašenu ispuštanjem ostalih Orteginih razjašnjenja, što više uklopio u, sada je već očigledno, propagandni plakat, a ne kritički prikaz, Kus-Nikolajev izvodi naredni zaključak:

⁴ Kako bi se uočile nedopustive intervencije Kus-Nikolajeva u tudi prijevod, navodimo ovaj odlomak u Gašparovićevu izvorniku: *Svugdje se pojavio čovjek masa, o kome se bavi ova knjiga, tj. tip čovjeka, koji se na brzu ruku stvorio, izgradio na nekim siromašnim apstrakcijama, te koji je zbog toga istovrstan od jednog do drugog kraja Europe. On je uzrokom turobnom izgledu, zagušljivoj monotoniji, koja obuzima život na cijelom kontinentu. Taj čovjek-masa je čovjek prethodno ispražnjen od svoje vlastite povijesti, bez utrobe prošlosti, pa je, samim tim, pokoran svakom tzv. „internacionalnom“ zaptu. To ni nije čovjek, već ljuska od čovjeka, sačinjena od jednostavnih idola fori. Manjka mu „nutrina“, intimnost neumitno, neotuđivo njegova, neporecivi „ja“. On uvijek može hiniti, da je ovo i ono. Imade samo materijalnih zahtjeva, uzima si samo prava i drži, da nema obaveza. To je čovjek bez plemstva, koje obavezuje – sine nobilitate – snob. Uz pojam snob Ortega dodaje fusnotu: U Engleskoj je popis stanovništva pokazivao pokraj svakog imena zanimanje i rang osobe. Pokraj imena jednostavnih građana stavljala se kratica s. nob. odatle je riječ snob.*

Stalno bičevana svojim lahko razpaljivim strastima, ta gomila nastoji, neobuzdanom snagom svoje brojčane premoći, proturati se i probiti na društvenu površinu i u nju unieti svu svoju duhovnu monotoniju i kulturnu nedorastlost. To može postići egaliziranjem društva, podpunim konformizmom, udešenim po njenom bezličnom uzoru. Radi toga se gomila najprije okreće protiv plemstva, kako bi rekao Ortega, odnosno protiv elite, kako bi je nazvali u duhu i Vilfreda Pareta. Nutarnji smisao današnjice leži u borbi i u konačnom obračunu između elite, stvaralačke snage, i gomile, rušilačkog elementa. Pobiedi li masa, uzpije li pobuna masa, uzpne li se masovni čovjek, kulturi i uljudbi ovog stoljeća zazvonilo je samrtno zvono. Nastupit će razdoblje barbarizacije, koje će poplaviti sve vrijednosti, koje je čovječanstvo stvaralo kroz vjekove preko tisuć[a] svojih najboljih predstavnika.

Ukratko, pobijedi li boljševičko-plutokratsko-glavničarski blok, dogodit će se dvije stvari: 1) bit će uništena zapadna kultura, njezino plemstvo, odnosno elite i njihove vrijednosti; 2) nahrupit će horde barbara koje će stubokom promijeniti svu kulturu, vjeru i tradiciju stvaranu stoljećima. Usput, Kus-Nikolajev *zaboravlja* Ortegino eksplicitno tvrđenje da je uspon masa doživio svoj vrhunac već na prijelazu XIX. u XX. stoljeće, da je tip masovnjaka stvoren iz dubine europskih vrijednosti, a ne amerikanizacijom. Naprotiv, tvrdi Ortega, čovjek-masa, masizam, europski je import u Ameriku! Nadalje, da je u prvoj polovici XX. st. doživio nezaustavljivu ekspanziju najprije djelovanjem *pustolovnih* pokreta kao što su boljševizam, fašizam i nacizam. Čovjek elite, elitnjak, već se odavno povukao pred najezdom masovnjaka, o čemu sjajno svjedoči Radičina *Agonija Evrope* iz 1940. To je cijena civilizacije u kojoj i danas živimo i plaćat ćemo ju sve dok se takva civilizacija ne uruši! Nakon ovakve instrumentalizacije Ortegine knjige, mora se riječ predati Ortegi koji u poglavlju *Primitivizam i povijest* kaže:

Onaj, koji zaista želi stvoriti novu društvenu i političku stvarnost, poredak, treba da se prije svega pobrine, da sve te beznačajne fraze povijesnog iskustva izgube potpuno svoje značenje i budu odstranjene od stanja, kojeg je on potakao. Što se mene tiče, zadržavam predikat »genijalan« za onog političara, čija bi javna djelatnost uzbudila sve profesore povijesti, kad bi svojim očima vidjeli kako svi »zakoni« njihove znanosti najednom zastaraju, umrtvljuju i postaju ništavni. Promijenivši znak boljševizma, mogli bi slično reći i o drugim masovnim pokretima (Cenzura je izbacila i o fašizmu – op. N. M.). Nijedan od tih pokušaja nije na »visini vremena«, oni ne nose tu sintezu, to perspektivno smanjenje prošlosti, što je bitan uvjet da se premaši vrijeme. S prošlošću se ne bori prsa o prsa. Budućnost pobjeđuje, jer je apsorpira. Ako pusti izbjeći komadić, ona je izgubljena (str. 115–116).

Nemoguće je, a nije ni intelektualno pošteno, ne povući paralelu s današnjim vremenom, kako u Hrvatskoj tako i u bližoj i daljoj okolini. Gdje prošlost nije apsorbirana, stalno zaprječuje pristup budućnosti!

Mirko Kus-Nikolajev dotakao se Ortege još jedanput u časopisu *Suradnja*. U ovcem u ogledu naslovljenom *Od gomile do naroda*, s podnaslovom *Značenje postrojba⁵ u suvremenom društvu* (br. 8, 1944., str. 410–417). Kao što u prethodnome tekstu nije naveo o kojemu izdanju *Pobune masa* piše, tako u ovome tekstu niti ne spominje Ortegino ime, ali se koristi njegovim tvrdnjama i stajalištima. Više pažnje posvetit će G. Mosci (antifašist), S. Sigheleu, G. Le Bonu, Th. Geigeru (antinacist), A. Vierkandtu (antinacist), E. Rosenstocku (antinacist), G. Colmu (antinacist; kreator valutne reforme u poslijeratnoj Njemačkoj), P. Tillichu (antinacist; njemačko-američki teolog i filozof), W. McDougallu i dr.

Daleko bi nas odvelo razmatranje stajališta ovih i drugih autora. No Kus-Nikolajev koristi svoju interpretaciju Ortege, što smo vidjeli u njegovu prikazu, i ponavlja ju – ne navodeći – pobuditelja:

Gotovo dva stoljeća gomila je ugrožavala socialne odnose, koji su bili razklimali čovječanstvo, pa nije čudo, da su se tražili putovi, da se njenim neobuzdanim nagonima stavi brana. Ali što je moglo učiniti jedno mehanizirano doba, koje je tek učinilo masovne sukobe svojom kroničnom popratnom pojavom? Ove nemirne gomile izrasle su iz onog diela ljudskog društva, koji je bio mehaniziran igrom socialnih i gospodarskih snaga. Ove mehaničke i tehničke mase postale su sastavnim dielom nedavne političke prošlosti, koja je našla svoj odraz u demokraciji. Praktički gledano izgleda, kao da je moderna demokracija bila pokušaj, da se na području političkog života zaprieče revolucionarne eksplozije gomila. Nedavna prošlost nas je podučila, da je demokracija upravo omogućila neodgovornim političkim elementima, da izkoriste neuravnoteženu uzbudljivost i nadražljivost gomila za probitke svojih stranaka.

I u Berlinu i u Zagrebu osjećala se atmosfera propadanja. Taktički izbor autora, kako ga vrši Kus-Nikolajev, svakako uz odobravanje Wiesnerovo, ne bi li se odgodilo ili ublažilo neminovno, u konačnici neće donijeti nikakva rezultata. Zakašnjenje je kobno. S druge strane, Kus-Nikolajevljevo nerazumijevanje Orteginih poruka ukazuje koliko je Ortegina dijagnoza iz *Pobune masa*, a osobito iz poglavlja *Barbarstvo specijalizacije* točna. I Wiesner i Kus-Nikolajev su vrhunski specijalisti, izvrsni znalci u svome području, ali izvan njega klasični tipovi čovjeka-mase, masovnjaci, koji nisu u stanju sagledati cjelinu.

⁵ U *Velikom rječniku hrvatskoga jezika* V. Anića, postrojba – oblik državno-političke staleške organizacije u NDH. Treba dodati da su pored staleških postojale i strukovne postrojbe.

Osim kritičkih prosudbi, brzo poslije objavljivanja Gašparovićeve prijevoda, časopis *Luč* u broju 9–10, 1941. – 42. na str. 248–251 donosi nekoliko odlomaka iz *Pobune masa*: iz prvoga poglavlja *Gomilanje u današnjem životu*, str. 34–41 i 42 te iz poglavlja *Najveća opasnost: država*, str. 139.

I u *Spremnosti*, vjerojatno zalaganjem M. Magdića, našlo se prostora za ideje Ortege y Gasseta. Tako je u broju 58, od 4. IV. 1943., objelodanjen članak *Europa – narodna ideja?* U podnaslovu se donekle objašnjava karakter teksta: *Misao i predviđanja španjolskog filozofa*. U potpisu ispod članka stoji: Ortega y Gasset. Ne navodi se otkuda su uzete Ortegeine misli, tko ih je preveo na hrvatski, s kojega predloška etc. Poznavajući *Pobunu masa* brzo smo uočili da se radi o ekscerptima iz toga djela. No netko se svojski potrudio da iz relativno dugoga Ortegina spisa izdvoji svega nepune tri kartice, jedva preko 5000 znakova, i uobliči ih u konzistentan članak na temu ideje ujedinjene Europe i temelja na kojima bi to jedinstvo počivalo. Kreator se ove kompilacije nije služio Gašparovićevim prijevodom! Ili mu je netko prevodio ili on sâm, ali pojedine stilizacije kvalitetno su lošije od Gašparovićevih. Zašto je zaobiđen tako dobar i zaokružen, jezično i stilistički prirodan i pobudan prijevod, ostaje nepoznanicom. No i takav kakav jest članak prikazuje jasno i zanimljivo jednu od velikih i, doista, proročkih ideja Ortege, a koju do sad u ovome radu nismo prezentirali. Evo što je on 1930-ih pisao o Europi u kojoj mi danas obitavamo:

Nad prošlošću mora prevladavati budućnost, koja nalaže, da odredimo naš odnos prema onome, što je bilo. Ali mi se moramo čuvati pred smrtnim grijehom onih, koji su vladali XIX. stoljećem: prije svega pred njihovom nedovoljnom sviešću od[g]ovornosti. Oni su zaboravili biti opreznim i stajati na straži. Koga nosi bujica povoljnog tieka događaja, tko je neosjetljiv prema opasnostima i prijetnjama koje vrebaju i u najvedrijim časovima, taj će klonuti i zatajiti pred odgovornošću. Danas je pak potrebno, da se u onima koji je mogu osjećati, budi posebni osjećaj za odgovornost.

Za Europu nema nade ako svoju sudbinu ne položi u ruke zaista »suvremenih ljudi«, koji osjećaju kucaje srca čitave poviestne prošlosti, te koji poznaju današnje uzpone i vrhove života i koji odbijaju sve arhajske i primitivne pokrete.

Svako pokoljenje ima svoje poslanje, svoju poviestnu zadaću. Mi pripadamo našem razdoblju samo u onoj mjeri, u koliko smo sposobni zahvatiti njegove suprotnosti i boriti se u jednom, od strjeljačkih jaraka, koje je to razdoblje izgradilo. U jednom od svojih bitnih značenja, život nije ništa drugo nego pristupanje zastavama i pripravnosti za borbu.

Postoje »masovni narodi«, koji odlučno ustaju protiv velikih, stvaralačkih naroda, protiv one elite roda ljudskog koja je stvorila ono što nazivamo poviešću.

Smišno je, ako se ova ili ona mala republika izdigne na nožne prste, pa i iz svog ugla napada Europu i najavljuje, kako će se povući sa pozornice svjetske poviesti. Povlačenje bi Europe bilo bezznačajno, kad bi je mogao netko

spособniji zamieniti, nadomjestiti. Ali toga nema. New-York i Moskva nisu ništa novo prema Europi. Oni su granična područja europskog svijeta, koja su izgubila svoj smisao, odpadajući od svog debla.

Nauči li se Europejac više ne vladati bit će dovoljna dva i pol naraštaja, pa da stari kontinent, a s njime i čitav svijet, zapadnu u čudorednu tromost, duhovnu neplodnost i obće divljačstvo.

Samo svijest vodstva i odgovornosti, te stega koja iz toga proizlazi, mogu držati u napetosti duhove Zapada. Nauka, umje[t]nost, tehnika i ostalo razvija se u plamenoj atmosferi osjećaja gospodstva. Nema li tog osjećaja, Europejac će padati sve na niže. Duhovi više ne će imati u sebi onu nepokolebivu vjeru, koja ih čini jakim, smjelim i uztrajnim za stvaranje novih, velikih ideja. Nesposoban za stvaralačka djela. Europejac će zapasti u jučerašnje, u uobičajeno, u staru kolotečinu.

Da li je sigurno, da se Europa nalazi u sutonu i da napušta svoje gospodstvo? Nije li padanje samo zdrava kriza, koja će omogućiti Europi, da zaista postane Europom? Nije li rasulo europskih nacija bila neobhodna potreba, da bi se jednog dana porodila zajednica europskih naroda i da bi mnoštvo Europe bilo zamijenjeno pravim jedinstvom? Za Europejca dolazi sada vrijeme, kada će Europa moći postati nacionalnom idejom. Vjera u ovo manje je utopistična, nego li što je u XI. st. bilo proročanstvo o sjedinjenoj Španjolskoj.

Europa je zajednička krajina, u kojoj se od vremena renesanse kreću svi Europejci, a ta europska krajina su sami narodi. Dok se vodila borba na jednom dielu tla, na drugima se sa neprijateljima trgovalo, izmjenjivalo ideje, umjetničke oblike i vjerske zasade. Borbena buka bila je neke vrste zavjesa, iza koje se žilavo radilo na tkalačkom stanu mira, koji je život protivničkih nacija međusobno utkivao. U svakom novom pokoljenju rasla je jednakovrtnost duša. Ili da se točnije i opreznije izrazimo: Španjolci, Niemci. Talijani, Francuzi jesu i ostaju različiti u svakom pogledu, ali oni imaju istu duhovnu strukturu, koja je prije svega vezana uz iste sadržaje. Vjera, znanost, pravo, umjetnost, društvene i erotske vrijednosti zajednički su određene. One su ujedno duhovna tvar od koje živimo.

Ako bi danas učinili bilansu našeg duhovnog posjedovanja — teorije i norme, želje i naslućivanja — onda bi se uvidjelo, da većina toga ne potječe iz naše današnje domovine, već iz zajedničkih europskih temelja. U svima nama Europejac prevaže nad Niemcem, Španjolcem, Francuzom... Ako bi sebi predstavili, da bi morali živjeti samo od onoga što nazivamo »nacionalnim«, i kad bi na primjer htjeli iz prosječnog Španjolca izlučiti sve običaje, misli, čuvstva, koja je primio od drugih zemalja našeg kontinenta, zaprepašteno bi uvidjeli, kako je nemoguć takav obstanak. Četiri petine našeg duhovnog posjeda zajedničko su dobro Europe.

Bilo Europe jedino će pojačati odluka, da se iz narodnih skupina Europe oblikuje velika zajednica. Naš bi kontinent tako ponovno stekao vjeru u sebe i opet stvarao velika djela.

Stvarni položaj Europe mogao bi se ovako prikazati: Njena duga i veličanstvena prošlost dovela ju je na životni stupanj, na kojem se sve povećalo. Ali odnosi njene strukture, koji potječu iz prošlosti, patuljasti su i koč prodorne snage sadašnjice. Europa je nastala kao sklop malih naroda. Nacionalna misao i nacionalno čuvstvo bile su njene najznačajnije tekovine. A sada je primorana, da se sama svlada. To je izgradnja velike drame, koja će se u budućim godinama odigrati.

Vrlo brzo, već krajem svibnja 1943., piše M. Magdić (potpis M-ć) u *Spremnosti* (br. 66, 30. V. 1943.) prigodni članak povodom 60. godišnjice filozofa suvremene Europe José Ortege y Gasseta. U početku ističe Ortegino znamenito djelo *Pobuna masa*, ali dodaje, opravdano, da je *životno djelo Ortegino mnogo šire nego li raspravljanje o ovoj jednoj pojavi. Ortega je duboki mislilac i njegova razmatranja o opasnosti provale gomila samo su rezultat njegovih obćih razmišljanja*. U nastavku istaknut će Ortegino promišljanje ideje Europe (po čemu bismo mogli zaključivati da je upravo on autor kompilacije koju smo netom predstavili) te piše:

Ma da se Ortega povukao iz dnevne politike, ipak se politika nije povukla od njega. Orteginine misli oplodile su brojna politička nastojanja, i to ne samo u njegovoj domovini Španjolskoj, već i u čitavoj Europi. Konceptija, koja posebno dolazi do izražaja u političkim nastojanjima suvremene Europe u pravcu privođenja prodirućih gomila pod stegu jake narodne zajednice, ta konceptija ima svoje korijene u Orteginim gledanjima.

Uobće politika ne može prolaziti preko mnogih Orteginih navoda, ako ne želi u današnjem vremenu doživjeti neuspjeh. »Čovjek-masa« predstavlja takvu činjenicu suvremenog života, o kojoj se neprekidno mora voditi računa. Taj »čovjek-masa« proizvod je ovog vremena, snažnog razvijanja tehnike i tog se čovjeka mora obuzdavati, ako se ne želi dovesti čitavu suvremenu kulturu u katastrofu.

To ne znači izražavanje prezira prema širokim narodnim slojevima. Vrieme, u kojem živimo, ne može se ni zamisliti s takvim gledištem. To samo znači, da je razvitak modernog vremena oblikovao takav tip čovjeka, koji stoji u potpunosti suprotnosti s tipom, kakav su oblikovala prijašnja stoljeća razvitka europske kulture. Tip »čovjeka-mase« nastoji se prikazati predstavnikom širokih narodnih slojeva. Zadatak našeg vremena jeste u tome, da obesnaži ovakva nastojanja, te da oblikuje takav tip europskog čovjeka, koji će u sebi sjediniti predajne vrijednosti stoljetnog europskog razvitka i tekovine suvremenog tehničkog napredka.

* * *

U ovome pregledu recepcijskih činjenica o Orteginu djelu u NDH-u nalazi se još i nekoliko prikaza povodom drugih Orteginih djela, kao i

ulomaka iz različitih njegovih tekstova, tiskanih u raznim prigodama u endehazijskim tiskovinama.

[1] U već spominjanom *Hrvatskom narodu* objavljeno je u nekoliko narednih godina, nakon prikaza *Pobune masa*, koliko smo uspjeli detektirati, još tri teksta povodom Ortege.

Prvo, 29. lipnja 1944., u br. 1070, pojavio se kratak osvrt pod naslovom *Što su zapravo poviestne krize*, koji potpisuje kulturni radnik i publicist Antun Krespi (1869. – 1961.). Krespi se osvrće na njemačko izdanje Ortgina spisa *Esquema da las crisis y otros ensayos* (*Shema povijesnih kriza i drugi eseji*, 1942.), koje se pojavilo 1943. pod naslovom *Das Wesen geschichtlicher Krisen* (Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart-Berlin).

Evo nekoliko osnovnih naglasaka:

Ime José Ortega y Gasset nametnulo se naglo čitavom kulturnom svijetu, kad je ono u svoje doba ugledala svietlo njegova knjiga »Poviest kao sustav« (1941. – op. N. M.), koja je sadržavala do tad neviđeno tumačenje poviesti, tumačenje na sasvim novoj osnovi. Bila je doista novost određivati diagnozu poviestnih razdoblja po skupnom učinku, što ga čvrsta vjerovanja izazivlju u čovječanstvu.

Pred koji mjesec dana Ortega je izdao i drugu knjigu: »Bit poviestnih kriza«, koja je u neku ruku nastavak prve. I u tome je djelu, kao i u prvome, glavna oznaka ljudskoga društva uobće i čovjeka pojedinca napose »vjerovanje«. Ništa drugo, već upravo vjerovanje vodi u životu i u radu kako čovjeka, tako i čitave epohe. Čovjek i doba, u kojem on živi, moraju sami tebi oblikovati svoje vjerovanje. Bitnost poviestnih kriza tumači nam Ortega time, što pojedino razdoblje boluje od nedostatka čvrstog vjerovanja, koje bi moralo suvereno vladati nad njim.

Baš to, što se u novije doba povjestničari i filozofi kušali svakojakim metodama kritično iztražiti duševno stanje europskih naroda, navodi nas na logičan zaključak, da se danas nalazimo u pravoj pravcatoj krizi, koja kao da je stigla do vrhunca. Začudo je, kako su sve one puste gomile knjiga, koje su se u zadnjem desetljeću bavile tim pitanjem umnažale naše nezadovoljstvo i našu zamagljenost. Drugčije je, kad čitamo Ortegu: izprva stanemo, kao pred nečim neočekivanim, a odmah zatim osjećamo tiho smirenje i neko – da tako kažem – spontano razvrstavanje pobrkanih slojeva. Znači, da je pisac ili pogodio točno u bit stvari ili negdje blizu.

Tako lako, tako kratko, tako jasno nije još nitko predočio postanak modernog čovjeka. On je, veli Ortega, čedo Descartesova i Galileijeva doba, onoga doba, kome čovjek duguje smioni polet misli. To je doba oblikovalo nov tip Europljanina, t. j. čovjeka, koji je izgubio vjeru, koji sumnja, koji se muči da, razg[r]ađajući i tragajući, dade sebi jasan račun o temeljnom životu. Rodio se moderan čovjek!

Ortega često svoja načela izriče u aforizmima, koji su nalik na trenutačni snop svjetlosti u mrkloj tami. Primjerice: »Nakon razdoblja pretjerane kulture,

gdje se svatko već na smrt istrčao, ne ostaje čovjeku ništa drugo, već da se povuče, pa da ide u potjeru za novim istinama. On će ih naći, ako se privremeno vrati k prirodi, a to znači: ako se ponovno barbarizira. Čovjek mora prebaciti preko sebe taj stadij. Život, koji sprovodimo među starim i novim razdobljem, to je doba negativnih vjerovanja.“

Tome nasuprot iznosi Ortega »nutarnji sklad među čovjekom i njegovim vjerovanjem«, pa ma kakova ta uvjerenja bila. Tu se španjolski pisac daleko udaljuje od drugih pisaca, koji su na tom polju vršili do sada samo teorijska traganja. On postavlja neke zahtjeve, t. j. on nešto traži od čovjeka, – i to ne možda od kakvog idealnog čovjeka, već od čovjeka suvremenika, od prosječnog, običnog čovjeka — pa mu veli: »Proživljavaj sebe, a ne drugoga, i gledaj živjeti u skladu sa samim sobom!«

To je — po Ortega — prva i najviša mudrost.

Drugo, očigledno potaknuto Krespijevim prikazom, uredništvo *Hrvatskog naroda* u br. 1085, 18. 7. 1944., uvrštava jedan mali odlomak iz spomenute knjige pod naslovom *Život u sebi*. Nisu navedeni ni poglavlje ni stranica, a ni tko je prevoditelj. No pojavljuje se, za razliku od prethodnoga teksta, hrvatski prijevod naslova knjige – *Bit poviestnih kriza*. Vjerojatno je tako sročio Krespi, ali to je samo nagađanje.

Da bi se koliko-toliko uvidjelo kako Ortega rezonira, kao i to koja je tema iz Ortegina spisa sredinom 1944. osobito zanimala urednike, navodimo samo jedan pasus, u uvjerenju da bi i našim suvremenicima itekako koristio:

O najvažnijim pitanjima stvarnosti moram imati neki sud, neko mišljenje; o tom sudu, o tom mišljenju ovisit će – odluke o tome, kako ću se ponašati – u jednu riječ moj život, moj bitak. Zato je potrebno da ti sudovi budu doista moji, t. j. da ih ja prihvaćam zato, jer sam u njih podpuno uvjeren. A to je moguće samo onda, ako sam ih iz temelja razmislio i ako su oni u meni nastali iz nepokolebljive očevidnosti. Međutim tu očevidnost ne može mi nitko gotovu pružiti; ona nastaje u meni tek uz uvjet, da sam sâm za sebe proučio pitanje, o kojem se radi, da sam sâm s tim pitanjem živio i stvorio o njemu vlastito uvjerenje. Imati sud o nekoj stvari ne znači ništa drugo nego znati, čega ću se s obzirom na stvar držati, t. j. odrediti prema stvari moje stanovište. U pojedinom pitanju padaju mi na um mnoge misli, ali ja se moram sâm sa sobom sjediniti, da bih vidio, koje me od tih mišljenja uvjerava, koji je od njih pravi moj sud. Sud, koji sam tako sâm skovao i koji temeljim na svom vlastitom postojanju, uistinu je moj; takav sud sadržava ono, što ja stvarno i uistinu držim o nekom predmetu; ako dakle tako mislim, slažem se sâm sa sobom, ja sam ja. Svi čini, sve ponašanje, sav život, koji se iz tog stvarnog suđenja rađa njime je obrazložen, bit će doista moj život, moj bitak. Ako čovjek takvim mišljenjem misli, takvim životom živi, onda pripada sâm sebi, onda je on on. Ne postoji nikakav način pravoga bitka, osim toga, da je netko ono, što jest.

To znači: prije nego nešto započnemo, prije nego svoj sud o nečemu izrečemo, moramo se na čas zaustaviti sami u sebi, te umjesto da učinimo ili pomislimo ono, što nam prvo padne na pamet, moramo se čvrsto sjediniti sami sa sobom, t. j. povući se u sebe, ostati sam i odlučiti, koji je od mnogih mogućih činova i sudova doista naš. Pripadati sâm sebi nešto je podpuno protivno životu u žurbi — u kojemu stvari iz naše okoline odlučuju o našem vladanju, guraju nas mehanički na ovo ili ono, vežu nas. Čovjek, koji je ono što jest, koji pripada sâm sebi, stoji — kako se često kaže — uvijek iznad sebe, te zato ne pušta sebe iz vlastitih ruku, ne dâ samom sebi umaknuti, ne dopušta, da mu njegovo vlastito biće postane tuđe i pretvori se u nešto drugo, što nije on sâm.

Treće, svega dva tjedna prije Velike Gospe, *Hrvatski narod* na svojim ogromnim stranicama (A2 formata, koje smo nekada zvali *plahtama*) donosi Ortegin tekst *Tri slike vina* (br. 1102, 6. 8. 1944., str. 9 i 12) u prijevodu sa španjolskog Stjepana Vlahovića. O prevoditelju nismo uspjeli pronaći nikakvih pouzdanih podataka.

Prema Orteginim Sabranim djelima, tekst *Tres cuadros del vino* (*Tri slike vina*) je iz serije *El Espectador* (*Promatrač*), 1916. godine. Tekst nije reproduciran u cijelosti. Vjerojatno je prevoditelj izvršio manja kraćenja; na originalu ili na prijevodu, nije znano. Za potrebe ovoga pregleda ispustit ćemo većinu teksta te prezentirati samo najbitnije dijelove:

Lutajući muzejem, pod blagim bijelim svjetlom, koje se lomi kroz stakla, zadržao sam se slučajno pred trima slikama: jedna je Tizianova »Pijanka«; druga je Poussinova, a treća prikazuje Velasquezove „Pijanice“. Ova tri djela tako udaljenih umjetnika uzimaju isti sadržaj, ali su različita estetska rješenja tragikomičnog pitanja: vina.

Rješenje, koje moje doba daje pitanju vina, znak je njegove suhoparnosti, njegove preogromne uprave, njegova bolestnog predviđanja i građanske lagodnosti, njegove podpune nebrige za junački podhvat. Čiji je pogled danas tako prodoran, da bi vidio preko alkoholizma — preko brda papira izpunjenog statistikama — jednostavnu sliku lozinih vitica i jedre grozdove, koje sunce probada svojim zlatnim strjelicama?

... Prije, mnogo prije, nego što je vino postalo upravnim pitanjem, ono je bilo božansko pitanje... Drevni je čovjek imao pred sobom živ svemir, podpun i bez pukotina. Glavna podjela, koja dieli sviet na tvarne i duhovne stvari, nije za njega postojala. Kuda god je gledao, vidio je samo izražaje praiskonskih snaga, bujice posebnih stvaralačkih i razaralačkih sila kod raznih pojava. Tok vode nije bio valjanje kaplje po kaplji: bio je poseban način, kojim žive vodena božanstva. Dan je bio biće određeno za veličanstven rad povremenog grijanja polja, a noć okrepljujuća snaga, koja oživljava mrtve.

Grozdovi su se smatrali nabrekliinama svietla: sadržavaju zbijenu čudotvornu snagu, koja zavlada ljudima i životinjama i vodi ih u bolji život. Vino

s brežuljka do onog iz ravnice diže srдца, žari zjenice i tjera noge na ples. Vino je mudar, plodonosan i razigran bog. Dionis i Bah⁶ neprestana su blagdanska buka, koja struji kao topao vjetrić dubokim živim šumama.

Tizianova „Pijanka“: Muževi i žene izabrali su ovaj tihi kutić svemira, da se naslađuju životom: muževi su to i žene, koji piju, smiju se, razgovaraju, plešu, miluju se i spavaju. Svi prirodni čini prikazani su ovdje kao dostojni i ravnopravni... Ti ljudi žive u gradu i ondje podnose muke stvarnog života: puni su nezasitnog samoljublja, trpe oskudicu, sumnjaju tiho sami u sebe, muči ih osjećaj vlastitog ograničenja i gledaju krivim okom jedan na drugoga. Jednog su dana izašli u polje: blag je vjetrić, sunce pozlaćuje zračnu prašinu i stavlja plave sjene pod lisnate krošnje. Ovamo netko donosi nekoliko vrčeva, zlatnih i srebrnih posuda, divno izrađenih. U ovim posudama ljeska se vino. Piju. Živčana napetost duša prestaje: zjenice se pomalo šire, mašta zagospodari mozgovnim stanicama. Istina je, da život nije tako zlokoban, da su ljudska tjelesa liepa iznad zlatnog i plavog polja, da su duše plemenite, zahvalne i spremne shvatiti nas i odgovoriti nam. Piju. Kao da su nevidljivi prsti spleli naše biće sa zemljom, morem, zrakom, nebom; kao da je svijet jedan sag i mi likovi na tom sagu, a niti, koje tvore našu dušu kao da vode dalje od ovoga svijeta..

Ti ljudi nisu bili upućeni u ritmičku tajnu svemira po vanjskom učenju: vino, koje je bilo mudar bog, dalo im je časovit uvid u najveću tajnu. Ne radi se o nekim pojmovima, koji su ušli u njihove mozgove; naprotiv, vino je uronilo ova tiela u tekući razum, u kojem lebdi svijet.

Poussinova „Pijanka“: Renesansa drugačije osjeća životnu nepoznanicu... Ne; svijet je jedno: nije samo opora tvar ni samo izmišljena duhovnost. Ono, što nazivate tvari, može doći do skladnog kretanja – i to je ono, što zovete duhom. Ponajčešće uz pomoć vina dolazi: mišić sam po sebi do plesa, grlo do pjesme, srce do ljubavi, ustne do smieška, mozak do misli.

... Ipak je ono, što nam priča Poussin, veselije od Tizianove priče. Tizian iznosi samo priču, prikazuje nam nešto, što je samo časovito. Možemo reći, da postoji napor tvari, da se digne na čas, potaknuta vinom... Poussin slika u vrijeme, kada je renesansa prošla kao što prolazi i ljudska pijanka. Plače od umora i plahosti. Optimistička obećanja renesanse nisu izpunjena. Život je gorak i bez poezije. Život se suzuje. Narodi Zapada predaju se misticizmu i racionalizmu! Čemu živjeti?

Velázquezovi „Pijanice“: Ljepota i sreća svojstva su bogova – kaže nam Poussin – a ne ljudi... Stvarnost je teška i mjesto boli: sreća je nepostojana, kao što su ovi bogovi i ove nimfe.... No Poussin nam barem tvrdi, da ima bogova, Poussin slika bogove.

A naš pak Velázquez okuplja nekoliko otesanaca, lopova, gradski izmet zamazanaca, lukavaca i lienčina. I kaže im: Dodite, da se narugamo bogovi-

⁶ Tako stoji u originalu. Uvjerena smo da bi bilo bolje *Bakho*, prema lat. *Bacchus*, iako i danas neki pravopisci dopuštaju i lik *Bah*. Što znači da bismo mogli pisati *bahanalije*, što ipak neće biti u duhu hrvatskoga jezika i u službi autentičnih *bakanalija*!

ma... Pijanka se spušta do pijanstva. Bah je tlapnja. Preostalo je samo ono, što se vidi i pipa. Nema bogova. Duševno stanje, koje se ovdje otkriva, izrugivanje je nad čitavom mitologijom. To je i odvažno prihvaćanje materializma, niekanje svemira... Reći, da nema bogova, znači reći, da stvari nemaju, kraj svog tvarnog sastava, dah naslućivanog značenja, da nemaju smisla.

Tizian i Poussin su svaki na svoj način vjerski značaj[ev]i... Velazquez je gorostasni bezvjerac, orijaški bezbožnik. Svojim kistom odbacuje bogove kao metlom. Na njegovoj pijanki ne samo da nema Baha, već je to bezsramno prikazani Bah.

Naš je slikar pripremio put za naše bezbožničko doba, uredsko doba, u kojem mjesto o Dionisu govorimo o alkoholizmu.

* * *

Druga knjiga s Orteginim tekstovima koja se pojavila u NDH-u naslovljena je *O ljubavi – O tehnicima – Razmatranja od José Ortega y Gasset-a*, Naklada Dubrava, Zagreb, 1944. Knjiga je četvrta u nizu *Kultura i priroda*. Knjižnica za usavršavanje obćeg znanja, a urednik niza bio je dr. Zlatko Gašparović. Pored Ortequine, u ovome nizu objavljene su 1944. i knjige Johana Huizinge, *U sjeni sutrašnjice – kriza suvremene kulture* (preveo Zlatko Gašparović), Josepha Jastrowa, *Poviest ljudskih zabluda* (preveo Ivo Frangeš), Hansa Freyera, *Uvod u sociologiju – problemi i pravci* (preveo Zlatko Gašparović). Naredne, 1945., objavljena je dvotomna biografija Richelieu – *uspon do moći* (prevela Margita Čeh), znamenitoga švicarskog diplomata i povjesničara Jacoba Carla Burckhardta. Dakle, sve vrijedna djela, ne samo za ono doba.

Inače, Naklada Dubrava objavljivala je i tzv. *popularna izdanja* kao što su *Polarni junaci – Hrvati u istraživanju Sjevernog pola – Eskimi i njihove priče* hrvatskoga publicista Ivana Esiha, pojedinih Šenoinih radova s crtežima Andrije Maurovića, *Sastanak i doživljaji s Winnetouom* Karla Maya i dr.

U knjizi Orteginih tekstova objavljeni su eseji: *Razpravljjanja o ljubavi, Za njegovanje ljubavi, Zadubljivanje u sebe i obraćanje prema drugome (alteracija), Razmatranje o tehnicima* – sve u prijevodu Jakše Sedmaka, te esej *O utjecaju žene na poviest*, koji je preveo Z. Gašparović.

Za razliku od *Pobune masa*, ova knjiga nije naišla na veći kritičarski odjek. To treba pripisati približavanju kraja rata i već prilično davno zapečaćenoj sudbini NDH-a. Prema prosudbama američkoga povjesničara hrvatskoga podrijetla Joze Tomaševicha, NDH nije imala uvjeta preživjeti kao država, ma tko pobijedio u Drugome svjetskom ratu. Ovo stajalište, koje ne može razumno i argumentirano nitko osporiti, ne znači kako trebamo zaboravu prepustiti sve ono korisno, vrijedno i lijepo što je u NDH-u stvarano na raznim područjima kulturnoga, duhovnog i umjetničkog života. Nitko nam ne brani, osim našega eventualnog straha, istraživati vlastitu prošlost.

Dakle, u *Hrvatskom narodu* (br. 1272, 28. 2. 1945., str. 2) objavljena je kratka, nepotpisana informacija o pojavljivanju spomenute knjige, s vrlo skromnom vrijednosnom prosudbom, naslovljena *Ortega y Gasset o ljubavi*. Oblikom i duhom u vidu današnjih reklamnih entrefileta obavještava se čitatelje o cijeni i gdje se ova tvrdo ukoričena knjiga može nabaviti, ali i sljedeće:

U novoj knjizi, »O ljubavi«, Ortega dodiruje zanimljivu temu, koja je od najveće važnosti ne samo za pojedinačni život svakoga od nas, nego i za napredovanje celog čovječanstva. Sa svojom poznatom virtuožnošću prikaza, obrađuje Ortega odnos zaljubljenosti, izbor u ljubavi, utjecaj žene na poviest, pokazuje nam kakvo je shvaćanje ljubavi bilo kod Stendhala i kako je potrebno da mislioci posvete više pažnje temi: ljubav.

U drugom dielu knjige prikazana je ne manje zanimljiva tema. Svoj predmet obrađuje u dva eseja. U prvom pod naslovom »Zaljubljivanje u sebe i obraćanje prema drugome« iztražuje bit čovjeka kao društvenog bića, a u drugom eseju »Razmatranje o tehnici« prikazuje značenje, koje imade tehnika za čovjeka od početka čovjekova žića na zemlji. U desetak poglavlja obrađuje Ortega najznačajnije probleme u vezi s tom temom, pa dodiruje skoro svaku točku, koja daje bilo kakovu osebinu tehnici i njenom odnosu prema čovjeku.

* * *

Kako se približavao rasplet rata tako su i teme, koje su pojedini urednici i njihova glasila *posuđivali* od Ortege, bile usklađivane s tom činjenicom, ali i sa psihološkim stanjem i raspoloženjem pojedinaca i šire, u društvu.

Pronašli smo četiri takva teksta. Prvi se bavi pitanjem smrti, drugi karakterologijom Nijemaca i Španjolaca, treći odnosom povijesti i barbarstva, te napokon, četvrti, strukovnjačkom temom intelektualac i drugi. Može nam se činiti, iz današnje perspektive, da izbor koji su vršili urednici nije nasumičan, stihijski, kao što i poruke koje su odašiljali predstavljaju određeni sinkronicitet s vremenom prijeloma koje je to doba svakako bilo. No ako je to samo naš utisak, ipak preostaje da u ondašnjoj sveopćoj stisci život kreira svoje fenomene po nekom dubljem planu, kao najbolji artist. Upravo je dragocjeno ako ljudi ne poznaju toga plana!

[1] U NDH-u je bilo tjednih novina koje su osnovane ranije i nastavile izlaziti u novoj državi. No bilo je i novoutemeljenih. Takve su bile *Nedjeljne viesti* čiji je prvi broj objavljen 8. XII. 1941. Bile su to informativne novine profesionalnih novinara i Hrvatskoga novinarskog društva. Uređivali su ih isprva Antun Šenda, a potom Josip Blažina. U travnju 1943. uredništvo je zatražilo od Glavnoga ravnateljstva za promičbu dozvolu za promjenu imena i simultano izdavanje u Zagrebu, Sarajevu i Osijeku. Od 13. VI. 1943. pojavljuje se tjednik pod imenom *Novine*; nastavlja ga uređivati J.

Blažina, a kasnije Ivo Mrakovčić, tadašnji predsjednik HND-a. Posljednji broj izlazi 2. V. 1945.

Dakle, u *Novinama*, br. 146, 7. VIII. 1944., str. 4, tiskan je članak pod naslovom *Smrt kao stvaranje* i potpisom José Ortega y Gasset. Nikakvih drugih informacijskih podrobnosti nema. U Orteginim Sabranim djelima članak je u petome dijelu serijala *El Espectador*, *La muerte como creación*, str. 430–433, a pisan je 1926. godine.

Ortega piše o smrti kao o životnome fenomenu. Zalaže se za tretman kakav ima i život. Kako bi zorno pokazao na što misli, služi se dvjema figurama: ratnika i građanina, simbolički predstavljenima u ratničkome duhu odnosno u trgovačkome duhu, kako naš nepoznati prevoditelj prevodi Orteginu *espíritu industrial*:

Ratnički duh polazi sa životnog osjećanja suprotnog trgovačkom duhu. On je [...] osjećaj povjerenja u samog sebe i svijet, koji nas okružuje. Nije čudno, da dovodi do optimističkog poimanja svemira. Zbilja je nevjerovatno, da je Srednji vijek, koji nam je glupo povjestničko piskaranje ocrtao kao neko mračno doba i puno jada, bilo vrijeme optimističkih filozofija, dok u našem „modernom dobu“ odzvanjaju gotovo samo pesimistički glasovi. Možda ratnički duh sam po sebi ne zna za svjetsko zlo? Nikako: poznaje tako dobro kao Schopenhauer svu svemirsku bol, predviđa opasnost i potvrđuje životni čemer. Ipak, evo!... Pred samim činom, pred samom stvarnošću bola i opasnosti, njegovo je držanje suprotno. Ratnički duh, pun veličanstvene životne čežnje, podnosi stvarnost bez kolebanja, sa svom njezinom boli i opasnošću. Ove se smatraju bitnima u životu i ne gledaju se u njima neku opreku protiv ovoga, te se radi toga računa na njih, i, mjesto da se uredi stvarnost s jedinim ciljem, da ih se izbjegne, prima ih se. Ovo primanje opasnosti, koja dolazi, ne bježanje od nje, već izlaženje u susret, jest upravo ratnička odora.

U vrijeme kada nastaje ovaj esej, Ortega uočava kako ratnički duh opstaje tako što ga njeguje sport, i to zato što sport uključuje opasnost makar to bio samo jedan krajnji napor. Športaš, mjesto da bježi od opasnosti, ide prema njoj, i zato je športaš. S druge strane, moderni čovjek najčešće upada u mekoputnu osjetljivost i poduzima sve da bi izbjegao opasnost i smrt. Takav je stav Ortegi odbojan jer život, koji se ne stavlja na nikakvu kartu, nego puže i produljuje se u prazninu, što može vrijediti? Zar će biti naš ideal uređenje planeta u jednu veliku bolnicu i orijašku kliniku?

Tako baš osjeća trgovački duh, građanska duša. Želi pod svaku cijenu živjeti, i ne će se pokoriti, da vidi u smrti najbitnije svojstvo života. Zato upotrebljava jedini postupak prikladan za njegovo produženje, to jest: svesti ga na najmanju mjeru, kao što čine neke životinjske vrste, kad se uvlače u zimski san. Biolozi su dali ovoj pojavi ime vita minima. Iz toga izlazi, da se život

produljuje, u koliko se ne troši. Dobiva se njegovo produženje na račun njegove jačine. Nije li samovoljno odlučiti se, ni manje ni više, za ovaj a protiv onoga? Zašto da pobjedonosno kliče moral dugog života nad moralom visokog života?

Naime, polazeći od stajališta fiziologije da je život kemijski postupak u lancu, u kojem svaki odpor izazivlje neizbježno sliedeći, sve dok ne projuri preodređeni kobni niz. Od prvog časa, kao zrno u cievi, život je bačen na svoje trošenje: toliko vriedi reći da se živi, koliko se izgara. Pojava smrti počinje već u rođenju. Nije moguće promieniti neumoljivi tok; moguće je samo umjetno ga zakočiti, da svaki odpor nešto zakasni u svom dolaženju. Život s laganim ritmom bit će dulji, nego život s najbržim; ipak, na koncu nema više života – govoreći kemijski – u jednome, nego u drugome. Razpored otpora je isti, kao što su iste slike u jednom slikopisu, koji se prikazuje brzo ili polako. Uzbudjenja i mišljenje najstrašniji su ubrzivači životnog kemizma... Ako je to točno, produžuje Ortega, nejasno je zašto se imperativ, koji nam nalaže staviti život pod našu volju i upravljati njim, upotrebljavajući ga za uzvišene ciljeve, ne odnosi i na smrt. Ako je i ona jednako sastavna činjenica života, isto što činimo s njim, moramo činiti i sa smrću, to jest izkoristiti je i upotriebiti. Ortega smatra da je moral koji odbija svaku opasnost i nastoji dočekati prirodnu smrt, nizak moral, moral nedostojan čovjeka: *To je kemijska, prisilna i neželjena smrt, kao što je ona kod životinja i biljaka, koji puta i svieta. Čovjeka je dostojnije iskoristiti činjenicu i snagu smrti, služeći se njom pod upravom volje. Taj bi bolji moral morao pokazati čovjeku, da posjeduje život, da ga izloži s razumom.*

Ali, zamjećuje Ortega, ta dva duha se isprepliću i u suvremenome dobu suraduju. Kako?

Trgovački duh može, bez sumnje, sudjelovati kod ostvarivanja ovog načela ratničkog duha. On je pronašao, pod utjecajem straha pred smrću, čudezna tehnička sredstva za vladanje nad prirodom: mehaniku, koja umanjuje nepotreban napor; medicinu, koja umanjuje smrtnu slučajevu; zajedničko gospodarstvo, koje olakšava i osigurava naš tvarni život, i stražareći nad njim, primorava nas često zločinački na dugi život. Sva ova divna ostvarenja protiv kemijske smrti omogućuju našu slobodnu volju, da sebi izabere smrt po želji, i uklanjajući, u velikom dielu, prirodne opasnosti, dopuštaju nam, da sebi nađemo slobodno druge po našem izboru. Tako idu ova dva protivna nagona prema jednom novom moralu. Ipak poslije vjekovnog izbjegavanja smrti, potrebno je raspiriti umjetnost umiranja. Kraj nebrojenih bolnica, štediona i osiguravajućih društava, bilo bi divno umnožiti društva za opasnosti.

Možda je pažljiviji čitatelj zamijetio kod ovih Orteginih stajališta neku odbojnost, pa i odvratnost. Pogotovo što naši suvremenici, kako u Hrvatskoj tako i u Europi i širom svijeta, posredstvom medija prisustvuju valovi-

ma masovnih ubojstava koja izazivaju (dobro)voljno pojedinci u tzv. *terorističkim napadima*. Uvrštavanjem ovoga Ortegina teksta u endehazijske *Novine* u kolovozu 1944., bez ikakvih napomena i ograda, može se činiti prilogom osnaživanja jednoga ratničkog, viteškog duha koji je očito nedostajao i u NDH-u i u velikome Njemačkom Carstvu. Međutim, nikakav duh nije moguće podići i osnažiti ako nema čvrsta i sigurna vjerovanja. Pa ni ovakvom štetnom manipulacijom kakva se dogodila s Orteginim tekstom. Jer Ortegin je tekst izvađen iz konteksta koji čini svojevrsni autorov putopis po Kastilji pisan u kolovozu i rujnu 1925. godine. Taj opis putovanja naslovljen je *Notas de vago estío (Bilješke s ljetne skitnje)*. Od trinaest članaka ove serije pet je naslovljeno s *Ideja zamkova*, pa među njima i ovaj o kojemu izvještavamo: *Ideas de los castillos: la muerte como creación*. Ortegina *ideja zamkova* uklopljena je u njegovo raspravljanje o slobodi i neslobodi, demokraciji i liberalizmu, borbi čovjeka za obranu individualnosti nasuprot svemoćnoj državi i populističkom voluntarizmu. *Ideja zamkova*, ukratko, kod Ortege glasi: *Vlastelinsko pravo u samom svom korijenu nosi rat nasuprot antičkom i modernom koja će postati sinonimi za mir... Njihove kule su podignute da obrane ličnost od Države. Gospodo: Živjela sloboda! (Sus torres están labradas para defender a la persona contra el Estado. Señores: ¡Viva la libertad!)*.

Bez zaleđa ovakvoga konteksta ne mogu se razumjeti Ortequine ideje iz članka *Smrt kao stvaranje*. Odnosno, mogu djelovati odbojno i kontraproduktivno.

[2] Skoro istodobno, u kolovozu 1944., pojavio s drugi broj jedne nove tiskovine u NDH-u, *Izbor najboljih svjetskih članaka*, skraćeno *Izbor*. I ova je tiskovina bila djelo profesionalaca iz Hrvatskoga novinarskog društva, a odgovorni urednik bio je I. Mrakovčić. U ovim sveskama pojavljivali su se razni članci: ozbiljni, popularni i, što bismo danas rekli, senzacionalistički. U spomenutom broju otisnut je kratak Ortegin članak *Niemac i Španjolac* (str. 17–19) i, opet bez ikakvih detaljnijih informacija, samo s potpisom José Ortega y Gasset, Madrid. Nema se što mnogo kazati: kratka priča o dvama mentalitetima i temperamentima, dvama svjetovima i dvjema kulturama, dvjema tradicijama i dvjema povijestima gledano iz osobnoga ugla. Možete se, ali i ne morate složiti s autorom.

[3] Potkraj 1944., 17. prosinca, u broju 148, donosi u *Spremnosti* članak *Postanak poviesti i pojava barbarstva* (str. 9). Riječ je o ulomcima jednoga predavanja u kojemu je Ortega, kako kaže urednik u uvodnoj bilješci, pokušao *odrediti one generacije između 1550. i 1650. godine, koje su postavile temelje suvremenom mišljenju. Kod toga pokušaja je došao do zaključka, da se prava vrijednost svake poviesti može spoznati istom onda, kad nam poviest omogući, da shvatimo 'suvremenost poviesti'. Odatle njegovo neprestan[o] uspoređivanje sadašnjih zbivanja s velikim zbivanjima u prošlosti*.

Čovjek u povijesnoj krizi, objašnjava Ortega, uvijek je toliko dezorijen-

tiran da nije u stanju sagledati što će mu se dogoditi i hvata ga panika. Oni koji su živjeli u ranijemu, poznatom režimu, drugačije gledaju na budućnost od mladih koji su rođeni u novome, ali još neoblikovanom vremenu. Jedino što nam preostaje, nastavlja Ortega, *budući da novi oblik života još nije nastao, a isto tako još nema onoga, što će biti, možemo objašnjenja za nas, za našu budućnost potražiti, samo ako upravimo pogled na naš stari oblik života, na ono, što po svoj prilici napuštamo.*

Kako se, dakle, orijentirati? Ortega upućuje:

Mi živimo prvotno prema budućnosti, upravljani prema njoj. Ali budućnost je u biti problematična; ne možemo zauzeti prema njoj određeno stajalište, ona nema jasnoga lica, nema određenoga profila. Pa kako bi to i imala, kad ona još i nije ništa? Futur je uvijek množina; sastoji se od onoga, što će se dogoditi. A mogu se dogoditi mnoge različite stvari, koje su dapače međusobno u suprotnosti. Odatle paradoksalno, ali za naš život bitno shvaćanje, da čovjek nema nikakva drugog sredstva, da se orijentira u budućnosti, od nje odbijani padamo natrag na prošlost i s njom se vežemo, k njoj se priljubljujemo, da se zajedno s njom okrećemo, a od nje do budućnosti, da je ostvarimo.

Tu imate postanak poviesti. Čovjek se bavi poviešću, jer se pred licem budućnosti, koja ne leži u njegovim rukama, snalazi u jedinomu, što ima, naime u svojoj prošlosti. Samo za prošlošću može posegnuti, ona je čamac, u koji se ukrcava prema nemirnoj budućnosti. Tako sviest, da polazimo ususret jednoj novoj osobito problematičnoj budućnosti, novom obliku života, oštri naš duh i budi zanimanje, da shvatimo kakav je bio čovječji život u modernoj epohi. Taj život vidimo danas kao dovršen put, kojega nam je konac još u svježem sjećanju, a počeo je god 1600. Ali taj početak nam nije jasan, ako ne razumijemo, kako je živio čovjek neposredno prije te epohe...

A vrlo je lako moguće, da je jedan od razloga, koji je izazvao težku dezorijentiranost današnjega čovjeka u pogledu samoga sebe, u činjenici, što prosječni čovjek u posljednje četiri generacije, koji toliko toga zna, ne zna ništa o poviesti. Tako se prosječni čovjek radi toga svoga poviestnog neznanja nalazi danas u položaju jednog primitivca, prvoga čovjeka, i odatle se ne uzevši u obzir ostale uzroke – stvarno javljaju u njegovoj staroj i nadciviliziranoj duši najednom neočekivane pojave surovosti i barbarstva...

Danas znamo, da se ona strašna kriza (na završetku antičkog svijeta – op. N. M.) nije sastojala u provali barbara, nego nasuprot u tom, da su se obrazovani preokrenuli u barbare. Trebalo je drugih devet stoljeća, od trećega do dvanaestoga, dok je ljudima uspjelo sviet oko sebe [t]ako organizirati, da je to mogao zabaciti i u sebe se udubiti.

Što je urednik *Spremnosti*, uvrštavajući ovaj članak, razumio i kako je shvatio Ortequine misli, teško je dokučiti. No jedan M. Magdić (ako je o njemu riječ), inače pod snažnim Orteginim utjecajem, znao je dobro što

znači dijalektika povijesnih događaja. U prosincu 1944. urednik, kao i cijela NDH, stoji pred neprozirnom, ali izvjesnom budućnosti! On preko Ortege šalje upozorenje: pogledajte unatrag da biste vidjeli unaprijed! No tko se bavi tim delikatnostima! Čovjek-masa, masovnjak, i njegova barbarizirana elita, elitnjaci miljama daleko od elitista, mogu voditi samo u katastrofu poraza i velikoga gubitka. I tako to traje do danas! Nitko da se okrene unatrag i bistra i smirena pogleda promotri što se događalo i kako će nam biti ubuduće.

[4] Već smo spominjali prastaru istinu da je život najkreativniji artist. Tako je učinio da je posljednji tekst, u ovome nizu recepcijskih činjenica, posvećen temi o intelektualcima. Je li doista posljednji, ne možemo apsolutno tvrditi, jer možda netko pronade kako je do propasti NDH-a objavljen još koji Ortegin tekst.

Kako bilo da bilo, u *Izboru* br. 7, siječnja 1945., str. 10–16, objavljen je članak pod naslovom *Intelektualac i onaj drugi, José Ortega y Gasset, Madrid*. I ništa više. Ni tko je preveo, ni iz kojega je niza tekst uzet etc. Ustanovili smo, prema Orteginim Sabranim djelima, tom V., str. 508–516, da je članak prvotno objavljen u listu *La Nación*, Buenos Aires, prosinac 1940.

Tema se vrti oko odnosa Intelektualca i prosječnoga čovjeka, Drugoga, kako ga označuje Ortega. Nepoznati prevoditelj u *Izborovom* članku nije stavio velika prva slova, a na nekoliko mjesta nije niti dobro preveo Ortegin tekst. Ipak, uz nešto napora i domišljanja, razgrnuvši prevoditeljeve nezgrapnosti i zavirivši u original, shvatili smo osnovne poruke:

Intelektualac, o kojem se ovdje govori, niti je »pisac«, niti »čovjek znanosti«, niti »profesor«, niti »filozof«. Sve su to nazivi iz ureda ili zvanja, to jest društveni likovi, javni presjeci (profili), koje zauzima pojedinac i koji ne jamče ni najmanje za vjerodostojnost neosvojivog duhovnog poziva u onome, tko ta zvanja obnaša. Ovdje će se naprotiv razpravljati samo o onom intelektualcu, koji to zbilja jest, pa ma kakvo bilo njegovo prividno ili javno zaposlenje. Biti intelektualac nije nešto, što ima posla s društvenim ja u čovjeku. Intelektualac nije za druge, on nije čovjek s ovom ili onom namjerom, da zasluži novaca, da se izdigne, da se uzdrži u burnom moru zajednice. Intelektualac je čovjek sam za sebe, uzprkos sebi, protiv sama sebe, bez oklievanja.

Da bi pojačao svoje stajalište, Ortega će dodati: *Ovdje je govora o intelektualcu, o pravom intelektualcu do zdvojnosti, koji je to bez spasa, iz neiztraženog i neumoljivog Božjeg zaključka.* Međutim, Ortega je predvidio da bi intelektualac koji je kroz dva stoljeća bio vladajućom pojavom zapadnjačkog društva, vrlo brzo mogao biti izbačen iz sredine javnog priznanja, te po strogoj dialektici, koja je put povijesti, ne bi ništa bio, nakon što je bio sve. Kada se to dogodilo, a neporecivo se dogodilo, intelektualci su po Ortegi počinili dvije neoprostive pogreške. Prvo, jer su stvarali kulturu za intelektualce, a

ne za ostale ljude. Drugo, a ta je pogreška još veća, intelektualac smatra da su svi ostali građani, kao i on... naivno vjeruje, da to znači, biti čovjek, što sve druge zamjenjuje sobom. Zbog toga intelektualac dobar dio svoga života živi u neprestanoj zbrci i pometnji. Treba mu dosta vremena spoznati da je njegov dodir s bližnjim smiešan. On treba dugo dok otkrije, da bližnji nije intelektualac, već upravo onaj drugi, posve drugi.

Spomenute intelektualčeve pogreške dovode do kobnoga vrhunca, paroksistički zaoštrena u *nesporazumu* Intelektualca i Drugoga:

On sada jasno vidi, da nesuglasje nije slučajno, niti da je do njega došlo zbog pojedinih uzroka. To je razlika temperamenta, sklonosti i nadarenosti. To je posvemašnja diskrepancija, i to najveća, kakve u obće može biti.

Radi se o dva strogo različita načina, kako se uzimlje život, da se obstane u svijetu. Ako to otkrije intelektualac, osjeća svoju duboku potištenost, iznenadni stid. On shvaća, da je uradio ono smiešno i ništa drugo. Pčinja mu se smiešnim, što je živio gol pred drugima, u golotinji, koja je gora od skidanja kože, jer je živio tako, da je pokazivao i svoju posljednju tajnu: što misli, što osjeća o svijetu, o drugim ljudima, o prošlosti, o onom što čini, o budućnosti, koja klija. Sada opaža, da je to bila neopreznost, koja treba ostati sakrivenom poput razbojnika, uhode, prostitutke. Razmišljati o stvarima – pojmovno ili pjesnički – stvar je stida (pudendum). Istodobno osjeća očajanje, strah, počinje shvaćati, do kojeg stupnja nije bližnji intelektualan.

Da bi stvari istjerao na čistac i nedvojbeno jasno pokazao kakva je razlika između života Intelektualčeva i Drugoga, Ortega piše:

Ova je razlika:

Drugi živi u svijetu stvari, koje su jednom zauviek onakvima, kakvima se pričinjaju da jesu. On ih ni slučajno ne stavlja u pitanje? Upravo tom aktivnošću, stavljati stvari u pitanje, on se ne bavi i ne poznaje ga. Jer te stvari imaju za njega konačno značenje, i cieli je svijet onakav, kakvim ga on nalazi, da jest. Među stvarima ima za onog drugog pokoja zagonetka, nepoznata, ali ti potezi ne izazivaju u njemu nikakva odpora. Čini mu se, da su to svojstva stvari, koja su tako zbiljska i redovita, kao boja i oblik. Ona se ne dovode iz kolotečine. Za njega ne postoji nikakva razlika između onoga, što on misli da zna, da je onakvo, kakvo je, te onoga, što se prikazuje zagonetnim, za njega ne postoji nikakvo znanje ili neznanje. Njegov odnos prema stvarima je obično računanje s tim stvarima.

Svaki rad na tome, što ga okružuje, da se od toga pravi pitanje, da se razčlanjuje, pobija, da se pretvori u pojavu, u prikazu, sve to njegov život izključuje. Naprotiv, i njegov život sastojat će se u tome, da se drži onoga, što postoji, te da se kreće unutar tog bezproblemnog, stalnog i konačnog svijeta, da se u njemu smjesti, da rukuje sa stvarima, da ih upotrebljava, da ih u vlastitom probitku

izkorišćuje tako dobro, kako je to samo moguće. On je rođeni sebičnjak. Ono, što se njega tiče, to je doći napried, obavljati svoj posao, progurati se, sebe i svoje. Ako je čestit, onda pristojno. Ako nije, onda prevarom. Budući da ga niti svet, niti bilo što u njemu ni najmanje ne zanima, to on hoće, da se mirno bavi dalje svojim vlastitim probitcima, bili to probitci njegove osobe ili obitelji ili političke stranke. Uvijek i izključivo njegovo...

Sviet, koji susreće intelektualac, izgleda mu samo zato tu, da se u njega sumnja. Stvari mu nisu dovoljne same po sebi, jer on ih ne pušta mirno proći, već ih odmah razčlanjuje, raztavlja ih, promatra ih iznutra; traži njihovu protivnu stranu, u kratko iz navodnih stvari stvara problem. Na prvi pogled izgleda kao neki razarač, jer ga uvijek vidi s utrobom stvari u rukama poput nekakva mesara.

No posve protivno je slučaj. On sebi stvara iz njih problem. A to je najveći znak ljubavi. One nisu jednostavno tu, da ih se upotriebe, kako se to drugome dopada, već je njegov život služba stvarima, štovanje njihova bića. To je štovanje, kao sva jaka štovanja, grozno: on raztavlja stvari, razčlanjuje ih, da ih ponovno sastavi u njihov najviši sjaj. On zna, da stvari zbiljski ne postoje, ako čovjek nije otkrio njihovo čudesno biće, koje su one zakrilile nekom koprenom, tamom. Zbog toga je značajno za intelektualca, da stoji s gorućom čežnjom iza svega toga, kako bi svaka stvar bila istinski ono, što jest, te da se uzdigne do svog obilja. Iz toga proizlazi, da su stvari samo ono, što jesu, ako su takvima za intelektualca.

Da stvari postoje, potreban je (htjelo se ili ne) intelektualac. Što drugi smatra zbiljnostima, nije ništa drugo, nego mnoštvo starih ideja intelektualaca, stare okamine njegovih maštanja. Ako bi samo onaj drugi živio na planetu, onda on ne bi bio ono, što jest. Svaka stvar u svojoj istinskoj biti je legenda, aksiom, stih, ili mit. Zbog toga mora konačno onaj drugi intelektualca uzrujavati. Uzrujava ga, što ovaj ne ostavlja stvarima njihovo biće, ne bavi se s njima, već iskorišćuje u nekom sirovom, bezdušnom, bezvierskom obliku njihovu prividnost. Za intelektualca je onaj drugi bezbožnik, bezbožnik u svemu, često je čovjek bez stida pred božanskim, to je sve. Živjeti u svijetu, a da se od njega ne pravi problem, izgledalo bi intelektualcu kao nametničтво.

Međutim, Intelektualac, čim je raščistio neke nedoumice i osvijestio svoju spoznaju o vlastitu mjestu i mjestu onoga Drugog, nastoji popraviti posljedice ranijih zabluda i – što? – počinje za njega, Drugoga, osjećati pravo oduševljenje! Jer:

... Kultura posljednjih stoljeća bila je u pojačanoj mjeri intelektualistička. Posljedica je bila, da se onaj drugi napunio mislima, te nesposoban da ih upotrebljava, da ih svlada, tvrdi, da posjeduje misli i, naravski, svoje misli. Ja sam već kazao, da za onog drugog postoji samo njegovo. Prije se to nije događalo. On nije tvrdio, da ima misli. On je živio od predaje, mišljenja, žara i zavisti,

što je sve sačinjavalo njegovo naravno shvaćanje života. Strašno je gledati, kako se njegova duhovna majmunska ruka trudi, da dohvati iglu ideje. Posljedica je neizbježiva. Ovaj drugi, koji je u svojem obstanku samom po sebi bio na svoj način vriedan divljenja, postao je, od kada smatra da je počeo misliti, mužarom, koji gazi ideje, i pošto se one nalaze u glavama intelektualca, gazi na prolazu i glave intelektualaca.

Nakon 8. V. 1945. Ortega se uglavnom gubi svaki trag. Proći će više od 60 godina do pojave drugoga hrvatskog prijevoda *Pobune masa* (Golden marketing, Zagreb, 2003.)! I te su odluke, najčešće bez direktnoga političkog pritiska, donosili intelektualci, ne znajući što rade i ne znajući o čemu se radi. Možda nisu drugačije mogli, možda nisu smjeli; masovnjaci po vokaciji, nisu podnosili Ortegu elitnjaka...

* * *

Kada se čitaju ovi tekstovi, bilo Ortegini bilo domaćih prikazivača, jedva da se nazire opora ratna zbilja. Gledajući prema Orteginim kriterijima napore autora, urednika i odgovornih osoba u novinskim i časopisnim uredništvima, te su poslove obavljali intelektualci koji su to najčešće bili samo po imenu. Oni su svoj žustri i, ovako ili onako, s režimom usklađeni posao obavljali plitko i površno, uzdajući se – potpuno neosnovano – da će njihov glas itko poslušati. Ova ocjena je na tragu jedne davne tvrdnje Mirka Kovača koji je napisao kako intelektualce treba stalno zapošljavati i ne dozvoliti im da – razmišljaju. *Intelektualac je zlo!* Jer, ako uspiju osigurati egzistencijalne uvjete za slobodno i bezgranično razmišljanje, intelektualci će sve dovesti u pitanje. Onako kako je to i Ortega naglasio.

Još između dvaju ratova, iz redova Hrvatske seljačke stranke, iznjedrila se podjela na poštenu i nepoštenu inteligenciju. Prva je bila ona koja je pristajala uz narodnu, seljačku politiku HSS-a, a druga, ona koja je djelovala programski povezana s drugim političkim strankama ili stranim interesima. Ta ideološko-politička podjela (koju su isforsirali građanski elementi u Seljačkoj stranci!) zapravo je dodatno cijepanje sloja intelektualaca. Jer, na Orteginu tragu, i jedni i drugi su poluintelektualci, pravi masovnjaci, inteligentni u službi onih interesa koji su, zapravo, protivni njihovim vlastitim temeljnim zadaćama. Beskrupulozna kritičnost i stamena dosljednost u nezauzimanju strane za njih su nepoznanice. Štoviše, oni su malo po malo pristajali i na službu *pobunjenim masama*, u okviru totalitarističkih režima. I takvo stanje traje do danas, s lako raspoznatljivim kamuflažama i prozirnim alibijima.

A onih nekoliko istinskih intelektualaca? To je začetak jedne nove priče...

In memoriam † RADOSLAV KATIČIĆ

(Zagreb, 3. 7. 1930 – Beč, 10. 8. 2019.)

Veliki hrvatski znanstvenik i svestranik Radoslav Katičić otišao je usred vrućega ljeta, neusporediv radnik i nadarenik, čovjek važan u hrvatskome životu dugi niz godina, prisutan i djelatan u Beču, dragocjen na mnogim stranama diljem svijeta, svagdje gdje se cijeni istina. Jest, rođen je u Zagrebu u osobito vrijednoj i uglednoj obitelji i u pravome kulturnom ambijentu, odrastao je u izvršnim uvjetima, ali je toj pogodnosti dodao sasvim neobičnu marljivost, postojan i organiziran, izvanredan i plodan rad. U Zagrebu je 1954. diplomirao klasičnu filologiju, volio ju je, ali je iskazao iznimnu svestranost. Bio je jezikoslovac i književni povjesničar, a zapravo učenjak prevažan i znanstvenicima nekih drugih struka. Nije išao uhodanim putovima, nije se zadovoljavao raširenim istinama, postavljao je nova pitanja i uporno tražio odgovore. Znalac niza jezika, spoznao je rano što je i kakav je hrvatski jezik, ostavši mu vjeran do kraja života. Dakako, važnost jezičnoga stanja u Jugoslaviji bila je velika, a ostala je takvom i dalje, kada te države više nije bilo. Ta je jezikoslovna bitka bila duga i teška, a Radoslav Katičić izdržao je sve na briljantan način, ostao znanstveno plodan sve do smrti u 90. godini života, u dubokoj starosti. Bio je članom sedam akademija znanosti (hrvatske, austrijske, norveške, bosanskohercegovačke, kosovske, Academia Europea, Accademia Nazionale dei Lince i u Rimu), kao malo koji drugi znanstvenik, ali i sasvim osobit čovjek, dobrohotan, srdačan, spreman na društvo i druženje, katkad sve do ranih jutarnjih sati.

Od početka, od pedesetih godina 20. stoljeća, radio je i objavljivao mnogo, kroz desetljeća sve do smrti. Rano je objavio priručnik *Osnovni pojmovi suvremene lingvističke znanosti* (Zagreb, 1967.), a još su utjecajniji bili *Jezikoslovni ogledi* (Zagreb, 1971.), slavna njegova knjiga. Sve to što je pisao izvrsno je poslužilo mnogima, osobito studentima filoloških disciplina, poglavito postdiplomcima. Ne ću ovdje nabrajati sve njegove knjige, ali ću ih dosta spomenuti i kratko opisati kako bi se dobro vidjelo kako je bio svestran i mnogostran.

A Contribution to the General Theory of Comparative Linguistics (The Hague – Paris, 1970.) knjiga je što pokazuje autora kao znanstvenika priznatoga sasvim opravdano i izvan domovine. Počeo je objavljivati 1954. u škopskome časopisu *Živa antika*, vrlo rano i u Beču, Heidelbergu itd. Ta knjiga bavi se teorijom povijesnoga i poredbenoga jezikoslovlja, a

to su područje strukturalisti prečesto zanemarivali. Katičić je kretao najsuvremenijim stazama, ali ni stare poglede nije zanemarivao.

Katičićevi *Jezikoslovni ogledi* promijenili su hrvatsko jezikoslovlje, slično kao Brozovićev *Standardni jezik* (Zagreb, 1970.). Brozović i Katičić glavni su hrvatski jezikoslovci posljednjih desetljeća, uz njih i romanist Zarko Muljačić. *Jezikoslovni ogledi* donose rasprave o vrlo raznolikoj problematici, o fenomenu književnoga jezika, o sintaksi, o jeziku u književnosti itd. Posebno je zanimljivo da je ta knjiga utjecala i na hrvatsku književnu znanost, a daje dobar pregled interesa mladoga Katičića.

Katičić, asistent na Filozofskome fakultetu u Zagrebu od 1958., na Filozofskome fakultetu u Zagrebu je 1961. utemeljio Odsjek za opću lingvistik i orijentalne studije, u skladu s tada aktualnim političkim zbivanjima (Titova politika nesvrstanosti), pa onda i ne čudi pojava njegove opsežne knjige *Stara indijska književnost* (Zagreb, 1973.). Tu se, uz drugo i najbitnije, daje i povijest europske indologije i indoeuropeistike, pa se prikazuje i rad gradišćanskoga Hrvata Filipa Vesdina, autora prve tiskane gramatike sanskrta i drugih važnih knjiga, također rad profesora sanskrta na Sveučilištu u Zagrebu. Bizantskom književnosti bavio se je Katičić već pedesetih godina u Ateni, pa je u okviru Povijesti svjetske književnosti sedamdesetih godina prikazao bizantsku književnost.

Golemo je značenje Katičićeve knjige *The Ancient Languages of the Balkans* (The Hague – Paris, 1976.) jer sadrži pouzdane spoznaje o starim jezicima Balkana i jugoistočne Europe, o njihovu jezičnome i povijesnome kontekstu. Tu su temeljito prikazani predrimski jezični ostatci u nas, pa je Katičić veliki autoritet u starobalkanskoj lingvistici.

Poseban status ima Katičićeva *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika* (Zagreb, 1986.) gdje je svakako utjecajno učenje Noama Chomskoga, a sintaktički se obrađuje jezik hrvatskih pisaca od Reljkovića i Kačića do najnovijih vremena. Tu vidimo Katičića kao djelatnoga sudionika i proučavatelja hrvatske jezične povijesti. Razumije se da je to bila novost, ne samo u hrvatskim okvirima. Uz taj velebni slovnički rad spominjem i Katičićev opsežan prilog o gramatici Bartola Kačića (*Rad JAZU*, 388, 1981.). Inače je Katičić o Hjelmslevu, Chomskome i drugim lingvističkim velikanima pisao u *Suvremenoj lingvistici*, a taj je časopis i uređivao niz godina. O njima je govorio i u Zagrebačkome lingvističkom krugu; tu je bio vrlo aktivan već od pedesetih godina, a govorio je o sinkroniji i dijakroniji u jeziku, o unutarljivoj rekonstrukciji u jezičnoj prethistoriji, o pojmu prajezika itd.

Novi jezikoslovni ogledi (Zagreb, 1986., 1992.) strukturirani su kao i *Jezikoslovni ogledi*, a ovdje je osobito vrijedno istaći tekstove o purizmu i o jezičnoj kulturi, o postanku hrvatskoga i srpskoga jezičnog standarda. Dragocjena je usporedba glagoljaške pjesme *Svit se konča* i Krležinih *Balada Petrice Kerempuha* jer se pokazalo kako postoji sveza između stare čakavske

pjesme i Krležine kajkavske poezije. Tu se jasno vidi da je Katičić i nakon Hrvatskoga proljeća nastavio raditi kao i prije, razumije se.

Uz početke hrvatskih početaka (Split, 1993.) djelo je o našem najstarijem srednjovjekovlju, a obilježeno je i polemičnošću i temeljnim spoznajama o tome što je upravo filološki posao. Filološki je posao točno pročitati zapise, tj. objasniti što u tim spisima piše. Katičić se u nizu prilika nije zadovoljavao ranijim tumačenjima tih pitanja najstarije povijesti, pa se pojavljivao pred znanstvenom javnosti s vlastitim rezultatima. Knjižica *Na ishodištu* (Zagreb, 1994.) zapravo je sažetak velike monografije *Litterarum studia* (Zagreb, 1998.), dobrodošla i onda kad je *Litterarum studia* objavljena, dobrodošla osobito nekim dijelovima čitalačke publike. Svima koji su u ranijim Katičićevim knjigama čitali prinose *Što nam znači povijest*, *Opseg povijesti hrvatskoga jezika* i slične nije iznenađujuća njegova monografija *Litterarum studia* što proučava književnost i naobrazbu ranoga hrvatskoga srednjovjekovlja. U nastajanju te knjige jamačno su bili utjecajni i povoljni bečki uvjeti (otišao je u Beč 1977.) i uopće poticajno znanstveno ozračje, ali je ipak sigurno kako toga djela ne bi bilo bez nesalomljiva autorova htijenja i temeljite te osobito svestrane pripreve. Naravno, sve je to bilo potaknuto jasnom spoznajom o tome kako su rana stoljeća naše povijesti nepotpuno poznata i kako se osjeća nasušna potreba cjelovite obradbe. Katičić se u svojoj knjizi bavi korijenima, kontinuitetima i diskontinuitetima, kontekstima davne hrvatske povijesti, povijesti što se iščitava iz tekstova o Hrvatima i o Hrvatskoj, iako ti zapisi ili njihovi fragmenti nisu pisani hrvatskim. Bavi se slavističkom temom, no ona je grandiozna pa uključuje mnoge discipline i golemu literaturu. Tu je zahvaćena problematika što se obično nije držala književnošću, pa su tako jako izmijenjene spoznaje na koje smo bili navikli, poglavito s obzirom na to da u najranijim stoljećima naše povijesti nismo ostavljali jasne tragove o našem postojanju. Morao je biti ocrtan i bitni latinski element i slavenski, tj. određeni su kulturni slojevi na koje se nastavio slavenski razvoj u danas hrvatskim zemljama, pa se tako utočnilo i shvaćanje pojma hrvatskoga naroda. Porfirogenetovo djelo *O upravljanju carstvom* dragocjeno je po tome što donosi usmene hrvatske predaje. Općenito se *dva tamna stoljeća* (7. i 8.) nastoje osvijetliti zapisima crkvenih sjedišta u bizantskoj Dalmaciji i usmenom predajom slavenskoga sakralnog pjesništva, a važno je i pravno nazivlje i frazeologija. Katičićeva knjiga pisana je moćnim izrazom, jasno i brižljivo izrezbareno. Pisana je stilom karakterističnim za znanstvena djela, no ipak tu i tamo progovara autorova emotivnost i osobita snaga. Na primer, dva ulomka oltarne pregrade iz Rižinica kod Solina s natpisom kneza Trpimira (sredina 9. stoljeća) doživljuju se ovako: *Na osobito dojmljiv način govori s tih kamenova ljudima mlađih vremena Hrvatska koja je tek uvrštena u Europu okrenutu zapadnoj crkvi* (str. 323). Književni talent pokazao je Katičić i u knjizi *Boristenu u pohode* bliskoj putopisnoj literaturi, pa je i zato lako razumjeti njegovo članstvo u Društvu hrvatskih književnika dugi niz desetljeća.

Illyricum mythologicum (Zagreb, 1995.) bavi se klasičnom filologijom, tj. obradbom vijesti o našim krajevima u antičkih pisaca.

U djelu *Na kroatističkim raskrižjima* (Zagreb, 1999.) pokazuje se velika obuhvatnost hrvatskih tema, pa se u ta istraživanja uključuju sva pitanja hrvatskoga jezika i hrvatske književnosti od najstarijih vremena do suvremenosti. Proteg od pitanja etnogeneze hrvatskoga naroda do Miroslava Krležę golema je dionica što se zahvaća i kao cjelina, kao slika najbitnijih razdoblja, ali i kao sitnozorna pretraga pojedinosti koje se slažu u bogatstvo hrvatske filologije. Katičić pokazuje kako su hrvatskomu filologu važna sva pitanja hrvatskoga jezika i hrvatske književnosti, ali su bitni temelji i temeljna pitanja. Odatle i radovi kao *Korijeni i pretpostavke hrvatske renesansne književnosti*, *Temelji i začetci hrvatske barokne književnosti*. Katičićev rad pokazuje nam kako je težak položaj hrvatskoga filologa i hrvatske filologije, nezahvalan i teško prevladiv. No on rječito govori da se iz teška položaja ne može izići prijekim putem. Samo velika sprema, uključenost u svjetsku znanstvenu misao, potpunost uvida i točnost prikaza mogu utirati nove putove, opet iznova teško, ali tako mora biti; nema lakih i lagodnih rješenja. U svem tom smislu Katičić je bio izvanredan.

Velikoga je značenja knjiga *Hrvatski jezik* (Zagreb, 2013.) u kojoj se obrađuju sva najbitnija pitanja materinskoga jezika, od mjesnih govora do sažetoga pregleda cjelovite povijesti književnoga jezika, sve do definiranja standardnosti hrvatskoga jezika. Tu vidimo jednoga od autora glasovite *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, velikoga lingvистa i vrloga domoljuba.

Vrlo važnom držim i knjigu *Konturen und Zusammenhalt der Kroatischen Sprache* (Osijenci i postojanost hrvatskoga jezika; Zagreb, 2017.). Tu nalazimo sedamnaest priloga što su prvenstveno namijenjeni slavistici njemačkoga jezičnog područja. Dakako, Katičić je mnogo objavljivao i u Austriji, pri čemu je pokazao velik interes i za gradišćanske Hrvate. S Božidarom Finkom uredio je *Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimski rječnik* (Zagreb – Eisenstadt, 1991.), a uređivao je i *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*.

Dakako, od velike su važnosti Katičićeve knjige (*Božanski boj*; *Zeleni lug*; *Gazdarica na vratima*; *Vilinska vrata*; *Naša stara vjera*) o pretkršćanskoj slavenskoj religiji i mitologiji, a ja bih još naglasio veliko značenje Katičićovo u ostvarenju projekta *Povijest hrvatskoga jezika* u šest knjiga. Posljednja je izišla kratko vrijeme prije njegove smrti. Nezaboravno je Katičićovo sudjelovanje na skupovima o hrvatskim književnim povjesničarima i osobito o tihim pregaocima, skromnim, ali dragocjenim autorima poput Pavla Posilovića, Tome Babića ili Josipa Banovca. Dakle, taj naš znanstveni gigant ustrajao je u borbi za materinski jezik i za njegovu obradbu sve do kraja života, na ponos sebi, domovini i jeziku.

Josip LISAC

In memoriam † STANISLAV MARIJANOVIĆ

(Kloštar Podravski, 3. 3. 1935 – Osijek, 10. 6. 2019.)

Ovo je trenutak (*It's time*) za oproštaj, oproštajni govor. Nevješta sam u tome žanru koji kao i svaki drugi ima svoja pravila i svoju poetiku, ali znam kao i svi vi da nema riječi koje bi našu žalost zbog gubitka prof. Marijanovića mogle pretvoriti u radost. Tuga ostaje. Riječi ju ne mogu ugasiti, ali riječi nisu nemoćne. *Na početku bijaše riječ*, stoji na početku Ivanova evanđelja ili kod sv. Ćirila: *Iskoni bje slovo* i ta prva riječ kao božanski *logos*, kao utjelovljeni *logos* više je od naših riječi, od slova i od misli, a ipak određuje i upravlja i našim riječima i našim slovima i našim mislima i našim djelima. Riječi su nam važne, riječima izričemo, riječima činimo. Riječima liječimo i ranjavamo, gradimo i rušimo, u riječima mislimo, pamtimo i sjećamo se, u riječi stane sav naš život. Prof. Marijanović bio je zaljubljenik u riječ, filolog u kategorijalnome smislu, ljubitelj (*filos*) riječi (*logos*).

Riječi su bile sav njegov život. Riječi je proučavao, riječima se izražavao, brinuo je o svakoj zapisanoj ili izgovorenoj riječi. Znanstveni stil u njegovim raspravama i studijama nije isključivao odnjegovanu rječitost, bujnu frazu, trope i figure, igru riječima i igru u riječima. *Znanost o književnosti*, govorio je, *mora biti i znanost i književnost*. Obilje podataka i bibliografskih referenci u dugim složenim rečenicama izmjenjivali su se s impresionističkim pasažima, književnoznanstveni termini s metaforama, citatni arhaizmi *iznovljavani* su novotvorenica, jednostavan referencijalni stil skokovito je prelazio u povišeni i poetski stil, osobito u zaključnim i proslovnim dijelovima. No pravi život njegovih riječi i njegov autentičan stil zablistao bi u punome sjaju kod javnih govornih nastupa, bila to predavanja, predstavljanje knjiga, izlaganja na simpozijima, prigodni ili žalobni govori. Bio je rođen s talentom govornika. Pamtimo ga upravo po hitajućoj i nestalnoj izgovorenoj usmenoj riječi gdje je intimna veza između duha i izraza imanentna i utjelovljena u gestama i u izrazu lica, a manevarski prostor za prerušavanje bitno sužen. *Pisanje je vježba*, piše Lyotard, *iz koje nastaje djelo od kojeg se ne zahtijeva da bude iskreno. Slovo može hladno odgađati i izraz i smisao, a čitatelj zadaje ton mrtvim slovima. [...] Samo glas jamči ispovijest*. Zapisane riječi možemo precrtati, ispustiti, premjestiti, misao možemo lako sakriti ili krivotvoriti, dok izgovorene riječi lete i taj let u čistoj fizikalnoj aktualnosti zvuka i živoga glasa najdublji je pečat osobnosti i autentično mjesto gdje se ovjerava stilistička максима: *Stil je čovjek*. Profesor Marijanović pomno je pripremao svaki govorni

nastup, poručio bi temu, osmislio kompoziciju govora, brinuo o uporabi prikladnih toposa, ali najvažnija mu je bila izvedba, oči u oči s publikom. Iz nekoliko natuknica ili okvirnoga rukopisnog sinopsisa koji je redovito imao pred sobom – ali nikada ga nije čitao pa niti pogledavao u njega – nicali su neponovljivi govori, *pathos* bi se sljubljivao s *logosom*, teško bi se zaustavljao. Način na koji je izgovarao riječi, njegove geste i držanje, izraz lica i glas otkrivali su njegov karakter, njegov *ethos*. Bio je strastven govornik koji je znao odabrati mjesta kojima će i poučiti i zainteresirati i impresionirati. Retorika je za njega bila i znanost i umjetnost (*ars*) o lijepome i dobrom, plodonosnom i plemenitom govorenju. Poučavao je, uvjeravao i ugađao, poticao.

Dragi moj profesore, sigurna sam da biste Vi u ovakvoj prigodi govorili, kao što ste to činili na desetke puta opraštajući se žalobnim govorom od svojih kolega i prijatelja, među ostalima s Blažekom, Peićem i Gardašem. Uspjeli biste sublimirati emocije i ugraditi ih u neponovljivu ekspresiju žive riječi, oči u oči sa slušateljima. Pustili biste riječima letjeti i glasu zadrhtati. Oprostite mi na vlastitoj nespremnosti da napustim pogled na papir od straha da ne zaboravim najvažnije, da ne popusti *ratio* i ne provale emocije.

U ime Odsjeka za hrvatski jezik i književnost i vašega Filozofskog fakulteta, kao i Matice hrvatske, opraštam se od Vas riječima koje mogu ostati samo u sjeni Vaših riječi i izražavam sućut Vašoj rodbini, prijateljima i najbližim suradnicima. Hvala Vam na predanome radu sveučilišnoga profesora, nemjerljivom znanstvenom doprinosu kroatistici i slavistici i kulturnoj povijesti Osijeka, preuzimanju čelnih uloga u Sveučilištu, Fakultetu, Društvu hrvatskih književnika, Matici hrvatskoj i brojnim drugim ovdje nespomenutim dužnostima. Hvala Vam na toplini i na očinskoj brizi za nas, Vaše studente i suradnike, kojima ste od prvoga susreta pristupali odmjerenom, uvažavajući dignitet onih kojima ste bili nadređeni. Poučili ste nas i kako se valja odnositi prema prethodnicima u znanstvenome radu, prema vlastitim učiteljima. Opraštam se od Vas Vašim riječima koje ste izgovorili kod primanja Nagrade Antun Barac na Hrvatskome slavističkom kongresu u Vukovaru 2014., posljednje velike nagrade, među mnogima, koju ste primili i koja Vam je bila osobito na srcu:

Radost je vrlina srca, a hrvatska riječ – naše oružje. Svaka znanstvena istina ima svog prethodnika koji hoda izvan utrutih putova. To su bili i naši profesori, akademici Ivo Frangeš, Miroslav Šicel i Maja Bošković-Stulli, moja osječka sugrađanka, dobitnici prvih nagrada ovoga velikog kongresa, rekao bih, priređenoga 'olimpijski', svake četvrte godine. Zato moja spomen – zahvalnost njima, koji s nama žive i dalje, ali i vama ovdje, mojem Filozofskom fakultetu, Sveučilištu, Slavističkom komitetu i svima drugima koji su me nominirali, podržali, izabrali i ovu mi prestižnu kongresnu nagradu dodijelili! Činilo mi se, i obistinjuje se, da se ništa više u mome životu ne treba dogoditi, da sve imam i da se mogu ponosan i istinski obodren vratiti kući.

Zbogom, dragi naš profesore! Počivajte u miru Božjem. Neka Vam
Gospodin bude milosrdan i milostiv.

Ružica PŠIHISTAL

NOVI PRIJEVOD

Eugene Ionesco (tekst) i Dominique Probst (glazba)

Libreto *MAKSIMILIJAN KOLBE*

PRVI DIO: BIJEG IZ LOGORA¹

*/Pozornica predstavlja dvorište koncentracijskoga logora u Auschwitzu.^{2/}
Posvud okolo bodljikava žica. Na dnu logora je baraka.³ Još nije sasvim
svanulo.⁴*

*Vide se također vješala.⁵ S lijeve strane od gledatelja trkom prolazi čovjek
odjeven u zatvoreničku odjeću⁶ i ide prema desnoj strani gdje se nalaze neka-
kva vrata. Kako je tu stalno⁷ bodljikava žica, nadesno⁸ i nalijevo, zatvorenik
skoči iznad⁹ vrata, pobjegne i nestane s pozornice. U isto vrijeme ogłase se¹⁰
sirene i očuju se deračina preko razglasnoga zvučnika na njemačkome: Ein
Gefangener ist geflohen. Setzt alles daran ihn zu fnden. Ich will seines
kopf, um jeden preis. Himmel Herrgott, scheisse noch mal, das schwen*

¹ MAKSIMILIJAN KOLBE. Ovdje radi preglednosti didaskalije donosimo kurzivno. Didaskalije su pisane između redaka u rukopisu. Ru = Rukopis, Ri = Rukopis za predstavu u Riminiju, Ar = Rukopis za predstavu u Arrasu.

MAKSIMILIJAN KOLBE I. DIO na vrhu lista – BIJEG IZ LOGORA. Didaskalije nisu pisane kurzivno i svaki redak teksta (počinjući iz iste udaljenosti od lijevoga ruba). Tekst je razdijeljen u stupce u Ri.

² Ove rečenice nema u Ruk(opisu).

Auschwitz (Oświęcim) od kraja Drugoga svjetskog rata nalazi se na jugu Poljske.

³ Bodljikava žica [na pročelju pozornice. Povelaka. Drvena baraka na dnu. Povelaka.] Ruk.

⁴ Ove rečenice nema u Ruk.

⁵ Vide se također vješala [na sredini logorskog dvorišta. To nije kurzivno i donosi se na kraju didaskalija opisujući kazališni dekor.] Ruk.

⁶ Prekriženo „u zatvoreničkoj odjeći“, zamijenivši ga izrazom „u prugastoj zatvoreničkoj odjeći“.

⁷ „Stalno“ korigirano.

⁸ „Bodljikava žica“ [„bodljikava žica nadesno“ korigirano u „bodljikava žica, nadesno“].

⁹ „Iznad“ – „par dessus“ (sic). Ruk.

¹⁰ U istom trenutku [očuju se pucnjevi, psinke na njemačkom]. Ruk. U tom času [odjeknuše pucnjevi i sirene.] U istom trenutku „odjeknu pucnjevi“ ispravljeno u „očuju se sirene“. Ri i Ar.

wird's mir teuer bezahlem. Schnell, schenell interher¹¹. *Prateći projektori osvjetle dvoranu kao da dolaze s promatračnica. Tada naglo ulazi¹² zapovjednik logora i dvojica oružanih stražara.*

UPRAVITELJ LOGORA¹³

(*Prvomu čuvaru*¹⁴):

Stigni ga, uhvati ga, živa ili mrtva, ali više bih volio objesiti ga. Brzo trči, imbecilu jedan, zazviždi psima, zovi patrolu.¹⁵

(*Drugomu stražaru*)¹⁶:

Ti, daj¹⁷ listu zatvorenika ove barake (*Stražar mu pruža listu*).¹⁸
Ho'u njih deset.¹⁹

(*Stražar trči prema kraju pozornice i priprema se učiniti kako bi ušli jedan po jedan određeni zatvorenici kao taoci zapovjednika logora. Sada se sasvim razdanilo.*²⁰)

UPRAVITELJ LOGORA

(*izvikujući*²¹ imena zatvorenika):

Durand, Goldstein, Aron, Humbert²² – brže, nadite mi ih, izvedite

¹¹ Prijevod: „Jedan je zatvorenik pobjegao. Sve poduzmite da se nađe. Pod svaku cijenu hoću njegovu glavu.

Nebeski Bože, kakvo sranje, još jednom, ta svinja skupo će mi to platiti. Brzo, brzo u akciju.“ Njemački tekst, kao i bilješka koja ide uz taj tekst, u Ruk. ne postoji.

Protivno njemačkomu pravopisu, ostavljeno je pisanje imenica malim slovima.

Bilješka 1. na str. 19 (libreta): isti prijevod, samo umjesto „svinja“ „gamad“ nisu upute pisane kurzivno, a bilješka koja slijedi ne nalazi se u rukopisu. Taj tekst očito sadrži psoske na njemačkome na koje rukopis pokazuje (vid. bilj. br. 10).

¹² Žustro s desna ulazi zapovjednik logorskog SS-a, s dvojicom logorskih naoružanih stražara, Ruk. Naglo ulazi zapovjednik logora s dvojicom naoružanih stražara. Ri.

¹³ Ruk. Zapovjednik SS-ovac. Ri logorski zapovjednik. Ova se primjedba više ne će ponavljati.

¹⁴ („Jednom zapovjedniku logora koji je s mitraljezom“. Nije kurzivno (Prvom stražaru Ri – nije kurzivno).

¹⁵ „Zviždukom okupi pse“ RI prom. u „pse zovi“, („zviždukom pse zovi“...), Ar.

¹⁶ („Drugom stražaru“) nije kurzivno i nema povlake. Ri.

¹⁷ Ruk. [„Ti, Daj“] (sic) dodano iznad linije crnom redovitom olovkom. Ruk.

¹⁸ Didaskalije nisu kurzivno. Povlaka u Ri.

¹⁹ „Zovi ih deset“. Izbačeno križanjem i precrtano crnom olovkom. „Izvedi mi ih deset (iz ove barake“), isto tako precrtano) DP ruk. „Izvedi mi ih deset“. Ri.

²⁰ Čitava ova uputa ne postoji u Ruk. U Ri nije kurzivno.

²¹ Upute nisu pisane kurzivno Ri.

To je taj stražar koji je bio od početka predviđen sazivati zatvorenike.

STRAŽAR ulazi u baraku i čuje se prozivanje, potisnuto zacrtima, prekriživanjem crnom olovkom. DP ruk.

Izbacivanje uloge stražara u Riminiju kao i u Arrasu.

Stražari su postali obični statisti. Vidjeti naš komentar str. 20.

²² Ta četiri imena u početku je izgovorio stražar. „Dajte mi ih izvedite udarcima čizama. Gajowniczek, Werner, Baruh, Steinberg, Krawski, Puhovski...“

udarcima čizama²³ – Gajowniczek, Werner, Baruh, Steinberg, Krawski, Puhovski...²⁴

Govna, svinjski izmetu, jedan od vas, Walter, pobjegao je. Postavite se u red, marvo prljava! (*Zatvorenici*²⁵ *se postavljaju u red dok ih zapovjednik i stražari udaraju nogom*²⁶ *i štapom.*) Znači, Walter pobjegao! Dopast će i on naših šaka²⁷, ne će izmaknuti. Objesit ćemo ga, ali nakon što ćemo ga izlupati udarcima štapa, na onim tamo vješalima. A vas druge, pobit ćemo vas svih deset. Strpat ćemo vas u bunker, a ako se pobjegli ne vrati, svi ćete pomrijeti od žeđe i gladi. Pit ćete svoju mokraću i jest ćete svoja govna, ukoliko toga budete imali. Bez sumnje, vi ste bili njegovi ortaci.²⁸

Zato ćete biti stotruko kažnjeni. Oni što umiru u pećima, umiru brzo, a vi, vi ćete pretrpjeti pakao prije nego što pocrkavate, bando govnerska. (*Istakne se jedan glas među zatvorenicima.*)

OTAC OBITELJI²⁹

Ne mene! Ne mene! Moja žena, moja djeca, ne mene, ne meeeenee!
(*Zapovjednik logora ide prema njemu pa mu opali šamar.*)

ZAPOVJEDNIK LOGORA

Gamadi usmrđena!

OTAC OBITELJI

Udarajte me, ali nemojte me ubiti, imam ženu, imam djecu...

ZAPOVJEDNIK LOGORA

Nema više tvoje djece. Naša ih je policija sigurno spalila.³⁰
(*Otac obitelji skljoka se u jecajima, svi ga gledaju. Odjednom se očuju rafali mitraljeza izdaleka: zapovjednik logora i stražar odlaze naglo s pozor-*

²³ Replika „UZ ZAPOVJEDNIK SS“ Ruk. „Zapovjednik logora“ Ri, a ne „Stražar“ Ruk.

²⁴ Replika STRAŽARA: Werner, Baruh, Steinberg, Krawski, Puhovski. Zimirnof je izbačen, Gajowniczek dodan, Ionesco je bio napisao Zimirnof. A ime zatvorenika kojega je spasio Maksimilijan Kolbe jest zaista Gajowniczek. Redoslijed imena sačuvan je u Ar, vjerojatno da bi uskladio taj tekst s melodičnim tekstom. S druge strane, Puhovski ima glavnu ulogu u II. dijelu i njegovo se ime također ističe i na kraju.

U slijedu stražareve replike povlaka (čim izidu, upravitelj ih mlati. Zapovjednik SS ih udara, a nagurava ih Stražar). U Ruk. to nije kurzivno.

²⁵ Bilješke gdje je u francuskome unošen ili izbacivan određeni član nismo uzimali u obzir. Isto je s nekim oblicima koji nemaju važnosti u hrvatskom (npr. „il n'échappera“ ili „il n'échappera pas“).

²⁶ Ruk. ima „nogam(a)“, a Ri i Ar „nogom“.

²⁷ Čitava uputa nije kurzivno. Ri.

²⁸ „Njegovi“ dodano iznad linije, DP ruk. „Walterovi ortaci po prirodi stvari.“ U Ri i Ar: „vi ste bez sumnje bili njegovi ortaci.“

²⁹ Ruk. ZATVORENIK, ne kurzivno, Otac obitelji Ri.

³⁰ Na tome mjestu u tekstu rukopisa pojavljuje se Maksimilijan Kolbe: „Pojavljuje se izlazeći iz barake neki drugi zatvorenik blijed i slabašan, Maksimilijan Kolbe.“ (Nije kurzivno.)

nice, a onda se ubrzo vraćaju, a s njima je i prvi stražar koji vuče mrtvo tijelo bjegunca.³¹⁾

ZAPOVJEDNIK LOGORA

(Obraća se lešu, udarajući ga nogama³²⁾.)

E, tu si, dragi moj smrdljivče, mislio si pobjeći! Oдавde se ne bježi, ovdje se crkava³³. Istina, obećao sam³⁴ da će se poštediti taoci ako se nađe bjegunac, ali pred kim sam to obećao? Pred tobom, pred njima? To se ne računa. Idemo ih ipak strpati u bunker, neka krepaju od žeđe i gladi.³⁵

OTAC OBITELJI

Ne ću, Ne ću...!³⁶

ZAPOVJEDNIK LOGORA

Nisi ti taj koji odlučuje.³⁷

(Zapovjednik logora obori na tlo Oca obitelji. Ulazi Maksimilijan. Hoda lagano i stane ispred Zapovjednika logora).³⁸

ZAPOVJEDNIK LOGORA

(Maksimilijanu)³⁹

Kako se usuđuješ i tko si to ti?

MAKSIMILIJAN

Ja sam katolički svećenik i želim uzeti mjesto ovoga zatvorenika koji plače. On ima ženu i djecu, a ja, ja sam samac.⁴⁰

³¹ Čuje se pucanj i vidi se kako se vraća prvi stražar, vukući mrtvog bjegunca. Baca ga nasred dvorišta.

Slijede riječi stražara. STRAŽAR (pozdravljajući zapovjednika SS, u stavu mirno. Povlaka): Evo, moj komandante (izbačeno tako što je iskrižano kosim linijama). Čitava je uputa promijenjena, bez kurziva, u Ri, a kurziv je u Ar.

³² Pozdravljajući šefa SS-a, u stavu mirno. Povlaka. Evo ga, moj komandante! (to je izbačeno križanjem i kosim linijama). Upute redovito popravljane, nisu kurzivno pisane u Ri, a kurzivno su pisane u Ar.

³³ Slijedi replika koja objašnjava sljedeće izlaganje Zapovjednika logora. DRUGI ZATVORENIK: „Mogu li drugi ući?“ To je prekriženo kosim linijama.

³⁴ Ionesco je svojom rukom preradio rečenicu brojnim križanjima iznad teksta: „[Istina je] obećao sam, ako nađemo [zatvorenika] koji je pobjegao [da ćemo pustiti] poštediti [druge taoce]“. Ponovno je dodao u DP ruk. „Istina je“ crnom olovkom na početku rečenice, s lijeve strane teksta.

³⁵ „Ipak ćemo ovih deset odvesti tamo.“ Ispravio je „odvesti“ u „strpati“.

³⁶ Ruk. „ZATVORENIK, OTAC OBITELJI“, u Ri „Otac obitelji“.

³⁷ „(Nisi ti taj koji odlučuje i udari ga, od čega se Otac obitelji zaljulja)“. To nije pisano kurzivno u Ruk.

³⁸ Ova uputa zamjenjuje sljedeću uputu koja nije bila pisana kurzivno: „[OTAC MAKSIMILIJAN KOLBE] prilazi polako dva-tri koraka Zapovjedniku logora i zabezeknutost dvojice njemačkih stražara-vojnika koji su kao skamenjeni postupkom Oca Maksimilijana Kolbea“. To je bez zagrade i nije kurzivno. Ruk.

³⁹ „Maksimilijanu“ nije kurzivno.

⁴⁰ Prvotno je Ionesco bio napisao: „Ja sam katolički svećenik“. A onda je dodao rukom: „I ja hoću uzeti mjesto zatvorenika koji plače. On, on ima ženu i djecu. Ja sam sâm u odnosu prema

ZAPOVJEDNIK LOGORA

Svećenik, katolički! Znači, ti vjeruješ u Boga.

MAKSIMILIJAN

Da, ja vjerujem u Boga.

ZAPOVJEDNIK LOGORA

Ti vjeruješ u Boga?! (*Zapovjednik logora opali šamar Maksimilijanu.*⁴¹)
Još uvijek vjeruješ u Boga?!

(*Simultano*)

MAKSIMILIAN

ZAPOVJEDNIK LOGORA

Da, ja vjerujem u Boga.

Ti vjeruješ u Boga?

UPRAVITELJ LOGORA

(*Obrćajući se drugima*)

Ma, jeste li čuli to? Ovaj smrad vjeruje u Boga. (*Stražari prasnu u smijeh. Neki se iz dodvoravanja prisiljavaju na smijeh.*)

Pa pitaj ga da te izvuče odavde. (*Dadne mu udarac bičem.*)

Je li moćan tvoj Bog?

MAKSIMILIJAN

Moj Bog je svemoguć.

UPRAVITELJ LOGORA

Ti lažeš. Ja te pitam da mi odgovoriš zašto te tvoj svemogući Bog ne dođe izbaviti odavde? – Zašto ne učini da padnu ove promatračnice? Zašto vješala ne pretvori u prah i pepeo? Zašto ti ne dadne krila?

(*Prasnuvši u smijeh.*)⁴²

Ah, ha, ha, ha⁴³... Baš bi ti lijepo krila pristajala, tebi, kurvin sine. Kada bi tvoj Bog postojao, ti ne bi bio tu. Ti lažeš kada kažeš da ti u nj vjeruješ. Hajde, reci mi da ti u nj ne vjeruješ.⁴⁴

MAKSIMILIJAN⁴⁵

Ja vjerujem u Boga.

Bogu“. Onda je prekrizio riječ „ja sam sâm u odnosu prema Bogu“ pa je ponovno upisao „ja, ja sam samac“.

⁴¹ Ruk. „Šef SS-a šamara Maksimilijan Kolbea.“ Te rečenice nema u Ri.

⁴² Ove napomene nema u Ruk.

⁴³ Ri i Ar imaju „kurvo“.

⁴⁴ Umjesto „u njega“ u Ruk. „njemu“ imaju Ri i Ar.

⁴⁵ U Ruk. „OTAC KOLBE“.

UPRAVITELJ LOGORA

(*Daje znak stražarima da nasrnu na Maksimilijana*)⁴⁶: Hajdete!
(*Stražari žestoko udaraju Maksimilijana.*)

UPRAVITELJ LOGORA:

Je li crkao? (*Primiče se Maksimilijanu.*)⁴⁷
Crkao je. Više se ne miče (*Ocu obitelji*)⁴⁸:
Ti ideš u bunker. Nema više nikoga tko bi uzeo tvoje mjesto.

(*Simultano*)

OTAC OBITELJI⁴⁹

Nije moguće,
ne ću umrijeti
moja žena, moja djeca
ne ja, ne ja!

UPRAVITELJ LOGORA

Smrade govnavi, izmetu⁵⁰
svinjski,
smrdežu, krepat ćeš,
ti mali smrade!

(*U tome trenutku, krvareći i drščući, Maksimilijan se s mnogo muke pridiže.*)⁵¹

MAKSIMILIJAN⁵²

(*govori Ocu obitelji*)⁵³

Ti ne ćeš umrijeti. Ja sam uzeo tvoje mjesto.

UPRAVITELJ LOGORA

(*Ocu obitelji*)

Ti se gubi. Vi drugi, poredajte se i da ste ukorak.⁵⁴
(*Stražari stavljaju zatvorenike u red*)⁵⁵

UPRAVITELJ LOGORA

Jedan, dva, tri, lije-vo!...⁵⁶

⁴⁶ „Zapovjednik SS-a se baci na Oca Kolbea te ga udara nogama i šakama. Otac Kolbe je pao na tlo i stalno ponavlja. Povlaka. Ja vjerujem u Boga.“ Povlaka: „(Zapovjednik SS-a daje znak dvojici stražara, pokazujući im Oca Kolbea)“. Ta napomena nije pisana kurzivno. „(dvojica stražara šibaju bičem Oca Kolbea, koji se ne miče)“. U Ri nije kurzivno.

⁴⁷ Nema te napomene u Ruk. U Ri napomena nije kurzivna.

⁴⁸ („Obraćajući se Ocu obitelji“) nije kurzivno, a iza toga slijedi povlaka; („Ocu obitelji“), u Ri nije kurzivno, a iza toga je povlaka.

⁴⁹ Sav tekst dodan olovkom iznad linija.

⁵⁰ Ova napomena u rukopisu DP ne postoji.

⁵¹ Napomena nije pisana kurzivno.

⁵² Ruk. „OTAC KOLBE“.

⁵³ Napomene nema u Ri.

⁵⁴ „Eins, zwei, drei. Na lije-vo!“ dodano olovkom na koncu ovoga teksta.

⁵⁵ Ove upute nema u Ruk. U Ri uputa nije kurzivno pisana, dok je riječ „Stražari“ u Ar kurzivno.

⁵⁶ „Eins, zwei, drei, links...“

*(Maksimilijan i devet drugih zatvorenika upućuju se vojnim korakom kako ih je postavio upravitelj logora ili stražari. Na pozornici ostaju samo Otac obitelji i leš odbjegloga.)*⁵⁷

ZASTOR

DRUGI DIO⁵⁸

BUNKER SMRTI

(Pozornica je neka uska prostorija pred kojom su poredani Maksimilijan i devet drugih zatvorenika. Neki glas na njemačkome proziva preko razglasi-vača):

UPRAVITELJ LOGORA

(Žestoko grdeći i prijeteći udarima biča):

Izuvajte se... Svi vi, brzo⁵⁹!

(Maksimilijan i devet zatvorenika izvršavaju naredbu, a onda ih stražari uguraju jednoga po jednoga u unutrašnjost ćelije koju stražari zaključavaju i napuštaju pozornicu s ključem logora⁶⁰. Zatvorenih usta jadikovku pjeva osam zatvorenika: Durand, Goldstein, Aron, Humbert, Werner, Baruh, Steinberg, Krawski. Naglo intervenira deveti zatvorenik Puhovski.)

PUHOVSKI⁶¹

Sve⁶² što znam iz povijesti svijeta dugo je, strašno, strašno dugo. Tijekom tisućljeća i tijekom desetaka tisućljeća, tu je rat: jedna propast iza druge, tlo koje nije sigurno jer se trese i puca. Naravno, sve su životinje opskrbljene tako da mogu ubijati druge životinje; štipavci, kandže, izoštrjeni nokti, prirodni bodeži... Jedne biljke mogu ugušiti druge i to je opći masakr, na nebu i na zemlji, među ljudima i među zvijerima. Bezbrojne su rase uništene, a i

⁵⁷ Zatvorenici idu prema kraju pozornice, a Otac obitelji prema baraci.

⁵⁸ Ovaj Drugi dio, koji je Ionesco napisao početkom 1988. godine kako bi ojačao operu na potražnju Dominiquea Probst, nalazi se na listovima 9. 10. i 11., nastavljajući na listovima 6., 7. i 8., koji odgovaraju Trećemu dijelu. Jedino se govor Puhovskoga nalazi u rukopisu. Didaskalije i replike Zapovjednika logora plod su suradnje između kompozitora i redatelja u Riminiju 1988. i Arrasu 1989.

Omanje modifikacije učinjene su između tih dviju predstava.

⁵⁹ Ruk. Ri: „Brzo! [Durand, Goldstein, Aron, Humbert, zatim se obraća jednom stražaru: „Brže. Utjerajder mi ih sve udarcima čizama. Werner, Baruh, Steinberg, Krawski, Puhovski, Kolbe...].“

⁶⁰ „Logora [nakon što su pokupili njihovu robu]“. Ri i Ar.

⁶¹ Ri „Puchovsky“, Ar. „zatvorenik Puchovski“.

⁶² Ispred „Sve“ bilo je „Da, Oče moj...“, ali je u DP, Ri i Ar izostavljeno, tako da počinje sa „Sve“ u DP.

mi smo neka rasa namijenjena iskorjenjivanju. Jedini su janjci nenaoružani, ali imaju i oni zube kako bi jeli da tako nište travu. Nema nevinih.

Dovoljno je učiniti jedan nedužan pokret, naočigled pokret nedužan, pa da uništimo dijatomejske organizme. U mravinjaku mravi vojnici ubijaju mrave radilice. Ljudi se međusobno ubijaju i ne pokazuju baš da bi se voljeli. Kao da Isus nije rekao „ljubite jedni druge“, nego „jedite, ubijajte jedni druge“ i tomu nema kraja, to je počelo od početka stvaranja. Da, stvoreni smo ubijati i bivati ubijani. Uskoro ćemo i mi biti ubijeni. Zabrinjava to što taj zakon nema predaha, nema lijeka i što to dugo⁶³, tako dugo traje da ne vidimo kraja tomu. Kako Bog nije mogao izmisliti⁶⁴ neki drugi kozmos, drugi svemir?

O, kako je bolno umrijeti, izgleda da je umiranje protiv prirode, a mi umiremo i ne radimo drugo nego to, i to čim smo rođeni, ubijamo, biva-
mo ubijani. Komu se to Bog osvećuje i zašto se osvećuje? Je li demon od njega moćniji? Ja idem u smrt, mi idemo u strašnu smrt, ti će nas sadistički luđaci ubiti i to će njima pričinjati radost. Čini se kako se radost ljudi i svih bića sastoji u ubijanju.⁶⁵

Da, osuđena je naša rasa, a što smo mi drugi učinili svjesno ili nesvjesno, nego ubijali kad je na nas došao red? Ako izidemo iz ovog bunkera, nastavit ćemo naše djelo smrti. Djelo smrti jest djelo čovječje. A mi smo tako maleni, tako jadni, nemamo dar posvudašnjosti, nemamo mogućnost shvatiti neshvatljivo, razumijevati, zamišljati nešto neizmjereno malo ili neizmjereno veliko. Umiremo li da bismo bili spašeni? Što nam je činiti? Ja ništa ne razumijem i mi ništa ne razumijemo. Što znači ta ogromna⁶⁶ grozomora, taj pakleni svijet⁶⁷ u koji smo uronjeni?

I mi nismo niti mislili o svim tim strašnim stvarima prije nego što smo se i mi sami našli u ovoj klaonici bez ikakve milosti.

Kako je moguće da o tome nismo mislili sve do danas, a smrt i patnja su uvijek bile tu. Uz te smo smrti živjeli, bok uz bok, i ništa nismo vidjeli, ništa znali. Tko nam to može rastumačiti, tko će nam to razjasniti? Oh, moj oče⁶⁸, dajte, objasnite nam, rasvijetlite nam to.⁶⁹ Utješite nas prije našega kraja, koji je tako blizu, tako blizu...

⁶³ U Ri „tako dugo“, u Ar „dugo, tako dugo“.

⁶⁴ „Izmisliti“ („imaginé“ umjesto „imaginer“).

⁶⁵ Ovdje je pratnja jedan ritmizirani marš i uzvici na njemačkome što opravdava povlaka u Ri i Ar.

⁶⁶ Umjesto „ogromna grozomora“ („énorme cauchemar“) u Ar. piše „grozni košmar“ („effroyable cauchemar“).

⁶⁷ Ar. „Što znači taj infernalni svijet, ta strašna grozomora“. Povlaka ovdje i značajna rečenica koja naglašava fizičku agresiju Puhovskog na Maksimilijana, sve dok se Puhovski ne smiri.

⁶⁸ U Ri i Ar umjesto „Oče“ imamo „Maksimilijane“.

⁶⁹ Ispod linije „objasnite nam“ prekríženo olovkom pa umjesto toga „utješite nas“.

MAKSIMILIJAN

Mi nismo stvoreni da razumijemo i to je, bez ikakve sumnje, naša krivnja.

No sve je jednostavno, sve će se pojednostaviti.

Ljubite, ljubite usprkos svemu, ljubite sve do zadnjega daha kao što Isus ljubi vas, do zadnje minute, do zadnje sekunde i sve će vam izgledati tako jasno.

Trajanje vam se činilo dugim, i nama se činilo dugim, jer smo živjeli u vremenu. Vječnost nema vremena, to je trenuak koji nikada ne završava i ja sam ovdje osigurati vas i kazati vam kako postoji mir među svim bićima i da ćete vi postići razumijevanje. Ne mogu vam reći više, u ovome trenu ne znam ni ja kako objasniti ovu tajnu koju vi smatrate nedokučivom i koja je u božanskoj duši. Razlozi koje mi iznosite, pa to su razlozi siromašnih ljudi, svih siromaha.

Čekajući, ovaj bi se pakao mogao preokrenuti u milost ako biste se počeli voljeti od sada, kao što Bog vas voli usprkos svemu.

Nisam mogao dati nikakvo objašnjenje jer ni ja nisam ništa drugo doli siromašan čovjek.

Ali, molite, molite Isusa Krista, neka sva priroda moli Isusa Krista da bude pošteđena od ovoga svijeta za koji znamo da mu je Sotona knez. Molite, molite... Upućujte molitve Isusu Kristu, Djevici. Ako još nemate odgovor, imat ćete nadu, i više nego nadu.

Sigurnost pomirenja molite, ja vas blagoslivljam. O, jadni ljudi, o, jadna bića, ako se sav svemir, svi ljudi, životinje, biljke, obrate Bogu, bit će od sada spašeni vjerom, od sada vjerom....⁷⁰

Vi ste na kraju svojega puta, na kraju Kalvarije, na kraju boli.⁷¹ Još vas blagoslivljam, blagoslivljam ću vas sve do vašega zadnjeg izdisaja, bit ću trenutke za trenutcima sve do trenutka koji ne će imati završetka. Kažem vam i vjerujte, vi ste na rajskim vratima, vi to još ne znate, vi ste na obali radosti koja više nikad ne će završiti.

Blagoslivljam vas, blagosiljam vas, blagosivljavam vas...

Čitav će svemir biti obasjan svjetlošću koju niste mogli spoznati, ali koju sigurno neki od vas već sada predosjećaju. Molite, molite sa mnom, molite... Nešto već od sada nema više riječi.⁷² Gospod i Blažena Djevica već vas čekaju.⁷³ Oni su tu, iza tih vrata.⁷⁴ Otvorite ta vrata da svjetlost provali. Vi ne znate koja vas svjetlost očekuje. Milijarde ljudskih bića bit će utješeno za Vječnost...

⁷⁰ Iza ovoga teksta u MS slijedi [„Ne mogu vam trenutačno reći da je ova istina, sve da i nije poznata, poznata svima, poznata, ali ignorirana.“].

⁷¹ DP tekst iza „boli“ – prekriven kosim linijama. „Zar ne vidite da kako se već otvaraju vrata raja?“

⁷² DP se nalazi tekst [„Njegova veličina je već na vama kako bi vas štitila, molite Isusa Krista.“].

⁷³ DP „već vas čekaju, oni su tu“.

⁷⁴ „Iza tih vrata i čekaju vas. Otvorite...“

Učini me oruđem svoga mira⁷⁵
Zatvorenici počinju pjevati s Maksimilijanom.

Gdje je mržnja, da donosim ljubav!
Gdje je uvreda, da donosim praštanje!
Gdje je nesloga, da donosim jedinstvo!
Gdje je zabluda, da donosim istinu!
Gdje je očaj, da donosim nadu!
Gdje je tama, da donosim svjetlo!
Gdje je žalost, da donosim radost!
Gospodine,
daj da ne tražim toliko da me tješe,
koliko da ja tješim druge;
da ne tražim da me razumiju,
nego da ja razumijem druge;
da ne idem za tim da budem ljubljen,
nego da i ja ljubim druge!
Jer onaj tko daruje, taj prima;
jer zaboravljajući sebe sebe nalazimo,
i praštajući zadobit ćemo oproštenje;
jer umirući postizemo uskrsnuće života vječnoga.
(*Molitva u duhu Sv. Franje Asiškoga*)

ZASTOR

TREĆI DIO:

BUNKER SMRTI – PETNAEST DANA KASNIJE
(*Sred svojih devet mrtvih drugova, Maksimilijan moli.*)

MAKSIMILIJAN⁷⁶

Requiem aeternam dona eis Domine et Lux perpetua luceat eis...⁷⁷

⁷⁵ Ova je molitva dodana na inicijativu D. Probstsa i sadrži završnu zbornu skladbu Drugoga čina. Maksimilijan pjeva prvi dio, a od „da...” pjevaju korno zatvorenici. Isto je i za drugi dio „O, Gospode, da ne tražim... vječni život“. Jedini libreto iz Arrasa odvaja ovu rečenicu Maksimilijanu od kora zatvorenika.

⁷⁶ Tekst ovoga Trećeg dijela je plod preradbe triju nacрта koje je predložio Dominique Probst. Postoje neznatni različiti detalji verzije Ri i Ar. Nasuprot tomu, Ionescovo postupanje s rukopisima (triju nacрта) zahtijeva posebno izlaganje; mi to izlaganje rado iznosimo na kraju definitivnoga teksta koji slijedi.

⁷⁷ „Pokoj vječni daruj im, Gospodine, i Svjetlost vječna neka im svijetli.“

Pjevani tekst: „Requiem, requiem aeternam dona eis Domine et Lux perpetua, et Lux perpetua, et Lux perpetua luceat eis. Requiem, requiem aeternam dona eis Domine et Lux perpetua, et Lux perpetua, et Lux perpetua, luceat eis, luceat eis, luceat eis, Requiem aeternam dona eis Domine. Pokoj vječni daruj im, Gospodine, i Svjetlost svijetlila njima!“.

Djeco moja, moji sinovi, braćo moja, vi više ne možete vidjeti stražare, vi ste daleko sretniji od njih, vi ste postigli blaženstvo. Petnaest dana, već ima petnaest dana otkako ste vi (*nadnosi se nad tijelo jednoga zatvorenika*) i ti, posljednji, i ti si konačno umro. Niste niti pili niti jeli, ma ni kapi vode ni mrvice kruha. Niste osjećali kako vam krče crijeva.

Jadnicima koji su vas ismijavali, smijali se nad vašim ukočenim tjelesima, koji nisu umrli od vaše gladi i vaše žeđe, koji su vas mučili i od vas učinili mučenike, vi ste im oprostili... Vi ste njima oprostili... Vi ste molili, vi ste pjevali, bio je to dug tunel. Vi ste ga prošli, vi ste pobijedili, pobijedili ste sav taj jad svijeta, vi ste preživjeli ovo čistište kakvo je već bio ovaj svijet prije nego što je svijet postao sâm pakao. Vi ste na vratima Raja, Blažena Djevica vam pruža ruke da vas primi.

O, Majko, jesam li ispunio svoju zadaću? Ova djeca, jesu li spašena? Onaj Otac obitelji, kojega sam zamijenio, hoće li on vidjeti svoje?

Vraćam se vašim ispaćenim tjelesima koja su trpjela prije no što su umrla. Ta tjelesa koja ste uzeli za svoja tjelesa nisu bila vi, vi ćete ih zaboraviti. Neće više biti šepavih, grbavih, paraliziranih, slijepih, osakaćenih ni sprženih kao što je to bilo u paklu u kojemu ste živjeli.

Vi, neizlječivi, bit ćete izliječeni.

Vi, jadni siromasi, zadobit ćete istinska bogatstva.

Vi, prognani, naći ćete božansku domovinu.

Uzdignut ćete se vi koji ste trpjeli. Vi ćete vječno živjeti u sreći.

Vi ćete biti jedan duh, bit ćete jedno tijelo. Jedan duh i jedno tijelo prošli iz smrti u život.

Zatvorenici, braćo moja, mrtvi živi, mrtvi besmrtni!

Probudite se, to je vaš treći dan, to je uskrsnuće, ja vam se pridružujem.

(*Ulazi zapovjednik logora u društvu jednoga liječnika i Oca obitelji.*⁷⁸
Stražari im otvaraju vrata, oni upadaju unutra.)

UPRAVITELJ LOGORA

(*Ocu obitelji. Prevrćući tjelesa zatvorenika.*)

Jesu li svi mrtvi?

OTAC OBITELJI

(*Pokazujući na Maksimilijana.*)

Ne, ovaj tu još nije.

UPRAVITELJ LOGORA

(*Liječniku*). To smeće od župnika. Odmah ga bocni, fenolom, neka crkne! Odmah da ste očistili bunker od tih leševa, brzo, treba nam mjesta za nove gadove.

⁷⁸ Ri. „Liječnik“ [Ri. Dodao „i Otac obitelji“]. AR. Izbor Oca obitelji izvršen je 1989. godine.

(On izlazi. Liječnik se polako približava Maksimilijanu. Maksimilijan naslonjen na zid, otvorenih očiju, radosna lica, pruža mu lijevu ruku. Liječnik mu daje injekciju.)

OTAC OBITELJI

(Kao da je naglo skamenjen.)

Ubio sam svetca i mučenika.⁷⁹

(Maksimilijan umire.)

ČUJE SE DJEČJI KOR KOJI PJEVA NA POLJSKOM.

ZAVRŠNI ZASTOR

Blago siromasima u duhu jer njihovo je kraljevstvo nebesko!
Blago krotkima jer će baštiniti zemlju!
Blago žednima i gladnima pravde jer će se nasititi!
Blago milosrdnima jer će postići milosrđe!
Blago onima koji su čista srca jer će Boga gledati!
Blago mirotvorcima jer će se zvati sinovi Božji!
Blago progonjenima zbog pravednosti jer njihovo je kraljevstvo nebesko!

Matej, 5: 3-10 (*Biblija*, Zagreb: Stvarnost, 1969: 939)

Dodatak

TRI VERZIJE TREĆEGA DIJELA

Ovaj Treći dio opere jest onaj koji je Ionesco najviše dorađivao i predložio tri verzije za koje je dozvolio Dominiqueu Probstu neka izabere što želi. Istaknuo je tada poteškoću koju je osjećao dajući riječ svećeniku. Dominique Probst je, dakle, izvršio suptilnu montažu prikupljajući izbor rečenica i odvajanje odjeljaka iz triju prvotnih verzija. Nakon toga je to predložio piscu koju mu je dao svoj pristanak.

To su te tri verzije koje odgovaraju listićima 6., 7. i 8. Dominique Probst je obilježio plavom kemijskom olovkom iznad onih redaka koje je odabrao na tim spomenutim listovima, onim redom kakvim su se ti odjeljci pojavljivali. Na taj način možemo slijediti izradu konačnoga teksta iz jedne verzije u drugu.

Donosimo u slijedu te tri verzije, ističući radni izbor: odjeljci naglašenim slovima označavaju tekst koji je odabrao. Brojke pisane naglašeno i među zagradama (na početku zadržanoga odjeljka) pokazuju red sastav-

⁷⁹ Ova je rečenica dio upute koja prethodi tekstu Blaženstava koji prethodi naslovu „DJEČJI KOR“.

ljanja koje se ostvaruje u finalnome tekstu opere, točno kako je postupao sâm Dominique Probst. Riječi i izrazi koji su naglašeni i podcrtani dodao je skladatelj glazbe u suglasnosti s autorom. Prekrižene riječi ispravci su koje je učinio sâm autor na prijedlog skladatelja. Znači, sve ono što nije naglašenim slovima, izbačeno je.

Osmi listić⁸⁰ rukopisa predstavlja također temelj replike Upravitelja logora, a to je precrtao i korigirao sâm autor. Mi prepisujemo popratni tekst njegova kritičkoga aparata i tu dodajemo fotokopiju te stranice, kao i fotokopiju glazbene dionice.⁸¹

PRVA VERZIJA, 6. LISTIĆ RUKOPISA

Kazališni dekor. Rešetka, podrum, devet (osam)⁸² zatvorenika grčevito se drže za rešetke, ali su već popadali po tlu. Jedini koji se još s Ocem Kolbeom čvrsto drži rešetke, sklizne i padne.

Nasuprot rešetaka, vojnici SS-a grohotom se smiju, gledajući ukočena tjelesa zatvorenika u zatvoreničkoj odjeći.

U više se navrata unutrašnjost pećine rasvjetljava. Vojnici SS-a ne vide svjetlost, njih taj strašni spektakl zabavlja. Svjetlost nije vidljiva ni zarobljeniku koji se je došao uvjeriti da su svi zarobljenici sasvim mrtvi.

Otac Maksimilijan Kolbe drži se rukama za rešetke, na nogama je, lice mu blista, obraća se mrtvacima ili onima koji umirući padaju po tlu.

(1) OTAC KOLBE: Djeco moja, moji sinovi, braćo moja, vi više ne možete vidjeti stražare, vi ste daleko sretniji od njih, vi ste postigli blaženstvo. Prošli ste sav jad svijeta, čistilište i pakao (8).

Vi ste na vratima Raja, Blažena Djevica vam pruža ruke da vas primi.

Bog i Blažena Djevica dozvolili su mi da vas ispratim sve do kraja paklenog tunela. (7) Vi ste ga prošli, vi ste pobijedili svu bijedu svijeta, vi ste pobijedili to čistilište koje je bilo svijet prije nego je svijet bio sâm pakao.

(3) Nesretnici koji se smiju, vama, vašim ukočenim tjelesima, oni koji nisu mrtvi vašom glađu i vašom žeđom, (4) koji su vas mučili i od vas učinili mučenike, vi ste im oprostili, njima ste vi oprostili, njima vi trebate oprostiti, jer i oni će doći na red da prođu demonske kušnje. (24)

Zatvorenici, braćo moja, mrtvi-živi, mrtvi-besmrti, dolazim pridružiti vam se tamo gdje vas Blažena Djevica čeka blistavih ruku. Koje li ste etape prošli! Koje li etape moraju proći milijuni i milijuni drugih koji

⁸⁰ Numeriranje „8.“ jest po našem izboru.

⁸¹ Bilješke koje odgovaraju tekstovima na listićima 6., 7. i 8. i 8 retro raspoređene su prema ovim četirima listićima.

⁸² Sâm pisac je prekrižio devet i upisao osam zatvorenika. Rk.

nisu prihvatili osvjettjenje, ali koji se nisu veselili i oni koji se nisu veselili drugomu, nego vašim jadima i torturama koje su vam nametnuli.

Vaša smrt nije ništa drugo nego ulaz u svjetlost u koju sada ulazite. (26) Ja vam se dolazim pridružiti.

Jedan zatvorenik, stražar nad drugim zatvorenicima, nadglednik koji treba vidjeti da koji mrtvac ne bi ustao, dolazi Ocu Kolbeu koji mu pruža ruku sav nasmijan i on mu daje smrtonosnu injekciju.

Maksimilijan Kolbe pada.⁸³

ZATVORENIK STRAŽAR: On je bio najslabasniji, bio je bolestan, a on je najdulje izdržao kako bi pomagao prijateljima umrijeti, doprijeti kroz ovaj tunel do kraja, provesti ih do besmrtnosti. Neka mi Bog oprosti što sam ubio svetca, mučenika.⁸⁴

DRUGA VERZIJA, 7. LISTIĆ RUKOPISA

OTAC KOLBE dok blagoslivljava jednog zarobljenika u bunkeru.

(2) Petnaest dana, već ima petnaest dana otkako ste vi tu. I ti, posljednji, ti si konačno umro.

Niste svi niti pili niti jeli, ma ni kapi vode ni mrvice kruha. Niste osjećali kako vam krče crijeva. (5) Vi ste molili i vi ste pjevali. Duhovne su vam snage i vaša Božanska Majka pomogle. (6) Bio je to dug tunel dosade.⁸⁵ Živjeli ste u trbuhu Sotone. Sada se preporučate, radate se u novi život i Djevica Marija ne drži više u naručju Dijete-Isusa, nego vas drži, vi ste sada njezini novorođenci. Sveta Marijo, vraćam Ti Tvoju djecu. U tvojim pećinama, oko naše pećine, više se ne plače, ne blasfemira se više, tu se nada i tu blista nešto više od nade.

(9) O, majko⁸⁶, jesam li ispunio svoju zadaću, sveta Djevice? Ova djeca, jesu li spašena? Reći ćeš mi to, ipak, jer vjerujem da ću Ti se i ja uskoro pridružiti. (10) Onaj Otac obitelji, kojega sam zamijenio, hoće li on vidjeti svoje?

Na kraju pozornice vrata se otvaraju, jedan se zatvorenik upućuje ocu Kolbeu držeći iglu za injekcije. Otac Kolbe mu pruža ruku, zatvorenik mu daje injekciju, Otac Kolbe se naslanja na neki stupac i umire uspravno.

⁸³ Ovu je uputu sâm pisac prekrizio kosim crtama.

⁸⁴ Očito je sâm pisac ove upute u potpunosti prekrizio kosim crticama.

⁸⁵ „Dosade“ je prekrizio autor.

⁸⁶ Riječ dodana na lijevome rubu.

TREĆA VERZIJA, 8. LISTIĆ RUKOPISA

OTAC KOLBE (nastavlja) (okrenuvši se prema leševima zatvorenika).

(11) Okrećem se vašim izmučenim (omršavjelim), oštećenim tjelesima koja su trpjela prije nego što su umrla, a koja su bila izmučena, izudarana, ponižavana (izobličavana). No vaše će duhovno tijelo to izbjeći u potpunosti i bit će ono obnovljeno živjeti slobodno, i vaše novo tijelo bit će tijelo slave i kroz vječnost će biti u svojoj potpunosti. Vi ćete blagosloviti to novo tijelo u svetosti, u snazi, u vječnoj mladosti. I vi ćete moći reći Bogu: „Hvalim vas, zahvaljujem što sam od svojega tijela učinio začuđujuće veličanstveno djelo. Blažena Djevica će blagosloviti to novo tijelo koje ne će više biti sputavano, ovo tijelo koje je izraz neograničenog života.“ (13) Ali vi ćete zaboraviti vaše staro tijelo uništeno zauvijek. (12) Ali vi ćete zaboraviti (12) to tijelo koje ste smatrali samim sobom, a koje nije bilo vi. (14) I ne će više biti šepavih, grbavih, paraliziranih, slijepih, osakaćenih i sprženih kao što je to bilo u paklu u kojemu ste živjeli. Vi, neizlječivi, bit ćete izliječeni definitivno, vi, siromasi ovoga svijeta, vi ćete imati Mariju za svoju Majku i Boga za Oca svojega (17), vi ćete, vi, protjerani, pronaći Božansku domovinu. (15) Vi jadni siromasi imat ćete istinska bogatstva koje kradljivac ne će moći prisvajati. Vi ćete biti iste i nove osobe, ne ćete biti izgubljeni u beskonačnosti jer ćete naći svoju istinsku osobu, svatko od vas u vječnosti, vi ćete već od sada otvoriti pravu svjetlost, i to u punoj slobodi, jer ste proživjeli svoje čistilište. Vaša će preobrazba biti povratak vama samima i obnovi, svaki će trenutak biti jedno čudo i (20) vi ćete proživljavati sreću koja će se neizmjereno povećavati (21) vječno (22), vi ćete biti duh i vi ćete biti tijelo (23), a duh će i tijelo prijeći iz smrti u život. (19) Vi ćete se uzdići, vi koji ste trpjeli u mrtvili (25). Probudite se, treći je vaš dan, Uskrs je. I to će biti čak danas.⁸⁷

Na kraju pozornice se otvaraju vrata, jedan se zatvorenik upućuje prema Ocu Kolbeu držeći iglu za injekcije. Otac Kolbe pruža ruku, zatvorenik mu daje injekciju, Otac Kolbe se naginje na jedan stup i umire⁸⁸ stojeće.

KRAJ

⁸⁷ Ovaj zadnji dio je nadahnut dijelom Knjige mrtvaca Zapada za koju je tekstove prikupio i priredio Jean Prieur, a objavio je Robert Laffont.

⁸⁸ „Umire“ – prekrižio je autor i iznad linije dodao „umrijet će“ („mourra“).

8. LISTIĆ, IONESCOV RUKOPIS

ZAPOVJEDNIK LOGORA

Jesu li⁸⁹ svi mrtvi? Ne. Onaj tamo još nije (pokazuje Oca Kolbea). Daj mu odmah injekciju, fenol. Neka crkne (Otac Kolbe pruža ruku). Oslobođite mi bunker svih ovih leševa. Brzo! Treba nam mjesta za druge gadove. (Zapovjednik logora izlazi sa stražarima, a liječnik ih slijedi nakon što je dao injekciju Ocu Kolbeu koji mu je ispružio ruku).

S francuskoga preveo Vinko GRUBIŠIĆ

⁸⁹ Ove je zadnje replike opere temeljito preradio Dominique Probst u suglasnosti s piscem. Bitna se modifikacija sastoji u nazočnosti Oca obitelji uz Zapovjednika logora i liječnika. To je izraženo i u uputi definitivnoga teksta. Zapaziti nam valja zadnje riječi Oca obitelji, što je zapravo u pravome smislu završna riječ.

Vinko Grubišić

Eugène Ionesco, s dugih staza apsurd do dokumentarne drame

Maksimilijan Kolbe:
Libreto Eugène Ionesco, glazba Dominique Probst

Kada bismo morali što doslovnije objasniti sâm naslov ovoga izlaganja, najprije bi valjalo u nj unijeti izmjenu tako da ispred sama naslova stoji ponešto objasnidbena riječ *skretanje*. Jasnije rečeno: Eugène Ionesco dugo je vremena vrlo vješto bježao od povijesti, od donekle uobičajena odnosa prema tzv. *stvarnosti*, da bi se u posljednjemu dramskom tekstu našao – iz određene perspektive gledano – usred povijesno dosta mutna vrtloga. Začuduje da je *Maximilien Kolbe* izostavljen iz Ionescovih *Sabranih dramskih djela* (*Théâtrecomplet*, Paris, Gallimard, 1991.), a opera *Maximilien Kolbe* izvedena je po prvi put u talijanskome gradu Riminiju 1988. Te iste godine objavljeno je dvojezično talijansko-francusko izdanje toga Ionescova teksta koji se redovito naziva libretto¹. Čini mi se kako time taj tekst još više zavređuje detaljniji osvrt. *Maximilien Kolbe* je, dakle, napisan *izvan Ionescova dramskoga vremena* koje je uglavnom trajalo trideset godina, od 1950. do 1980.

Moglo bi se reći kako su Ionescove drame (bez obzira smatrali ih tragičnim komedijama, komičnim tragedijama, antiherojskim, antipsihološkim, antipovijesnim ili apovijesnim dramama, dramama apsurdna ili, jednostavno, scenskim ostvarenjima...) – namjerno ili nenamjerno, ali izuzetno i vrlo zanimljivo – skretanje s uhodanih kazališnih staza. Od *Čelave pjevačice* (*La cantatrice chauve*) pa do drame *Taj čudovišni bordel* (*Ce formidable bor-*

¹ Francuski tekst kojim se ovdje služim objavljen je u knj. *Maximilien Kolbe*, Édition critique et commentée par Marguerite Jean-Blain, Paris: Honoré Champion Éditeur, 2005. Sam tekst je na str.131–153.

del!) ili do *Čovjeka s koferima* (*L'homme aux valises*), odnosno do *Putovanja kod mrtvih* (*Voyages chez les morts*) njegove nam se drame ponekad znaju učiniti svojevrsnom provjerom čvrstoće odvojaka prema još neuhodanim stazama, pa radilo se o pojedinome identitetu ili o poigravanju tim identitetom, o riječi ili o poigravanju riječju, o snu, o djelu i promašaju, o tjeskobi, o strahu od smrti i od života... A u svemu tome potraga za onostranim, vječnim, metafizičkim nikako ne može biti zanemarena. Njegov *životni prijatelj* Emil-Marcel Cioran tvrdi da je Ionesca uvijek privlačila religija, a François Fejtö u jednom intervjuu kaže da se u Ionesca, negdje iza, u blizini, uvijek osjeća vjera.² Njegova kći Marie-France Ionesco piše: *Hoće li ga ta struktura Homo religiosus dovesti do vjere? U svakom slučaju nikada ga ne će napustiti neugasiva duboka žudnja žede i gladi za vjerom*. Moj Bože, učini da u Te vjerujem *naslov je jednog od zadnjih njegovih članaka*. *Žudnja za vjerom – je li to vjera? Odgovor je u misteriju odnosa između njega i Boga, u odnosu između Boga i svakoga od nas*.³

U posljednjemu njegovu djelu zapisâ i razmišljanjâ *Isprekidana potražnja* (*La quête intermittente*), posvećenu supruzi Rodici i kćeri Marie-France, česta su razmišljanja o Bogu i metafizičkom: *Put prema Bogu sigurno je jednostavan i izravan, pod uvjetom da ne budemo dezorijentirani, pod uvjetom da nas netko ne dezorijentira. Posvuda je 'onaj koji dezorijentira'. Treba znati zaboraviti riječi. No ja okrećem Bogu leđa. Tražim ga u svojim zabludama, kroz riječi, kroza sav taj ogromni metež stvari, imena, objekata... On je u mojem srcu. Čak sam zaboravio put srcu. Da bismo došli Bogu, treba zaboraviti sve osim puta srcu*.⁴

Stranicu dalje čitamo: *Ne ljutiti se s Bogom. Ne imati više 'ružne riječi' s njim. Ja se bojim Boga. Više Ga volim u njegovu sinu: On je prijatelj. On je moj brat. Nismo li svi sinovi Božji, a nije li Djevica naša majka? Mi smo djeca Božja*.⁵

Na Ionescovu grobu, u Parizu na groblju Montparnasse ispod križa piše ime, godina rođenja i godina smrti, a onda riječi / *Moliti ne znam koga / Ja se nadam Isusa Krista* /⁶.

² Marie-France Ionesco, *Portrait d'écrivain dans le siècle Eugène Ionesco 1909-1994*. Paris, Gallimard, 2004., str. 59, i dalje.

³ Cette structure 'Homoreligieuse' amènera-t-elle à la foi? Jamais, tout cas ne quitteront le désir profond, insatiable, 'la soif et la faim' de la foi. 'Mon Dieu, faites que je croise Vous', fut l'un des derniers articles. Le désir de la foi est-il la foi?, lb. str. 58.

⁴ Le chemin vers Dieu est certainement simple et direct à condition de ne pas être désorienté, à condition qu'on ne vous désorient pas. Partout le 'désorientant'. Il faut savoir oublier les mots. Mais moi je tourne le dos à Dieu. Je le cherche dans mes égarements, à travers les mots, à travers tout un immense fatras d'objets, de noms, d'objets... Il est dans mon cœur. J'ai oublié le chemin même du cœur., *La quête intermittente*. Paris: Galilimard, 1987, 164.

⁵ Ne pas se fâcher avec Dieu. Ne pas, ne plus avoir de 'mots' avec Lui. Je crains Dieu. Je l'aime mieux dans son fils : Il est ami. Il est mon frère : ne sommes-nous pas tous les fils de Dieu, la Vierge n'est-elle pas notre mère? Nous sommes les enfants de Dieu., lb., str. 165.

⁶ *Prier Je Ne Sais Qui / J'espère Jésus Christ*. Nav. pr. Marguerite Jean-Blain, Eugène Ionesco – mystique ou mal-croyant?, Bruxelles: Éditions Lessius, 2005., str. 123.

No na koncu s Ionescom dolazimo do heroja koji nije imao straha ni od života ni od smrti, tj. do Maksimilijana Kolbea. O čovjeku, svećeniku, redovniku konventualcu franjevcu napisano je dosta toga, ali čini mi se da se s potpunim pouzdanjem možemo osloniti na spomenuto kritičko izdanje koje je priredila Marguerite Jean-Blain, pa ćemo se i mi ovdje uglavnom koristiti podacima prema tome izdanju.

Rajmund Kolbe rođen je 8. siječnja 1894. u mjestu Zduńska Wola u pokrajini Lodz, u području koje je u vrijeme njegova rođenja pripadalo Rusiji. Po tadašnjemu običaju, isti dan je kršten, a kasnije stupanjem u red franjevac konventualaca 1910. godine uzima redovničko ime Maksimilijan Maria. Studirao je na Gregorinum u Rimu od 1912. do 1915. godine kada je studij okrunio doktoratom iz filozofije. Od djetinjstva je gajio posebnu pobožnost prema Bl. Djevici Mariji, a ta se pobožnost osnažila u Rimu prigodom žestokih anticrkvenih i protukršćanskih demonstracija, poruga i prijetnji Katoličkoj Crkvi. Prije povratka u Poljsku 1919., postigao je također doktorat iz teologije. Odmah po povratku predavač je crkvene povijesti u sjemeništu konventualaca u Krakovu. Gotovo godinu dana, od lipnja 1920. do travnja 1921., provodi kao tuberkulozni bolesnik u sanatoriju Zakopane, a kasnije će opet 1926./27. ponovno provesti više od godinu dana u istome sanatoriju, bolujući od iste bolesti.

Kao poseban štovatelj Bl. Djevice Marije osniva *Rycerstwo Niepokalanej* (*Viteštvo Bezgrješne, Militia Immaculatae*), a 1922. izlazi prvi broj revije *Ryzerz Niepokalanej* (*Vitez Bezgrješne*). Revija izlazi u mjestu Grodno i naglo postiže vrlo visoku tiražu.

Početkom god. 1927. knez Jan Drucki Lubecki poklanja konventualcima zemljište blizu Varšave na kojemu zauzimanjem Kolbea 1927. nastaje *Parafia Matki Bożej Niepokalanej* (župa Majke Božje Bezgrješnoga začeca) u Nowym Sączu, u kojemu se broj franjevačkih kandidata i monaha naglo povećavao.

God. 1930. Kolbe putuje gradovima zapadnoeuropskih zemalja, boravi u Beču, Parizu, Rimu, Padovi, Asizu i drugdje pripremajući se s još nekoliko braće za misije u Japanu gdje je ubrzo nakon dolaska počeo objavljivati reviju *Vitez Bezgrješne* na japanskome jeziku, pod naslovom *Mugenzai no Seibo no Kishi*.

U međuvremenu, 1932. godine, odlazi u Indiju i tamo uspostaviti *Dom Bezgrješne*. Iz Japana se vraća 1936. u Poljsku gdje postaje upravitelj spomenute župe u Nowym Sączu.

U rujnu 1939. godine, tek koja dva tjedna nakon što su Nijemci ušli u Poljsku, Kolbe se našao u koncentracijskome logoru, najprije u Lamsdorfu, zatim u Amtizu, pa u mjestu Ostreszów odakle je kojih tri i pol mjeseca kasnije oslobođen. Ponovno 1940. objavljuje svoju reviju u 120 000 primjeraka. Na slobodi je ostao samo koja dva mjeseca jer ga je polovicom veljače 1941. Gestapo doveo u *Pawiak*, glasoviti zatvor koji datira još iz

prve polovice 19. stoljeća. Tu ostaje oko tri mjeseca pa je odatle prevezen u zarobljeničkome vagonu u Auschwitz. Njegov zatvorenički broj bio je 16670.

Nakon (neuspjela) bijega jednoga zarobljenika, za kaznu je deset zarobljenika osuđeno na smrt glađu i žeđom, a kada je jedan od njih zajaukao što će biti s njegovom obitelji, Kolbe se ponudio uzeti njegovo mjesto. Dokrajčen je injekcijom fenola 14. kolovoza, znači uoči Uznesenja Bl. Djevice Marije.

Proces beatifikacije otpočeo je u Padovi 1948. Beatificaran je nakon prikupljanja dokaza i svjedočanstava 17. listopada 1971. Svetim ga je proglasio papa Ivan Pavao II. u Rimu 10. listopada 1982. Danas više škola i različitih ustanova u raznim zemljama nose njegovo ime.

U spomenutom djelu M. Jean-Blain čitamo sljedeće: *Židovi i svećenici imali su tu privilegiju da su za njih bila namijenjena najokrutnija mučenja. Židovima je bilo namijenjeno istrebljenje bez ikakva izuzetka. Svećenici su išli na prisilne radove. Pukovnik Fritsch bio je zapovjednik logora o kojemu je ovdje riječ. Svećenici su bili izloženi posebno okrutnu zapovjedniku sektora zvanom Krott. Otac Kolbe je morao vući kola šljunka i kamenja za gradnju zida oko krematorija. Zatim je morao sjeći i prenositi bremena drva i stabla namijenjena za ograđivanje vlažnog i barovitog logorskog područja. Zatvorenici su udarani štapovima ili su dobivali udarce kundakom, ako ne bi trčali dosta brzo, ljuljajući se pod teretom. Otac Kolbe je bio privilegirana meta zapovjednika Krotta od kojeg je dobio brojne udarce nogom u lice ili u trbuh, a da se o povredama i ne govori. Kad je dobio pneumoniju, kratko je vrijeme bio u logorskoj bolnici, a onda je prebačen u zgradu invalida, oslobođen radova, ali je primao veoma siromašnu porciju hrane i bio je lišen nje.*⁷

Da je Ionesco godinama bio zaokupljen slučajem Kolbe, pokazuje nam njegov *Predgovor* predavanjima o Ionescovim djelima, tzv. *Razgovori u Cerisyju*⁸, koji su održani od 3. do 13. kolovoza 1978. Završne riječi toga predgovora upravo se odnose na Maksimilijana Kolbea i da bismo donekle razumjeli operu pod tim nazivom, čini mi se doličnim prenijeti taj dio u potpunosti:

⁷ *Les Juifs et les prêtres étaient les victimes privilégiées auxquelles on réservait les tourments les plus cruels. Les Juifs étaient voués à l'extermination, sans aucune exception. Les prêtres allaient aux travaux forcés. Le colonel Fritsch était le commandant du camp. Les prêtres furent confiés à un chef de secteur, particulièrement féroce, dé nommé Krott. Le père Kolbe dut tirer des charrettes de gravier et de pierres pour construire un mur autour du four crématoire. Puis il dut couper et transporter des fagots de troncs d'arbres, destinés à clôturer des terrains humides et marécageux. Les prisonniers recevaient des coups de bâton et de crosse de fusils; ils ne couraient pas assez vite, en vacillant sous la charge. Le père Kolbe fut la cible privilégiée du chef Krott dont il reçut de nombreux coups de pied au visage et au ventre, sans parler des injures. Lorsqu'il contracta sa pneumonie, il eut un court séjour à l'hôpital du camp puis fut transféré au bloc des invalides, dispensés de travailler mais qui ne recevaient plus qu'une alimentation de nourriture qui étaient privés de sons. M. Jean-Blain, nav. dj. 19/20.*

⁸ *Colloque de Cerisy*, Ionesco – Situation et perspectives, Colloque du Centre culturel international de Cerisy-La-Salle (France). Paris: Éditions Belfond, 1980, Collection 10/18.

Jednostavno sam se prevario jer sam se bavio literaturom. Bio sam progutan literaturom, tom književnom strašću od svoje rane dobi. Danas je prekasno mijenjati taj put. Nisam se ostvario književnošću. Život spisatelja, nije to istinski život. Poput Sartrea i poput tolikih drugih i ja sam slagao riječi uz riječi, dovodio ih u liniju. Žedju i glad za apsolutnim ne može se ispuniti literaturom. Ili radije ne tom literaturom radi literature. Nadživio sam jer tu je moja supruga i moja kći i nekoliko mojih prijatelja. Ali ni moje srce ni moja duša ne pripadaju više literaturi.

Mnogi od vas poznaju život i smrt Maksimilijana Kolbea, poljskog svećenika.

Čitav njegov život bio je priprava za smrt, ne ni u kojem slučaju u nedostatku ljubavi i samilosti, nego upravo suprotno s ljubavlju i samilosti. Zatvoren u jedan nacistički koncentracijski logor, bio je udaran, mučen jer se nije htio odreći svoje vjere. Jednog dana pobjegne jedan zatvorenik. Prema mjerama odmazde, šef SS logora odlučio je da će za kaznu ubiti deset zatvorenika. Među njima se našao i jedan otac obitelji koji je jecao dozivajući svoju ženu i djecu. Maksimilijan Kolbe je zatražio da on bude pošteđen kazne te da on bude kažnjen i ubijen umjesto toga čovjeka. Zaprepašten, esesovac prihvaća. Maksimilijan Kolbe dakle uzeo je mjesto tog osuđenika. On je sa svojih devet suosuđenika doveden u bunker smrti gladi. Kazna se sastojala u tom da se prepusti smrti deset ljudi da umru od gladi. Za Kolbea je to značilo više nego li uzimanje mjesta jednog osuđenika. Mršav, tuberkulozan, pomagao je, imao je snage sve do konca svojih devet drugova.

Rečeno nam je da su se iz tog bunkera gladi i žeđe u kojem su se nalazili Kolbe i drugi uzdizale pjesme i himne, a ne krikovi tuge i tjeskobe kao što se obično čuju u takvim slučajevima.

Maksimilijan Kolbe je dakle umro posljednji. Pomagati drugima umrijeti, učiniti da prihvate smrt bez dvojbe je još izvanrednije nego li umrijeti za nekoga.

Kako bi oslobodili mjesta za druge zatvorenike, došli su dokrajčiti Maksimilijana Kolbea pa su to učinili injekcijom otrova. Poslušno je pružio lijevu ruku, kako to kažu njegovi biografi, pa i sam onaj koji je imao taj strašan zadatak da mu dadne smrtonosnu injekciju. Njegovi životopisci i neki svjedoci kažu nam i to da je lice Maksimilijana Kolbea bilo radosnije, s više žara nego li ikada.

Živjeti i umrijeti za druge, u ljubavi prema životu i smrti, eto, to je postalo i to je bilo egzistiranje Maksimilijana Kolbea.

Mi drugi uzbudujemo se u književnim kavanama, naprežemo se u borbi za svoju slavu i svoju osobnu ispraznost, opijamo se praznim riječima, šupljim knjigama, knjigama književnosti. Tu nas stotine i stotine moljakamo smrtnicima za besmrtnost, za neku vrstu besmrtnosti, efemernu besmrtnost, ako si mogu to priuštiti pa se tako izraziti.

Ne, nisam bio učinjen za kakav drugačiji život jer sam izabrao život kakav sam živio. Ipak se nadam da bi također i ono što sam učinio moglo – a da za to i ne znam – u najmanjoj mjeri biti nekomu od pomoći.

Bi li se moglo reći da sam zavidan Maksimilijanu Kolbeu? Za mene je to bilo jedino poželjno postojanje, jedino postojanje koje zavređuje da bude življeno, postojanje koje podjednako opravdava život kao i smrt.⁹

Te su riječi izgovorene 1978. kada se Ionesco primicao sedamdesetoj, kada mu drame doživljavaju velik uspjeh u raznim zemljama i na više kontinenta. Naglašava kako nije bio stvoren živjeti neki drugi život nego li književni, nazivajući taj jedini život koji je živio životnim promašajem, iako se ne odriče toga da je time možda nešto malo doprinio nekomu, sve ako za to i ne zna. Kao što primjećuje Gelu Ionesco¹⁰, *Čelava pjevačica*, isto kao što je bila početak jedne kazališne karijere, mogla je – kao i *Stolice* pred praznima stolicama – biti kraj te iste karijere. A značila je zapravo ta nepostojeća pjevačica početak jednoga od najznačajnijih kazališnih ostvarenja. Gelu Ionesco je nedvojbeno u pravu kada naglašava da je E. Ionesco paradoks: nakon desetogodišnje šutnje (od 1940. do 1950.), kada ga je komunistički režim u Rumunjskoj ne samo stavio uz rub nego sasvim izvan rubova, dolaskom u Francusku trebalo je sve tako reći *ab ovo*. Ide svojim vlastitim putom, suprotstavljajući se dramaturgiji s porukama i podukama, idejama, društvenim stavovima, logičnom jezičnom slijedu. *Novinari i kritičari često su htjeli od mene učiniti sredstvo svoje ideologije ili svoje političke čežnje, ja sam više volio neovisnost, što mi nije uvijek bilo od koristi.*¹¹ Da, obazire se na udarce kritičara s desna i s lijeva, čak im se i suprotstavlja. Hladno iznosi argumente, činjenice Uvodnim tekstom za *Colloque de Cerisy Ionesco – Situation et perspectives* najavljuje definitivni odmak od *života literature*. Ne, nikako se ne odriče svojih djela, ali izjavljuje da njima nije ispunio svoje životno poslanje. I to – po vlastitu priznanju – kada se više ništa ne da mijenjati. U svojim sedamdesetim godinama Ionesco je *de facto* završio s kazalištem. Na izvjestan način *Putovanje kod mrtvih* značilo je zbogom onomu kazalištu po kojemu ga je svijet zavolio i usvojio. Završio je onim *Ne znam (Je ensais pas)*. Umjesto kazalištem, literaturom, radije se bavio slikarstvom. Ne odbacuje riječ, ali daleko više prijanja uz boje.

Opsjednut je dugi niz godina tim posebnim likom Uzvišenika, Maksimilijanom, koji mu je na pameti kojih dvadesetak godina, a zadnjih desetak godina to mu je jedna od glavnih preokupacija. Znamo, libreto o Kolbeu počeo je pisati 1981., a tekst je dovršen i drama je po prvi put prikazana 1988. Iz gore navedenih riječi da se razmišljati o redovniku koji je utjeran u mračni bunker smrti odakle bi se očekivali uzvici prokletstva,

⁹ Ionesco – *situation...*, 21–23.

¹⁰ Gelu Ionesco, *La premiere jeunesse d'Eugene Ionesco, Ionesco – situation...* 25–42.

¹¹ *Des journalistes et des critiques ont voulu faire de moi l'instrument de leur idéologie ou de leur passion politique, j'ai préféré l'indépendance, cela ne m'a pas toujours servi.*, Ionesco – *situation...*, 16.

mraka, psovke i jadikovke, ali su se sve te nevolje preobrazile u zvuke pjesama i himni. Da to nije lako razumjeti (prihvatimo da tu *raz-* nije razdvojni prefiks nego *razumom* + *umjeti*). *Od sada postoje Ionescova Sabrana kazališna djela na jednoj strani i Maksimilijan Kolbe na drugoj.*¹²

No sigurno je da Ionesca ne možemo smatrati kršćanskim obraćeničkom, poput Henrija Ghéona, Jacquesa Copeaua ili Paula Claudela, Jorisa-Carla Huysmansa... On je na izvjestan način ostao donekle izvan bilo kakve ideološke, pa i određene vjerske pripadnosti. Majka, koja je bila katoličko-protestantsko-židovskoga porijekla prešla je na pravoslavlje prigodom udaje za pravoslavca. Dječastvo provodi u katoličkoj sredini, mladost u pravoslavlju, što njegov dramski opus nikako ne odražava. Ili bar ne na prvi pogled: *Upravo u mojoj zadnjoj drami Taj veličanstveni bordel ili u Stolicama pitanje Boga toliko je očito da to nitko ne primjećuje*, kaže u zanimljivu razgovoru sa svećenikom Lendgerom koji je objavljen pod naslovom *Svjedočanstvo o crkvi danas*.¹³ U istome razgovoru Lendger postavlja dosta izravno pitanje: *Vi se sami definirate kao kršćanin?* (*Vous – même, vous vous définissez comme chrétien?*), Ionesco odgovara: *Da, da, kao kršćanin, slab kršćanin, ali ipak kao kršćanin.* (*Oui, oui, comme chrétien, mauvais chrétien, mais chrétien tout de même*).¹⁴

Iako smatra da je daleko lakše u Boga vjerovati nego ne vjerovati, smatra da Bog ostaje nedostupan, ali da je dostupan Isus Krist brat čovjekov, utjelovljeni Sin Božji, koji je za braću ljude trpio. Kolbe slijedi njegov primjer sve do kraja, a smatrajući pisanje ništavnim, Kolbe se pita je li on svojim pisanjem nešto učinio, nešto pomakao, nekoga spasio. Eto, tu je pronašao Kolbea, čovjeka koji se na izvjestan način čitava života pripremao za onaj veliki korak. Čovjek koji se suprotstavio povijesti, njezinu najmračnijem zlobnom trenutku zatiranja bližnjega svog, takoreći same krune Božanskoga stvaranja.

Daleko bi nas odvelo kada bismo navodili sve što zamjera kršćanskim crkvama, više katoličkoj nego pravoslavnoj, gdje bi teolozi mogli naći mnogo zaista zanimljiva gradiva, kao i to u kolikoj je mjeri u tim razlikama divju kršćanskih crkava prepoznatljiv F. M. Dostojevski.¹⁵ Zamjera katoličkoj crkvi tzv. *sekularizaciju*, što se utopila u povijest umjesto da joj se suprotstavljala, i to se trebala suprotstavljati metafizičkim dimenzijama, kontemplacijom, svim onim što svijet obogaćuje, bolje rečeno omogućuje, onim mističnim, što jest, a izvan je svijeta. Na Lendgerovo pitanje: *Čini li vam se*

¹² *Il y a désormais le théâtre complet d'Ionesco d'une part et Maximilien Kolbe d'autre part.* M. Jean-Blain, str. 29.

¹³ *Justement dans ma dernière pièce Ce formidable bordel où dans Les Chaises la question de Dieu d'une façon tellement évidente que personne ne s'en aperçoit.* Témoignage sur l'Église d'aujourd'hui, *Antidotes*, Paris, Gallimard, 1977, str. 240–248. Nav. mj. 243.

¹⁴ *Ib.* str. 243.

¹⁵ Iste godine kada je prikazana *Čelava pjevačica*, Ionesco se kao glumac ogledao upravo u ulozi Stepana Trofimoviča u adaptaciji djela *Demoni* (*B'esy*) koju je pripremio Akakia Viala, a režirao Nicolas Bataille.

da je Crkva izgubila smisao za molitvu, da su svećenici izgubili smisao za molitvu? Ionesco odgovara: *Apsolutno! Smisao za molitvu, smisao za meditaciju, smisao za kontemplaciju, smisao za metafizičko, smisao za mistično.*¹⁶

Ionesco je često iznosio svoju duboku vjeru, kršćansku vjeru, ali i zastoje pred pitanjem o tolikim moćima zla. U posthumno objavljenu razgovoru s Gabrielom Licaunuom (*Magazine littéraire* br. 335, rujan 1995., str. 324) Ionesco kaže: *Zašto je Bog prepustio Sotoni tako veliku moć? To je misterij, odgovorit će moja kći, ali ja bih htio ključ tog misterija, ja ne mogu živjeti bez ključa tog misterija i reći da ja taj ključ nikada imati neću.*¹⁷

Uostalom, prije nego li je dao riječ Kolbeu, Pouchovski (ili Pouchovsky) dosta opširno iznosi svoju gorčinu u odnosu na povijest i na stvarnost ljudskoga roda. M. Jean-Blain (str. 74–85) uspoređuje taj tekst s izvadcima iz Ionescovih drama i daleko bi nas odvelo kada bismo te sve usporedbe navodili: ratovi vjerâ protiv vjerâ i narodâ protiv narodâ. Ili npr. Pouchovski: *Bezbrojne su rase bile istrijebljene i mi smo također rasa odana istrebljenju. Jedini janjci su nenaoružani, ali i oni imaju zube da jedu, da nište travu.* (str. 79), usp. *Antidotes (Protuotrovi): Mogu odmah ići pripremiti dobar ručak gdje ću jesti životinje koje bismo ubili ili povrće kojega smo život prekinuli... To što mogu učiniti jest da na to ne mislim.*¹⁸ Ili: *Kako Bog nije zamislio neki drugi kozmos, neki drugi svemir* (str. 81), pr. *Taj veličanstveni bordel: Svijet je slabo napravljen. Onaj koji ga je učinio nije uspio.*¹⁹ I još jedan navod: *To je kao da Isus nije rekao 'ljubite jedni druge' nego 'jedite jedni druge' i to nema kraja, a to je počelo od početka stvaranja. (C'est comme si Jésus avait dit non pas 'aimez les les autres' mais 'mangez les les autres' etc. cela n'a pas de fin etc. cela a commencé depuis le début de la création., 80), a u Veličanstvenom bordelu čitamo: Rečeno je 'ljubite jedni druge', a u stvarnosti trebalo je biti rečeno 'jedite jedni druge', uostalom a to i jest što znači 'volite jedni druge'. Jedemo ono što volimo.*²⁰ No Ionesco to nikako ne navodi da se naruga idejama vodiljama kršćanstva. Kad Ionesco govori o politici, on aludira na ljudski horizont, on je obziran prema braći ljudima. Iznad jezičnih razlika, tvrdi on, ljudi se mogu razumijevati jer imaju zajedničke preokupacije i psihološke osobine²¹. Neka

¹⁶ Lendger: *Vous avez l'impression que l'Église a perdu les sens de la prière, que les prêtres ont perdu les sens de la prière?*

Ionesco: *Absolument! Lesens de la prière, lesens de la méditation, lesens de la contemplation, lesens métaphysique, lesens de la mystique.,* Ib. 241.

¹⁷ *Pourquoi Dieu a-t-il laissé un si grand pouvoir à Satan. Cela est un mystère, répondra ma fille, mais je voudrais la clef de ce mystère et dire que cette clef je ne l'aurai jamais.* Nav. pr. M. Jean-Blain, str. 82.

¹⁸ *Je peux, tout à l'heure, aller faire un bon repas, j'y mangerai des bêtes qu'on aura tuées, des végétaux dont on aura interrompu la vie. Ce que je peux faire, c'est de ne pas y penser. Pourquoi est-ce que j'écris?* *Antidotes*, 313–335. Nav. mj., str. 321.

¹⁹ *Le monde est mal fait. Celui qui l'a fait n'a pas réussi.,* *Le Theatre complet.,* 1146.

²⁰ *On a dit: 'aimez-vous les autres', en réalité, on aurait dû dire: 'mangez-vous les uns les autres'. C'est bien ce que ça veut dire d'ailleurs, 'aimez vous les uns les autres'. On mange ce qu'on aime.,* M. Jean-Blain, 80.

²¹ *Quand il parle de politique, Ionesco vise un horizon humain, il est attentif à ses frères humains. Pour lui, chacun est l'autre, Au-delà des différences de langue, affirme-t-il, les hommes peuvent se com-*

vrsta manihejskoga shvaćanja dobra i zla pratila je ovoga pisca gotovo čitav život. *Sigurno postoje dvije kategorije ljudi: oni koji žive prema metafizici i oni koji žive prema politici. Ovi potonji nemaju strah od zla. Oni su od ovoga svijeta i time se zadovoljavaju. Oni koji žive prema metafizici, znaju da im se zlo predstavlja kao enigma.*²²

Sâm Ionesco usmjerava riječi Puchovskoga Kolbeu, jer i sâm znade da jedino od njega može čuti odgovor. I to odgovor koji je, nakon desetaka tisućljeća ubijanja, mučenja, silovanja, uništavanja, eto, moguće čuti jedino od mučenika u zamračenom bunkeru smrti:

POUHOVSKI: [...] Oh, moj oče, dajte, objasnite nam, rasvijetlite nam to. Utješite nas prije našega kraja, koji je tako blizu, tako blizu...

MAKSIMILIJAN: [...] Mi nismo stvoreni da razumijemo i to je, bez ikakve sumnje, naša krivnja. Ljubite, ljubite usprkos svemu, ljubite sve do zadnjeg daha, kao što Isus ljubi vas, do zadnje minute, do zadnje sekunde i sve će vam izgledati tako jasno.

Ionesco je proučio sve do čega je mogao doći o Kolbeu, a što se moglo odnositi na posljednjih petnaest, vrlo intenzivnih dana njegova života. Iako se svim time poslužio u onoj mjeri koliko mu je to odgovaralo, ipak je njegov libreto daleko od bilo kakve vrste povijesnoga ili dokumentarnoga teksta. *Trebalo mu je zamisliti njegove [tj. Kolbeove] zadnje sate, usuditi se izraziti njegovu zadnju molitvu. To ističe duhovnu intuiciju. Uostalom, u povijesnoj stvarnosti, onaj bjegunac koji je izazvao strašnu osudu deset ljudi nikad nije bio pronađen, a otac obitelji, naravno, ne vraća se na koncu da bi primio Maksimilijanovo tijelo.*²³

O odnosima nacizma i kršćanstva pisano je dosta. Na logorskom tereanu Jean Sehn iz Krakova pronašao je dokument, pisan goticom na pergamenu, o iskazu vjere esesovaca, koji ovdje donosimo prema francuskom prijevodu:

prendre parce qu'ils ont des préoccupations et des traits psychologiques communs., Gérard Poulouin, Le CIEL et l'horizon humain. U knj. Lire, jouer Ionesco, Colloque de Cerisy, Besançon: Les solitaires Imtempêtes Éditions, 2010, str. 393–417. Nav. mj., str. 408–409.

²² *Il y a certainement deux catégories de gens: Ceux qui vivent selon la métaphysique et ceux qui selon la politique. Ceux derniers n'ont pas horreur du mal, ils vivent dans ce monde-ci et s'encontent. Ceux qui vivent selon la métaphysique savent que le mal nous est posé comme énigme. E. Ionesco, Jobet l'excès du mal.' Philippe nemo, u knj. Un homme en question. Paris: Gallimard, 1979, str. 189–195. Nav. mj., str. 191.*

²³ *Par ailleurs, dans la réalité historique, le fugitif qui provoque la terribles anction des dix hommes ne fut jamais trouvé; et le père de famille naturellement ne vint pas pour recevoir le corps de Maximilien. M. Jean-Blain, 20. Taj osuđenik Gajowniczek ostao je uvijek zahvalan svom spasu, a kasnije je opet upao u sličnu smrtnu pogibelj: upao je u ruke svojih krvnika po drugi put u rujnu 1942. gdje je za kaznu odabrano trideset zatvorenika namijenjenih krematoriju, među kojima je bio i Gajowniczek koji je u Saßenhausenu kao tifusni bolesnik ležao u logorskoj bolnici. Spašen je tako da je u svoj krevet podmetnuo nekog mrtvaca koji je umjesto njega gurnut u krematorij, a on se, skrivajući se u bolnici, nekako izvukao. Ukratko: iako godinama tuberkulozni bolesnik, doživio je, kao svjedok, dan kad je Papa Ivan Pavao II. kanonizirao Maksimilijana Kolbea. Usp. J. Jean-Blain, 'Maximilien Kolbe' – l'opéra des pauvres hommes, Lire, jouer Ionesco, 393–309. Nav. mj., str. 309.*

*Molitvenici su dobri tek za žene i njima slične muškarce.
 Mrzimo miris tamjana koji truže dušu Nijemca, isto kao što i Židovi tružu rasu.
 Mi vjerujemo u Boga, ali ne vjerujemo u njegove predstavnike.
 To bi bila idolatrija i poganstvo.
 Mi vjerujem u svoga Führera i svoju veliku stranku.
 Samo za njih i ni zašto drugo mi želimo ratovati;
 a kada dođe naš čas smrti, to ne će biti čas kada ćemo reći
 'Marijo, moli za nas'.
 Mi slobodni živimo i želimo slobodni otići.
 Naš zadnji uzdah: Adolf Hitler!*

(Eicke, vođa grupe SS-a, 30. travnja 1940. godine)²⁴

O tjeskobi koju je redovnik Kolbe prevladao u odnosu prema jedno-me totalitarizmu Ionesco kaže: *Vraćajući se iz Rusije, pjesnik Robert Desnos tužio se na to što komunizam nije uspio uništiti tjeskobu smrti. Ja se na to ne tužim, nego me to raduje. Jer ako uništimo tjeskobu smrti, uništili smo i nadu. Uništili smo također i psihologiju. Ono što označuje neku dušu, neku individualnu dušu, to je činjenica što je ona razdvojena između tjeskobe i nade. Na tome se temelji svako ljudsko vladanje. I to je što razlikuje čovjeka od drugih stvorova.*²⁵

Opera *Maksimilijan Kolbe* nastala je prijateljskom suradnjom Eugènea Ionesca i kompozitora Dominiquea Probst. Kada je počeo pisati ovaj tekst, Ionesco je već u 71. godini, a mladi glazbenik D. Probst je tada dvadesetšestogodišnji profesor glazbe u *Conservatoire National Supérieur de Musique* u Parizu, s nekoliko značajnih nagrada za različite kompozicije. Za kompoziciju opere o kojoj je ovdje riječ dobio je, među ostalima, i nagradu *Marcel Samuel Rousseau* 1986. godine. Od više religioznih kompozicija, spomenimo vrlo poznata djela *Bože, ti si moj Bog, tražim te od zore* (1997.) te *Te Deum* za soprano i dječji zbor (2002.).

Prema završnim riječima libreta, ovaj se tekst smatra, a tako ga M. Jean-Blain i naziva, Ionescovom duhovnim oporukom (*levéritable testament spirituel de Ionesco*).²⁶

²⁴ Ib. 308.

²⁵ *Le poète Robert Desnos, revenant de Russie, se plaignait du fait que le communisme n'avait pas réussi à détruire l'angoisse de la mort. Je ne m'en plains pas, je m'en réjouis. Car si on abolit l'angoisse, on abolit aussi l'espérance. On abolit aussi la psychologie. Ce qui caractérise une âme, une âme individuelle, c'est le fait d'être partagée entre l'angoisse et l'espérance. Tout le comportement de l'homme est fondé là-dessus. C'est ce qui différencie l'homme des autres créatures., Un homme en question (essais). Paris : Gallimard, 1979., str. 140.*

²⁶ Marguerite Jean-Blain, *Maximilien Kolbe*, str. 12.

Poljska u srcu

(Zbornik radova: *Poljsko-hrvatske veze kroz stoljeća. Povijest, kultura, književnost*, ur. Maciej Czerwinski i Damir Agičić, Srednja Europa, Zagreb, 2018.)

Početkom 80-ih godina prošloga stoljeća legendarni zagrebački rock-bend Azra i Branimir Johnny Stulić ispjevali su pjesmu *Poljska u mom srcu: Gdanjsk osamdesete kada je jesen rekla ne, Gdanjsk osamdesete, držali smo palčeve. Rudari, studenti, brodogradilište, svi mi; Gdanjsk osamdesete, uzavrele tvornice, dvaput se ne šalju tenkovi na radnike. Nisu se usudili, pobijedili smo svi mi. Poljska u mom srcu, u mom srcu mazurka; Poljska nikad nije dala kvislinga...*

Prema mišljenju nekih, ta pjesma, uz pjesmu *Kurvini sinovi*, na dvostrukome albumu *Sunčana strana ulice* ove rock-grupe predstavljala je, ni manje ni više, nego rodno mjesto našega antikomunizma (sic!). Kada bi ova tvrdnja bila točna, onda se mora primijetiti kako taj naš *antikomunizam* i nije bio nešto bog zna što jer uistinu nismo sigurni da se bilo koji, pa tako i taj naš famozni *antikomunizam* može svesti na jednu pjesmu u kojoj se onako usput spominju i tenkovi, i radnici, i mazurke, i papa Wojtila, i sindikati, i brodogradilišta... No, kako bilo da bilo, ova je pjesma u ona naša *vunena vremena* (nekako u isto vrijeme srpski pjesnik Gojko Ćogo objavio je zbirku pjesama / politički pamflet *Vunena vremena* koja je u svim elementima bila mnogo žešća kritika postojećega političkog stanja u ondašnjoj Jugoslaviji od ove, ipak benigne, pjesmice koja se isključivo referirala na političku situaciju u Poljskoj) uistinu predstavljala iskreni i javni protest

protiv uvođenja ratnoga stanja u Poljskoj. U ovoj se pjesmi i više nego očito demonstrira neprihvatanje činjenica da u jednoj socijalističkoj zemlji, u kojoj je radnička klasa navodno na vlasti, jedan general, Wojciech Jaruzelski, poljski Pinochet, usuđi izvesti tenkove na te iste radnike. (Samo koju godinu poslije i neki jugoslavenski generali/admirali sanjali su posvema isti san u kojemu im se pričinjalo da samo vojna diktatura može riješiti sve naše političke i ine probleme). I upravo zahvaljujući ovoj nimalo ugodnoj historijskoj činjenici, uvođenje ratnoga stanja, pojava neovisnoga sindikata, izbor Poljaka za novoga papu, dovest će do toga da su *poljske teme* postale i naše (jugoslavensko/hrvatske) teme! I to u svim segmentima jugoslavenskog/hrvatskog društva. To je vrijeme kada je najveći dio javnosti bio u potpunosti inficiran politikom. Svatko tko je držao do sebe komentirao je političke prilike u Poljskoj. Doduše, vlast je to činila i više nego suzdržano, pa smo tako u novinama mogli pročitati kako nije zgodno što je u jednoj prijateljskoj socijalističkoj zemlji uvedeno ratno stanje, ali, isto tako, ta je vlast morala primijetiti da su i mnogi zahtjevi poljskih radnika krajnje nerealni. Posebice se to odnosilo na one zahtjeve koji su bili politički konotirani, u kojima se inzistiralo na nužnu provedbu radikalnih političkih reformi u toj zemlji...

Nema nikakve dileme da je naša posttitovska, konfuzna vlast bila itekako uplašena svim tim zbivanjima u Poljskoj jer je bila svjesna kako se nešto slično može dogoditi i ovdje. A političke i ine posljedice takvih nekontroliranih zbivanja mogle bi biti tragične po nju samu. S druge, pak, strane, *običan je svijet* s velikim simpatijama, posebice u *zapadnim republikama*, komentirao zbivanja u Poljskoj. Doduše, ti su komentari uglavnom bili na razini

kavanske hermeneutike. Ta se *tiha većina* iskreno radovala što se i naša vlast suočava s problemima koje nije u stanju riješiti na adekvatan način. U to vrijeme bilo je *in* nositi bedževa s logom poljskoga sindikata *Solidarnost*. I mnogi su od nas svoju solidarnost s poljskim narodom demonstrirali nošenjem tih bedževa. Na užas *domaćih komesara*, tih *inženjera ljudskih duša* koji su u međuvremenu izgubili mnogo od one svoje prijašnje moći, pa su takve *devijacije* mogli samo komentirati i marno bilježiti.

No uskoro su došle 90-e i mi smo se morali suočavati sa svojim problemima, ratnim (ne)prilikama, borbom za slobodom i neovisnošću, pa su onda posvema logično *poljske teme* pale u drugi plan. I na našim ulicama pojavili su se neki tenkovi, i na našim televizijama imali smo prilike svakodnevno gledati neke *domaće generale* koji su, na krajnje nesuvisao način, objašnjavali svoje zločinačke/vojne aktivnosti, ubijanje i protjerivanje vlastitih naroda, sustavno razaranje gradova... Od svega toga najzanimljivije je bilo to što oni koji su se, ne tako davno, kao jako bunili protiv tenkova na poljskim ulicama sada kada su se ti isti tenkovi pojavili na ulicama Zagreba, Ljubljane, Osijeka..., odjednom su zašutjeli. Ni glasa, a kamoli pjesme od tih *buntovnika* nismo mogli čuti. A još je zanimljivije da ti *likovi* u svijesti mnogih i dalje figuriraju kao neki veliki *heroji*. To je samo još jedan od dokaza kako se na ovim *balkanskim prostorima* poima kategorija *dosljednosti*. Očito da te naše *buntovnikel antikomuniste* tekstovi L. Kolakowskoga, njegova *Pohvala dosljednosti*, nisu nešto previše zanimali. Jednostavno, to nije bio njihov intelektualni nivo.

U tome kontekstu treba pohvaliti pojavu jednoga ovakvog zbornika u kojemu se daje dijakronijski prikaz bogatih, ali očito diskontinuiranih, poljsko-hrvatskih veza. Svaka čast Andrei Bekić, našoj sada već bivšoj veleposlanici u Poljskoj koja, za razliku od nekih ranijih naših veleposlanika, posjeduje izuzetni osjećaj i za *kulturnu diplomaciju*, pa je bila slobodna predložiti da se u povodu dvadeset i pete obljetnice postanka samostalne suvremene Republike Hrvatske, na jednome okruglom stolu, propitaju poljsko-hrvatske veze. No pokazalo se da je za propitivanje tih veza znanstveni simpo-

zij kudikamo prikladniji format od okrugloga stola.

I rezultat tih propitivanja je ovaj impresivni Zbornik u kojem se na jednome mjestu demonstrira sve bogatstvo političkih, kulturnih, književnih i inih odnosa između dvaju naroda. Pa tako, zahvaljujući sjajnim tekstovima i novim promišljanjima o nekim *starim temama*, možemo pročitati o kulturno-političkim aktivnostima jednoga Julija Benešića, o nekim njegovim dubokim egzistencijalnim dvojabama i o njegovim političkim i intimnim stavovima... Isto tako, iznova se pokazuje što je mnogim hrvatskim književnicima značio opus europski poznatoga poljskog pjesnika Adama Mickiewicza. Vjerojatno jedan od nama najzanimljivijih, odnosno najprovokativnijih tekstova u ovome Zborniku je tekst B. Zielinskoga (ne tako davno ovaj znanstvenik je, na naš poziv, bio gost predavač na osječkoj univerzi, Katedri za kulturologiju te je tom prilikom održao nekoliko vrlo zanimljivih predavanja) *Povijesne i suvremene kontroverzije oko ideje Među-morja. Pogled iz poljske perspektive*. Poslije čitanja ovoga teksta možda će nam biti nešto jasnija i ideja predsjednice Kolinde Grabar-Kitarović o toj intrigantnoj geopolitičkoj temi.

Što se, pak, nas tiče, mi smo istinski uživali u tekstu M. Czerwinskoga *Imaginarna Galicija. Varijacije*, jednoga od urednika ovoga Zbornika, u kojemu autor pokazuje kako ovaj ideologem funkcionira u hrvatskoj književnosti od Krležina *Hrvatskog boga Marsa*, pa sve do romana *Doba mjedi* S. Šnajdera. Opće je poznato da mi nismo bili nešto previše oduševljeni ovim romanom (vidjeti našu recenziju *Dobri Nijemac* u *Vijencu*, br. 592), posebice njegovim političkim porukama, za razliku od većine ostalih kritičara, što nam je i sâm autor u jednome od svojih mnogobrojnih *programskih intervjua* itekako zamjerio, nazvao nas je, ni manje ni više, nego *liberalnim šmar-nom*, pa smo istinski uživali kada smo pročitali što o ovome romanu misli jedan od najboljih poljskih teoretičara književnosti M. Czerwinski. Naime, on je u svome prikazu ovoga romana kudikamo strožiji od nas tako što će konstatirati da ovaj roman predstavlja rehabilitaciju esesovaca: *U cijelom romanu nema ni jednog pozitivnog ni*

neutralno oslikanog Poljaka. Fokalizacija na zle Poljake, također na Ukrajince, premješta u pozadinu Nijemce koji gotovo da nemaju ovdje nikakvu ulogu, a kad se spominje da su oni okupatori, ionako negativna slika Poljaka omogućuje donošenje zaključka da Nijemci doduše jesu izmislili politički okvir za Holokaust, ali Poljaci su ga – sa svojim iskrenim pučkim antisemitizmom – proveli u djelo. Stječe se dojam: da nije bilo rata, Poljaci bi ionako izvršili Holokaust.¹ Primitivni i zajađeni antisemitizmom, Poljaci su nešto drugo nego glavni junak, Georg Kampf. On je doduše pripadnik SS-a, ali je humaniji nego svi oko njega (možda su slično oslikani i Sovjeti jer – kao i on – nisu antisemiti). On sam, međutim, ne sudjeluje u klanjima SS-a, propituje tragediju Židova. On esesovac. No, ne zanima ga njemački teror na terenu, već poljski antisemitizam. Esesovac više nije zločinac, kako ga predstavlja dosadajna književnost i historiografija, već pravo humano biće (str. 177). Mi smo u svojim ocjenama bili dosta blaži, pa smo roman *Doba mjedi*, između inoga, interpretirali i kao recikliranje narativa o *dobrome Nijemcu*. Riječ je o narativu koji je formiran u filmu Stevena Soderbergha *The Good German* (*Dobri Nijemac*) u kojemu glume George Clooney, Cate Blanchet i Tobey Maguire. Film je snimljen prema istoimено romanu Josepha Kanona. Na istome tragu razmišlja i M. Czerwinski kada primjećuje da se *Šnajderov narativ uklapa u neka strujanja u njemačkoj kulturi. Primjerice, u filmu Unsere Mutter, Unsere Vater, koji je izazvao burnu polemiku, prikazuje se sudbina četvorice prijatelja koji su, isto tako kao i Kampf, poslani u Poljsku, no kao obični vojnici. I oni stradaju. Ako ih se prihvati kao metonimija njemačke sudbine (a može se), onda je moguće da se Nijemci predstave kao žrtva nacističkog terora. No, u Njemačkoj ne može nastati (još uvijek?) film koji bi u pozitivnom svjetlu mogao rehabilitirati esesovca. U Hrvatskoj može* (str. 178).

¹ Nešto slično u svojim tekstovima o poljsko-židovskim odnosima tvrdi i poznati poljski sociolog i povjesničar, Jan Tomasz Gross: „Pogledajte Poljake koji su zasluženno ponosni na anti-nacistički otpor svoga društva, a zapravo su tijekom rata ubili više Židova nego Nijemaca“.

No ovim se Zbornikom nedvojbeno potvrđuje tvrdnja, za naše kulturno-političke prilike neponovljivoga, A. G. Matoša kada je odavno ustvrdio svekoliku važnost komunikacije između hrvatske i poljske kulture, književnosti.

Zlatko KRAMARIĆ

Dijalozi s dušom / mapiranje duše

(Vanda Babić, *Crta na dlanu*,
Skaner studio d. o. o. – Centar
za kulturu Tivat, Zagreb – Tivat,
2019.)

Držim u rukama zbirku pjesama Vande Babić *Crta na dlanu* i razmišljam o staroj diskusiji filologa – recenzirati umjetničke tekstove bez ikakvoga uvida u poznavanje izvantekstualne stvarnosti (je li bitno što je Dostojevski bio kockar, Majakovski patološki prao ruke, a Auden bio homoseksualac?...) ili tu izvantekstualnu stvarnost moramo uzeti u obzir? S obzirom na to da sam filolog koji je svoju primarnu naobrazbu na specijalizaciji odradio kroz lingvistički smjer, a tako su me učili i na diplomskome studiju davnih osamdesetih godina – uvijek sam sklonija tumačenju tekstova kroz tekstove same, a ne kroz ljubavnice, besparice ili kurje oči poeta...

S obzirom na to da s Vandom Babić često pijem kavu u zadarskoj Gradskoj knjižnici, uključivanje izvantekstualne stvarnosti možda bi neki od mene očekivali, a drugi bi na temelju toga smatrali kako ja zapravo nikako i ne mogu pisati o njezinoj knjizi. Ne mogu biti objektivna, rekli bi oni. Ali, s obzirom na to da smo premleno društvo u kojemu svatko svakoga poznaje (i uglavnom voli ili mrzi i rijetko je indiferentan), a i zato što ja ipak volim pisati tekstove pozivajući se na neke materijalne dokaze (čak kada je u pitanju i moja vlastita poezija) – mislim da o ovoj zbirci mogu napisati par koliko-toliko objektivnih riječi. Subjektivnost, rekla bih, postoji u nekoj mjeri u svakome tekstu – pa makar u izboru same teme (ako nije nametnuta).

Sukladno mojoj proklamiranoj objektivnosti, počet ću ovaj tekst nečim vrlo banalnim, prozaičnim. Naime, na korica-ma knjige stoji kako ona košta 120 kuna. I zato što su ovako lijepo i kvalitetno uređene knjige u mojim rukama obično starijega datuma – danas većina zbirke poezije izgleda kao da je (a često i jest) izrađena u samizdatu (koliko čujem, izdavačima se diže kosa na glavi kada im netko donese zbirku poezije – samoproklamiranih pjesnika je mnogo, a kupaca iste sve manje i manje), ne mogu a da ne promišljam i o tom aspektu knjige (bez brige, doći će na red i poezija). Dakle, za 120 kuna, gospođe i gospodo, drugovi i drugarice, dobijete knjigu tvrdo ukoričenu, s predivnim (za ovu zbirku osmišljenim!) reprodukcijama Dimitrija i Jagode Popović (i to, ako sam dobro prebrojala, 22 predivne reprodukcije) i sa 77 pjesama (uz Riječ urednika Vladana Lalovića i Pogovor Miraša Martinovića). Ok, pjesme, reći ćete vi, ima toga *na buljuke* – zašto bih kupio/la baš ovu zbirku poezije? Vratit ćemo se na to, ali da završim s temom reprodukcija koje se nalaze u knjizi.

Jer nije nevažno i mnogo govori kada slikari takvoga renomea kao što su Dimitrije i Jagoda Popović povežu svoje ime s nekim poetskim tekstom (iako su par, ne rade skupa i nije možda u redu da im imena pišem ovako *ulijepljeno*, ali nekako je stilski ljepše, iako nije slikarski točno). To znači kako ih je taj tekst inspirirao, da im nešto govori. Nisam povjesničar umjetnosti i nemam pravo ocjenjivati ovaj dio knjige, osim kao *konzument*. Iako me tehnika Dimitrija Popovića već desetljećima ostavlja bez daha, moram priznati da su mi slike Jagode Popović u ovoj zbirci progovorile bliskijim jezikom. Minuciozna tehnika Dimitrija Popovića ostavlja mi te slike ne uzvišenome pijedestalu ljepote – kojemu se mogu diviti, ali koji mi ostaje pomalo dalek – one su previsoko, ja sam prenisko, ali siroviji (i možda zato emotivniji) izričaj Jagode Popović kao da izvire iz same moje utrobe i čini da te slike gledam kao nešto potpuno svoje. Da se vratim na banalno – u istim koricama, za iste novce, dobijete dvije vrste slika. Jedne ćete gledati i tiho zamirati od ljepote, a uz druge ćete željeti vrištati, skakati, osjećat ćete kako one na

jedan dobar način oslobađaju vaš dugo, predugo zauzdani krik, kako kidaju okove vašega snobovskog i kukavičjeg podilaženja društvenim normama života.

A kako se sve to uopće slaže s tekstem (i je li i taj dio knjige vrijedan novca)? S pjesničkim dijelom knjige? Koji bi ipak trebao biti primaran. Rekao bi netko – nikako. Jer pjesme Vande Babić ne nude minucioznu tehniku Dimitrija Popovića niti snažan krik Jagode Popović. Pa opet – upravo zato jer pjesme Vande Babić idu trećim putem (suptilna nježnost izraza u najčešće slobodnoj tehnici slobodnoga stiha) – sve *ponude-no* gradi jednu skladnu višeslojnu cjelinu, pokazuje kako je iz toga teksta moguće krenuti različitim putovima, kako je moguće i tehnički savršeno oslikati ljepotu stiha, ali i energično kriknuti njegov emotivni potencijal.

Zbirka je podijeljena u četiri cjeline: *Akvarel, Cvrčak u rimi, Imam ja za Te i Ti, ja i oci naši*. U obilju poezije pisane o sebi i za sebe ili, pak, one programatske – danas možda pisane ni za koga – što je to u poeziji Vande Babić što ju čini poezijom za drugoga – za čitatelja? Jer mnogi danas zaboravljaju da poezija nije samo psiho-terapija – tj. usmjerena samo i isključivo na samolječidbeni monolog sa samim/om sobom, nego je i dijalog. Dobra poezija uključuje nekoliko dijaloga: najprije dijalog pjesnika sa samim sobom (u što, i ne samo zbog simetrije, uključujem i dijalog s adresatom pjesme), dijalog pjesnika s kulturom, dijalog pjesnika s čitateljem, dijalog čitatelja sa samim sobom, dijalog čitatelja s pjesnikom i dijalog čitatelja s kulturom. Na taj se način stvaraju krugovi čitanja koji se više ili manje preklapaju i čine kružnicu koja od sebe počinje i u sebi završava, obuhvaćajući pri tome sve što nas okružuje, sve što poznajemo i ne poznajemo. Ako tih dijaloga nema, pjesma i zbirka takvih pjesama nije potrebna nikomu, osim onomu tko ih je napisao. Ali ako tih dijaloga ima, onda u ovome surovom svijetu koji nikada nije i nikada (bojim se) neće mnogo mariti o potrebama duše – nema ničega boljeg od takve zbirke poezije.

Onoga trenutka kada sam uzela u ruke pjesničku knjigu svoje prijateljice i otvorila ju – ta moja prijateljica potpuno je nestala i ostala sam ja. Vanda Babić postala mi je

nepoznata i ne pretjerano bitna osoba – jer su pjesme komunicirale sa mnom, a nisu bile zatvorene u sebe, nije bila nametnuta autoričina intima koja glumi nešto drugome bitno. Bez obzira što ta bliskost može proizlaziti dijelom i iz istih okolnosti – godina, ženstva i sl. – ne izvire samo i isključivo iz toga. Ona proizlazi iz umještosti da se izrazi neizrecivo – što zapravo poezija i jest. Da mi kao vrsta možemo običnim jezikom iskazati sve što želimo – nikakve poezije ne bi niti bilo. A poezija Vande Babić upravo ima tu kvalitetu iskazivanja neizrecivoga i zbog toga o njoj i nije lako pisati. Mogla bih napisati filološki članak, pobrojati stihove s rimom, personifikacije i metafore, ali ne moram, ne, i neću, govoriti ću upravo o toj kvaliteti izricanja neizrecivoga – koja ne proizlazi uvijek i nužno iz matematike stiha. Sve to neizrecivo stare su teme naših patnji, razgovora i poezije. Što ima novoga u temama o ljubavi – bilo da je to ljubav prema ocu, domovini ili ona *glavna* ljubav koja je vjerojatno i proizvela najveći broj stihova. Ništa nova, ništa nova, reklo bi se u jednoj pjesmi. Pa ipak, mi stalno i stalno, iz razdoblja u razdoblje, novim vrstama stiha progovaramo o istome pokušavajući iskazati neizrecivo. Čitajući pjesme Vande Babić osjećam smirenje, onaj dobar mir kada se verbalno izrazi to što se ima potrebu reći, a gotovo je nemoguće. To je najveća vrijednost ove zbirke. Ona progovara istine i čitatelja, a ne samo autora. Ljubavna razmimoilaženja, ljubavne sreće, ljubav prema zavičaju, ocu... sve su to stare i prastare teme – u ovoj zbirci izražene ljudski, iskreno i nekim čudesnim načinom *zajednički*. One postaju i moje i vjerujem ne samo moje već i mnogih nas podešenih na istu valnu duljinu kasnoga dvadesetog i ranoga dvadeset i prvog stoljeća.

Malo je ostalo velikih pjesnika, malo je ostalo izdavača voljnih opremiti pjesničke zbirke iznad minimalističkoga *filanja* između dviju korica, kao da se radi o paprikama... Malo je zbirki poezije do kojih je stalo ikomu drugom osim autoru. Ovo je u takvo vrijeme takva zbirka koju je moguće uzeti u ruke, uživati u njezinu volumenu, u njezinim tvrdim, prekrasno oslikanim koricama, u njezinim listovima, u slikama koje se nalaze u njoj i u stihovima koji kao vitice vinove loze iz našega zavičaja preple-

ću i zapleću sliku, riječ, autoricu i čitatelja u jednu zajedničku i neraskidivu cjelinu. Vrijeme za uživanje – u poeziji, svojoj samoći, svojem miru, svojoj patnji, svojoj sreći – svome neizrecivom.

Sve to, vjeruju neki, ucrtano nam je rođenjem na dlan. Na toj prvoj i najmanjoj karti, koju susrećemo u životu i koju cijeli život nastojimo odgonetnuti, svojim je stihovima Vanda Babić napisala svoje *bilješke*. Pogledajte svoj dlan, kartu kroz kretanje preko brda i dolina života – vjerujem kako će vam te bilješke dobro doći. Da zaključim s banalnim – dobra investicija.

Rafaela BOŽIĆ

Ljestve obiteljske povijesti

(Ljudmila Ulicka, *Jakovljeve ljestve*, Fraktura, 2018.)

Novi roman *Jakovljeve ljestve* ruske književnice Ljudmile Ulicke obiteljska je kronika u kojoj se povijest i kultura prikazuju kao dio životnih iskustava likova. Strukturu romana tvori više pripovjednih razina: fabularni tijek u trećemu licu o životu kazališne umjetnice Nore Osecki naizmjenično prekida umetanje epistolarnoga dijela s pismima Norina djeda Jakova Oseckoga i bake Marije (Marusje) Kerns, čiju priču zaokružuju Norine bilješke o pronađenoj arhivskoj građi. Na završetku romana pripovijedanje prelazi u prvo lice, u formi Norina unutarnjega monologa, što otkriva da je ona bila i pripovjedačica u trećemu licu. Prema djedovim pismima napisala je knjigu koju bi možda on sâm napisao da ga progoni, cenzura vlasti i rana smrt u tome nisu spriječili.

Romanom je obuhvaćeno razdoblje od 1905. do 2011. godine. Jakovljeva pisma datiraju između 1910. i 1954., kada je Marusji, bivšoj supruzi, napisao posljednje pismo. U prepletanju dvaju kronološki različitih fabularnih tijekova preglednost omogućuju naslovi poglavlja i obiteljsko stablo na kraju romana. Autorica u bilješkama spominje arhiv i dosje Jakova Ulickoga, čime upućuje da roman, uz fiktionalna, ima i autobiografska obilježja.

Epistolarni fabularni tijek oblikuje se smjenjivanjem Jakovljevih i Marusjinih pisama, sačuvanih u stotinu godina staroj škrinjici, a pripovjedačica ga dopunjuje naknadno otkrivenim obiteljskim tajnama. Pisma su kontekstualizirana osvrtom na obiteljsku sredinu iz koje su Norina baka i djed potekli. Marusjin je otac bio siromašan urar, a Jakov je rođen u imućnoj građanskoj obitelji, pa će se obiteljsko podrijetlo odraziti na njihove različite ideološke odabire. Oduvijek krhka zdravlja, Marusja je patila od migrena i živčanih šokova te bi se oporavljala samo u vrijeme zaposlenosti, kada bi osjećala da je na putu uspjeha i da radom doprinosi društvu. Međutim, proturežimske aktivnosti koje su njezina supruga Jakova stajale višekratnih progonstava odrazile su se i na život Marusje i sina Genriha. Stoga se Marusjini snovi o glumačkoj karijeri nisu ostvarili, kao ni Jakovljevi snovi o bavljenju glazbom ili radu na gospodarskome institutu. Osjećaj krivnje zbog razdvojenosti od obitelji Jakovu je izazivao ekcem koji bi mu prekrpio tijelo. To je bio razlog njegove neplanirane bliskosti s Marusjinom sestričnom Asjom Smolkinom, neuglednom i u rodbini prezrenom medicinskom sestrom koja mu je donijela ljekovitu mast. Od masti nije bilo koristi, ali je dvoje usamljenih ljudi nakratko našlo utjehu jedno u drugome. Asja će ga primiti kada konačno iziđe na slobodu, no njihov zajednički život neće potrajati jer za osam mjeseci Jakov umire od srčanoga udara. Nora iz arhivskih spisa doznaje kako ga je na zadnju robiju svojim svjedočenjem poslao vlastiti sin, njezin otac Genrih: *Dobročudni, tupavi, bezopasni i lakomisleni Genrih, [...] zašto je pohitao već sljedeći dan nakon očeva uhićenja odreći ga se, denuncirati, opravdati se i konačno upropastiti oca? Štitio je svoju karijeru, mjesto pod kržljivim suncem, možda obitelj? Mene i mamu? Jadni Genrih...* (str. 551). Vraćajući se kući, potresena Nora ulazi u pravoslavnu crkvu, iako nije religiozna. Pjesma koju čuje sjeti ju na nepoznata djeda s majčine strane, zborovođu Aleksandra Ignjatjeviča Kotenka. Razmišljajući kako malo zna o svojim pretcima, odjednom razumije frustraciju svojega oca čiji su snovi o zrakoplovstvu također bili prekinuti zahvaljujući djedovoj protudržavnoj djelatnosti. Užasna je

pomisao kako se davne, nezaliječene tuge prelijevaju u živote potomaka: *Zar se sve zlo koje činimo ne rasplina u vremenu i visi nad svakim sljedećim djetetom koje izranja iz te rijeke?* (str. 552).

U kontekstu obiteljske genealogije, žene triju naraštaja nisu sretne u ljubavi. Marusja trpi razdvojenost zbog Jakovljeva dugogodišnjega progonstva, sama odgađa neposlušna sina Genriha, a na koncu zatraži jednostrani razvod zbog muža koji je državni neprijatelj te započinje vezu s davnim prijateljem Ivanom Belousovom. Pristajući uz sovjetsku vlast, Jakovu ne pršta mentalitet njegova buržoaskoga podrijetla i *političku kratkovidnost*. Zamara ju njegova složena strast za znanjem jer želi jednostavne, jednoznačne odgovore kakve dobiva od Belousova. Međutim, Belousov uskoro biva uhićen i strijeljan kao trockist, premda to nije bio: *Ivan nije bio trockist, bio je odani lenjinist, ali to nije bilo važno. Bila je 1937. godina, bilo je teško sve to preživjeti. Ali su preživjeli. Ne svi* (str. 473). Marusja ne odgovara na zadnje Jakovljevo pismo iz 1954., iako bi mu time olakšala starost i osjećaj izgubljenosti nakon završetka zadnjega progonstva. Od mladosti je bila željna glumačkoga uspjeha ili barem uspjeha u pedagoškome radu, dok je Jakov i u zarobljeništvu razvijao svoje talente kao ekonomist i učitelj glazbe, a poučavao je i strane jezike. Njegova pisma otkrivaju da je pokroviteljskim pristupom i beskompromisnom iskrenošću bio iznad svoje supruge, no prisutan je i njegov osjećaj krivnje što ga je proturežimsko djelovanje odvelo u Staljinove logore i u više navrata dugotrajno odvajalo od obitelji. U svojim pismima supružnici pretežno govore o vlastitu stanju i rjeđe komentiraju jedno drugo, pa se rađa otuđenost, ali samo na Marusjinoj strani. Od braka je očekivala mnogo više, željela je i društveni uspjeh, a preostala joj je borba za egzistenciju u kojoj je uspijevala zahvaljujući širini svojih interesa, razvijenih još u mladosti. Primala je i dio zarade koju joj je slao Jakov.

Fabularni tijek u trećemu licu prati život Jakovljeve unuke Nore, kazališne koreografkinje i Jurikove samohrane majke. Nora je u dugogodišnjoj izvanbračnoj vezi s gruzijskim redateljem Tengizom, petnaest godina starijim oženjenim muš-

karcem. Povremeno surađuju pri režiranju postmodernih verzija klasičnih svjetskih dramskih djela, koje bivaju uspješne, ali i osporavane. Njegovo pravilo da se izvan faza suradnje ne vide i ne čuju Nori uzrokuje patnju. Zato namjerno zatrudni sa školskim kolegom Viktorom Čebotarevim, izvršnim matematičarem koji se dobar dio života doima autističnim, pati od depresije i ne sudjeluje u odgoju sina Jurika, osim što povremeno zajedno igraju šah. Razlika između Marusje i Nore u tome je što unuka prihvaća muškarce kakvi jesu, pa ljubavnu patnju nadilazi brigom za sina i radom u kazalištu koji ju dovede do pozicije sveučilišne profesorice. Saznavši da joj je Tengiz, kada je već bio udovac, slagao da se ponovno ženi, shvati da ju je htio osloboditi od sebe samoga. Odlazi u Gruziju na poziv glumca Davida gdje gleda Tengizovu predstavu sjena te se sjeti kako je posljednjih godina bio umoran od prijetvornosti kazališne glume, riječi, kostimografije i koreografije. Stoga joj njegov izlazak iz tjelesnosti kazališta nije neočekivan. Doživljava ga kao simboličnu poruku o prolaznosti života: *Ah, Tengize, Tengize! Bili smo zajedno mladi, ja nisam znala ono što si znao ti... ili ni ti tada nisi znao? Zar sam radi toga toliko prepatila zbog tebe da u starosti shvatim da ostaju samo sjene... Jedino bitno, jedino postojeće...* (str. 517). Nora Tengizu ne zamjera ništa, nego zajedničke dane prima kao dar.

Fabularni tijek o Nori usputno spominje i brak njezine majke Amalije i oca Genriha koji nije bio sklopljen iz ljubavi, što je zapazio Jakov kada ih je posjetio po izlasku s robije. Shvatio je i da mu je unuka pametna, ali povučena djevojčica koja je, uz Marusjine, naslijedila i neke njegove crte. Oboje evakuirani iz Moskve, Amalija i Genrih sreli su se u ratu 1941. i povezali se u samoći kao nekadašnji školski kolege. Amalija poslije nalazi Andreja Ivanoviča te se vjenčaju nakon njegova razvoda. Nije imala sretno djetinjstvo zbog majčina lošega braka, a na koncu umire od raka. Nora naslijedi istu bolest, ali pomirljivo gleda na život. Strast za trajnim nadograđivanjem svojega obrazovanja naslijedila je od djeda Jakova. Od bake Marusje potekla je njezina ljubav prema kazalištu, a bakina prijateljica Tusja prepustila joj je predavačko mjesto na fakultetu.

Muške likove pokreće neki oblik darovitosti ili javnoga djelovanja, no zato su slabije njihove emocionalne i društvene veze. Viktor, izvrstan matematičar, nije sposoban iskazati emocije. S jedinim prijateljem Grišom dijeli znanstvene ideje, no prestane ga slijediti kada on emigrira u Izrael i znanstveno bavljenje staničnim membranama poveže s proučavanjem Biblije. Ipak, sačuvaju prijateljstvo, a, zahvaljujući Griši, Viktor kao računalni stručnjak dobiva u Americi posao u sveučilišnome laboratoriju gdje biva nagrađen za svoj rad. Oženi se Irkinjom Marthom i održava vezu sa sinom. Nora se zbog njega veseli kao stara prijateljica koja ga je u školi poučavala ruskomu jeziku, a i uvela u spolni život.

Jurik je od oca Viktora naslijedio osobit način razmišljanja zbog čega ga liječnici pri upisu u školu nisu smatrali normalnim. Bio je slab učenik, ali je volio Beatlese. Tengiz mu je kupio njihove ploče i gitaru koja mu je omogućila ulazak u društveni život. Da ga spasi od novačenja i odlaska u Afganistan, Nora ga 1991. šalje u New York gdje ga podupiru otac i njegova nesebična supruga Martha. Međutim, Jurik zapadne u društvo glazbenika drogeraša, pa ga Nora 2000. vraća u Moskvu uz pomoć Tengiza koji je, unatoč svojoj nestalnosti, bio prisutan u Jurikovim ključnim životnim trenucima. Ljubav prema glazbi Jurik je naslijedio od pradjeda Jakova, no očeva autističnost zakinula ga je za druge interese sve dok nije upoznao Lizu. Dobivaju sina Jakova koji se rađa 2011. godine, stoljeće nakon što je pradjed Jakov započeo vezu s Marusjom.

U završnoj, autoreferencijalnoj dionici pripovjedačica ističe kako glavni lik romana nije nitko od članova obiteljske loze, nego bit postojanja kao nit koja ponavlja osobine i htijenja u naraštajima obitelji. Biblijski motiv Jakovljevih ljestava u romanu ima obiteljsku simboliku. Iako su Jakovljeve želje za obiteljskim životom, razvijanjem glazbenoga dara i znanstvenim radom trajno ometane političkim progonima i robijom, on nije odustao od duhovnoga rasta i pomagao je obitelji koliko je mogao. Njegova se darovitost nastavila u životu praunika Jurika. Unuka Nora našla je njegova pisma i napisala knjigu, sačuvavši tako njegove misli i svjedočanstva. Nasljeđuju

se i nevolje u vidu ljubavne razdvojenosti, bolesti, neuklopljenosti u društveni život, no preteže upornost staroga Jakova da se stvara i u ograničenim uvjetima. Ljestve kao biblijski simbol Jakovljeva penjanja u nebo u romanu Ljudmile Ulicke simboliziraju duhovni rast kao trajnu obiteljsku težnju. Poput svojega djeda, Nora u onome što ima trajno traži prednosti, stoga roman zaslužuje da se u njegovu naslovu nađe Jakovljevo ime. Valja napomenuti i kako su obojica, biblijski patrijarh Jakov i Jakov Osecki, bili Židovi.

Na kraju romana jasan je i smisao Nabokovljeva epigrafa: *sablast bitka* ovdje upućuje na nasljedne osobine u naraštajima obitelji i sudbinske situacije koje potvrđuju da nijedan čovjek zapravo nije slobodan zbog društvene i političke stvarnosti, u čije je mreže uhvaćen svatko tko se bori protiv njih. Autorski epilog u trećemu licu duhovito predviđa i budućnost do tridesetih godina 21. stoljeća, ističući ponavljanje iste biti u naraštajima kao ono što je jedino bitno. Tako pojedinačan ljudski život zadržava univerzalne, kozmičke dimenzije.

Sanja FRANKOVIĆ

Otkrivanje zasute baštine

(Pavao Tijan, *Domovinske i emigrantske teme*, Studije, eseji, članci, Glas Koncila, Zagreb, 2019., str. VII – LIX + 3 – 427, priredio i predgovor napisao Božidar Petrač)

U biblioteci *Hrvatska katolička baština 20. stoljeća*, koju uređuje Vladimir Lončarević, kao 35. knjiga pojavio se izbor iz radova Pavla Tijana *Domovinske i emigrantske teme*, Studije, eseji, članci. U taj je izbor priredivač knjige Božidar Petrač uvrstio 26 Tijanovih tekstova i rasporedio ih u tri cjeline: I. *Ljudi, vremena, događaji*, II. *Kulturne teme* i III. *Emigrantske teme*. Petrač je i autor predgovora (na više od 50 stranica!) i potrebne filološke aparature (Životopis Pavla Tijana, Bibliografija – u kojoj je navedeno više

od 150 naslova iz velikoga i raznolikoga Tijanova opusa, Literatura – koja nudi 30 naslova o Tijanu i njegovu djelu, Napomena – u kojoj priredivač objašnjava zašto se opredijelio za ovakav izbor).

Predgovor Božidara Petrača opsežan je i jako dobrodošao svakomu čitatelju Tijanovih tekstova: i onomu koji dosta zna o Tijanovu životu i radu i onomu tko se u tu problematiku tek uvodi. Posve svjestan važnosti, opsežnosti i raznolikosti Tijanova djela, Petrač se odlučio za sustavan pogled u to djelo. Taj je pogled ponudio u 11 malih poglavlja (zadnji redni broj je 10, ali to je stoga što se korektorskom omaškom broj 9 ponavlja) i trudio se i uspio *uhvatiti* sve najvažnije iz života i rada osobe za koju već na početku kaže da je *jedan od najistaknutijih Senjana 20. stoljeća, intelektualac par excellence, erudit, enciklopedist i poliglot, čovjek neobične nadarenosti i velike radne energije...* Petrač će se potruditi svaki spomenuti atribut potkrijepiti dokazima. Recimo da je na početak svojega Uvoda stavio izreku

Rari nantes in gurgite vasto (Rijetki su koji plivaju u ogromnom vrtlogu) i tako odmah junaka svoje priče označio kao osobu rijetke sposobnosti da u nemirnim vremenima i vrlo teškim prilikama koraca uspravno, s povjerenjem u ljudsku čestitost i Božju pomoć. To mu je omogućilo bitno obogatiti i oplemeniti, kaže Petrač, kulture dvaju naroda, hrvatskoga iz kojega je potekao i španjolskoga koji ga je u presudnim trenucima kao izbjeglicu i prognanika prihvatio. Kratko priredivač prikazuje Tijanov život od mature u Senju, suradnje u katoličkim i studentskim društvima do odlaska u Vukovar (gdje je bio odgojitelj i kućni nastavnik grofu Jakobu Eltzu koji je 1992. bio virilist u Hrvatskome saboru) te njegovih ranih radova, suradnje u *Hrvatskoj smotri*, *Hrvatskoj straži*, *Obzoru* itd. sve do suradnje u radu na *Hrvatskoj enciklopediji* kojoj je Petrač posvetio posebno poglavlje. Privrženost rodnomu Senju ovdje se prati preko tekstova koje je Tijan o svome rodnom gradu napisao i predavanja koja je održao. Posebno je opisano Tijanovo uređivanje *Književnoga tjednika* koji je izlazio 1941. – 1942. te svojim dvobrojem 28 – 29 otišao u povijest, navodno zbog *štednje papira*. Tijan tada postaje urednikom kulturne rubrike *Spremnosti* i sudjeluje u

pripremanju udžbenika za srednje škole (s Matom Ujevićem i Vjekoslavom Štefančićem), za što je bio osposobljen ne samo svojom spisateljskom djelatnosti nego i time što je nekoliko godina predavao hrvatski jezik na Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu. Prekretni je trenutak u njegovu životu početak svibnja 1945. kada odlazi u izbjeglištvo i preko Rima i Ferma stiže 1947. u Madrid.

Rastanak s Domovinom i sa suprugom nisu u njemu mogli srušiti njegovo uvjerenje kako čovjek u svakoj prilici i u svakvim okolnostima mora činiti što može, da intelektualac mora djelovati. Već te kobne 1945. on će se uključiti u akcije koje je držao opravdanim i svrsishodnim. Tako je sudjelovao u oblikovanju knjige *Martyrium Croatiae* koja je nastala tako što je skupina hrvatskih izbjeglih intelektualaca htjela iskoristiti priliku imenovanja novih kardinala 1946. i predati im oveći tekst u kome su popisani pobijeni hrvatski svećenici i redovnici, zatim je ukratko opisana hrvatska povijest i na kraju se moli Zapad da ne napusti Hrvatsku. Od 11 poglavlja, mladi je profesor Tijan napisao šest!

U Madridu će na institutu Miguel de Cervantes zauzeti visoko mjesto voditelja slavenskih studija i senzibilizirati prostore španjolskoga jezika za kulture slavenskoga svijeta, posebice, razumije se, za hrvatsku kulturu i povijest. Svoja zagrebačka iskustva u radu na *Hrvatskoj enciklopediji* primijenit će u novoj sredini i dobiti visoko španjolsko državno priznanje za udio u objavljivanju *Španjolske enciklopedije*. Posebnu je pažnju Petrač posvetio njegovoj suradnji u hrvatskim emigrantskim, napose katoličkim krugovima, njegovoj prevoditeljskoj djelatnosti i radu na Španjolskom državnom radiju na kojemu je uređivao emisije na hrvatskome jeziku. Petrač vrlo pažljivo bira citate i nudi nam one koji kazuju ono važno iz života i djela Pavla Tijana. Druga velika vrlina Petračeva teksta je njegova svijest o stanju hrvatske kulture danas, tj. on točno zna što prosječni hrvatski intelektualac ne zna, a morao bi znati i s obzirom na to ne samo da bira iz opsežnoga i raznolikoga djela nego nudi sažeto i kontekste koji pomažu boljemu razumijevanju toga djela i ukupne novije hrvatske kulturne, i ne samo kulturne povijesti. Tako će čitatelj, na primjer,

moći saznati tko su bili utemeljitelji i dužnosnici važnoga društva *Hrvatski jezik*, tko je sve s Tijanom predavao na Nadbiskupskoj gimnaziji, s kim je i kako surađivao u radu na *Hrvatskoj enciklopediji* jer Petrač nudi te temeljne obavijesti s opravdanom željom da se proširi krug onih koji ih znaju. Jer tu nije problem samo današnji nehaj nego i jučerašnja nastojanja da se te važne činjenice izbrišu iz memorije hrvatskoga naroda. Važna mu je i Tijanova ostavština i na nekoliko mjesta na nju upozorava jer mu je do toga da se radi dalje: onih 200 kutija Tijanovih rukopisa koji se čuvaju u HAZU-u pozivaju na dodatni rad i napore.

Odabirući tekstove koje će uvrstiti u ovo izdanje, Petrač je nastojao ne ponavljati one iz Tijanovih knjiga, pokušao je, koliko je to moguće, predstaviti raznolikost opsežnoga opusa. Vodio je računa o tome u kojoj ediciji izlazi ova knjiga (odabirući i neke tekstove u kojima dolazi do izražaja Tijan – aktivni katolički laik, a Tijan uvjereni kršćanin osjeća se praktički u svakome njegovu tekstu).

Pri čitanju odabranih tekstova dobro je uvijek pažljivo pogledati kada su i gdje objavljeni kako bi se razumjele sve vibracije koje tekst nudi. Drugi odjeljak npr. nudi čak četiri prigodna teksta, pisana kao uvod u novu djelatnost ili u novu godinu i vrlo je poučno pratiti kako se Tijan u tim svećanim trenucima opredjeljuje za određene poruke, kako ne natrpava svoj tekst kakvim god patetičnim izričajima, nego potiče na razmišljanje o važnim konkretnim problemima. On iskazuje uzornu umjerenost kada govori o patnjama svojega naroda i o tome kako tu patnju treba prikazivati svijetu, pogotovo kako to treba činiti hrvatska emigracija. U tekstu *Naša velika odgovornost* iz 1949. on piše: *To često bačvljenje svojim vlastitim patnjama i mukama svojega naroda ljudski je i razumljivo. Ono je dapače i potrebno, jer samo svijest o zlu koje smo proživjeli i na koje je još uvijek osuđen živjeti hrvatski narod u svojoj zemlji može nam dati pobude i snage da se protiv toga zla borimo dok ga ne uništimo ili barem od sebe otklonimo. Ali ako se u tom pretjera, ako to postane psihoza, ako odviše intenzivno uživljavanje u vlastite boli potisne sve druge aktivnosti duha i pretvori se neki bolećivi kult trpljenja, za koje se ne nalaze prav motivi, onda je to škodljivo i opasno*

za normalan život. Ili u tekstu *Po čemu će nas svijet suditi* (iz iste 1949. godine) piše o dvjema Hrvatskama, onoj Titovoj i onoj Stepinčevoj, pozdravlja sve oblike slavljenja Nadbiskupove žrtve, ali i upozorava: *Ali u svemu tome ima mnogo zloporabe i hipokrizije. ... Nadbiskup Stepinac je heroj vjere u Boga, kršćanske ljubavi prema bližnjem, praktičnog katolicizma i djelotvornog patriotizma. Po tim principima on je živio i radio, a nije o njima samo govorio, i za njih podnosi mučeništvo, a pripreman je i svoj život za njih položiti. Kod njega su riječi tek potrebni tumači njegovih djela i sredstvo naučavanja istine. A mi? Da li naša djela odgovaraju našim riječima? Da li se i po svojim djelima približavamo nadbiskupu Stepincu ili ostajemo samo kod fraza?*

Kada tako razmišljate i kada se ponašate u skladu s takvim stavovima, onda vaši javni nastupi dobivaju na uvjerenosti, pa i onda kada dirnete u institucije i pojedince koji su mnogima dragi. U dosada neobjavljenu tekst napisanome 1966. govori o sporazumu Vatikana i Beograda i kaže tešku i optužujuću istinu: *Pri svemu tome je jasno da Vatikan računa s postojećim državama, a ne s postojećim narodima, pa bili oni i katolički. Stvar koja nije poznata širokim masama vjernika i koja se može jednom teško osvetiti današnjim kovačima sudbina pojedinih naroda, a s tim i samoj Crkvi.*

Nije prihvatao tvrdnje da u Domovini kulturni radnici nemaju nikakvih uspjeha u borbi s komunizmom i tvrdio je kako su uspjesi komunizma u razaranju hrvatske kulture i hrvatske svijesti manji nego što se u emigraciji govori i piše te je prepoznavao sve pomake nabolje i rado ih isticao. Uvijek je, dakle, bio za velik rad i za istinitu riječ koja takav rad prati. Knjiga koju prikazujemo neće, nadam se, ostati mrtvi kapital. Bilo bi dobro da ju mnogi uzmu u ruke. Naši današnji problemi su drukčiji, ali Tijanovi stavovi i preporuke imaju nešto svevremensko u sebi i njegovo nam djelo može ojačati samopouzdanje i ponos. Njegovo djelo naša je dragocjena baština, velikim dijelom još zastrta našim nehajem i surovošću naših protivnika. Tijan je vječni suborac svih onih koji vole istinu, pravdu i – Hrvatsku!

Stjepan DAMJANOVIĆ

Trijumf autorske discipline

(Dunja Detoni-Dujmić, *Svjetski dan samoće*, Zagreb, DHK, 2019.)

Novo pjesničko ukoričenje nagrađivane pjesnikinje, esejistice i književne kritičarke Dunje Detoni-Dujmić (Križevci, 1941.) obvezuje nas na punu pozornost – stil-ska pribranost pisma koje nam ono nudi, naime, oduševljava, ali i ukazuje na procesualnost pisanja, mukotrpnost realizacije svih međukoraka potrebnih za potpunu te nesumnjivo uspješnu rukopisnu realizaciju izrazito visokih estetskih dometa. Slučajno ili ne, o zbirci do sada i nije mnogo pisano te je želja potpisnika ovih redaka doprinijeti znatnijemu recepcijskom usvajanju iste. Sve ostalo, siguran sam, bilo bi nepošteno.

Zbirka je podijeljena u tri ciklusa koji zbrojno nude šezdeset i četiri pjesmoporna teksta. Prva cjelina otpočinje posvetom modernomu švicarskom kiparu i slikaru Albertu Giacomettiju (1901. – 1966.), a otvara ju tekst naslovljen *Počinje vrijeme* u kojemu je, na sadržajno-semantičkome planu, kretanje stavljeno u službu minimalističke deskripcije Nad-čovjeka: *Čim se ukazao u zbilji, viđenje mu je bilo veće od svijeta. Ok, reče naglas, ime mi je čovjek koji hoda.* Pismo, pokazat će se, obiluje kombiniranim posezanjima za biblijskim slikama te slikama suvremenoga svijeta, a uz relaksiranu, nepretencioznu rečenicu – spomenutoj nepretencioznosti doprinose i dijalektalni tragovi svojstveni prije svega svakodnevnomu govoru kao, primjerice, u tekstu *Vježbe na otvorenom* gdje je Krist stavljen u ulogu željezničara koji otpravlja vlakove čime na sebe veže možebitnu poli-semantičku konotaciju. Kristovo mučeništvo efektno izmješteno u prostorno-vremenu sinkronijsku demenciju obilježenu društvenom pasivnosti, strahom, užurbanošću te progresivnim urbanitetom obilježja su teksta naslovljenoga *Stoljetna studen*. Očitovanje je čovječnosti u odnosu na razmatranje Kristova lika podvučeno konstatacijom seksualno predznakovljene ljubavi u tekstu naslovnoga ironijskog odmak *Disciplina ljubavi*; spomenuta ljubav ostaje njegovom neupitnom konstantom, čak i u završnici mesijanskoga trpljenja kojemu

je podvrgnut: *Govorio, ne govorio, neću te napustiti, uvijek ću misliti na tvoje biblijske kose, na čavle po kojima si se penjala prema vrhu kako bi me dosegla, na halju iz koje si ispala, rubac iz kojega si iscijedila moju sliku.* Očitovanje njegova trpljenja usvojenim prijezirom sredine prema drugome i manje poznatom podvučeno je u tekstu *Kako se miriti s nemirima* – subjektu je pritom smjelo dopisana hermafroditiska karakteristika koja tako ističe njegovu razlikovnost u odnosu na civilizacijski regresivni kontekst: *Čuju se glasovi: neka ti pomogne onaj koji te rodio, na čijim si leđima rastao dok si u isti čas bio muškarac i žena.*

Tekst *Trostruki jao, svemirski psi* idejno se dotiče bogočovječne opstojnosti temeljene na prihvaćanju smrtnosti kao, s obzirom na rubnu transcendentnost razmatranoga, spoznajno neusvojivoga paradoksa. Sumnja je, pak, kao zalag vrijednosti Kristove žrtve prvoplanski podvučena tekstem *Vrijeme skakavaca* – završnica istoga rapidno potencira nesigurnost koju, u odnosu na vlastite postupke, podnosi izvjesni Egzistencijal: *Dubi žlijeb za hvatanje nevjernika. Ostalo ću urediti kada stignem na vrh ako nisam pogriješio put – poruči im i pridoda: zaboga, stižem – ne ja, ne oni, nego milost sa mnom.* U tekstu *Ljubav nad ljubavima ili ništa posebno* žena je prikazana ultimativnom obnašateljicom civilizacijski uvjetovanoga trpljenja, na što se izvjesno naslanja eshatološki zapis kao prikriveni komentar širedruštvene hipokrizije naslovljen *Protiv svemirske Marilyn Monroe.* U tekstu, pak, *Provereni darovi* jezični je arhaizam stavljen u službu atmosferske potencije što ujedno možemo tumačiti i stilski uvjetovanim intertekstualnim gestom: *Va ime oca i sina i svetago, svi se križaju, čude tom neviđenom hodu po tajnom mostu koji ga nije zbacio nego lako položio pred obraz namjernicima i fureštima.* U tekstu *Mirakul*, 2 primjetna je tendencija automatskoga pisanja, a što se očituje odstupanjem od pravopisnoga kanona, kao i posezanjem za dijalektalnim fragmentima, inojezičnim sintagmatskim rješenjima i šatrom.

Druga cjelina posvećena je književnici Anki Žagar te ju čini sedamnaest rednim rimskim brojevima numeriranih tekstova. U prvome tekstu primjećujemo djelomično odstupanje od pravopisne norme uz

nejasnu transpoziciju subjekta što pridonoši visokoj protočnosti teksta čiji je ustroj na tragu duge, nezavisno složene rečenice – prema danome su principu realizirani i ostali tekstovi ciklusa, a uz napomenu kako je, s obzirom na naslov ciklusa očekivano, spomenuta tranzicija ujedno i rodno uvjetovana. Drugi je tekst cjeline komentar kreativnoga svojstva samoće – istoj je, naime, dopisan demijurški predznak. Petim je tekstom osobito naglašena semantika dvojine kao stanja obnovljene nevinošti. Sedmi tekst iznimnim deskriptivnim vitalizmom naglašava stvaralačku procesualnost kao, po sebi, esencijalnu egzistencijalnu nit: *on od jutra do mraka ratari na proplanku punom daljinskih sjena i čini se kako je uspio preorati nered koji je ostao nakon eksplozije početnoga straha.* Osmi je tekst osobito kvalitativnoga, takoreći antologijskog potencijala remitologizacije kako spomenute dvojine tako i poezije same: *ona sjedi na punom svjetlu u vremenu koje se još nije slijepilo i promatra kako on tajnim mehanizmom prevrće i otima zemlju duhovima.* U jedanaestome tekstu ciklusa motivski slojevi podsjećaju na neopaganiističke natruhe stvaralačkih napora pojedinih iz reda najnovijih glasova suvremene pjesničke produkcije poput, primjerice, Marije Dejanović ili Denisa Čosića: *nju je dohvatio vještici malj i rasuo joj prah koji je plutao uokolo još dvije tisuće godina.* Finale ciklusa njoj, ženskomu subjektu, dakle, pripisuje spoznajnu magiju blagotvornoga djelovanja prethodno prihvaćena nadolazećega ništavila.

Treća cjelina naslovljena *Selfie s dušom* otpočinje tekstem *Bicikliranje* kojim je razmatran suodnos čovjeka i psa. Tekstovi *Tišina*, 1. i *Tišina*, 2. jezičnim su tragom promatranja tišine na makro te na mikroplanu – makrotišina pritom je kozmičko, teozofski predznakovljeno, općestvaralačko stanje dok je mikrotišina kao, primjerice, zatišje između dviju izgovorenih riječi, semantički te, suprotno očekivanomu, prvonavedenoj jasno pretpostavljena. U triptihu *Hod* (*Hod*, 1., *Hod*, 2., *Hod*, 3.) razmatrani su kako odnos subjekta i kretanja tako i semantika hoda po sebi, a uz promišljenu konstataciju prirodom uvjetovane parnosti pokreta kao preduvjeta njegovoj egzistencijalno mogućoj procesualnosti;

završnica je trećega teksta niza pritom čitljiva kao jaki intertekstualni gest (Slamnig), naime: *takva bića nestaju brže nego se pojave, po načelu, sad su bila tu a u hipu ih više nema, no najbrža je stonoga, protrči zidom brzinom meteora i odmah nestane u stotinama rupa, kažem nestane – prije nego li su je ubili ciglama*. Uz spomenuti se pod-ciklus naslanja tetraptih *Zatišje* (uz prema istomu principu dodane redne brojeve kao naslovno razlikovne elemente) kao promišljanje možebitno željenoga efekta uvjetovanoga hodom odnosno kao pokazatelj ostvarene prostorno-vremenske izmještenosti čime je subjektu omogućen spokoj; u drugome tekstu niza valja ukazati na suptilno primijenjenu onomatopeju zavidnoga estetskog efekta: *dvostruki je aksl nagradni dodatak publici koja sa strane gleda i više ho, ho, ho*.

Tekst je *Merkat i njegova djeca* naglašene hermetičnosti izvršnih, napose sintaktičkih rješenja: *Mora da ga je netko nemarno bacio na pupak ulice i eto ga kako vreba u noći, uspravan kao prazan bankomat usred pustinje Kalahari*. Rukopisnom je logikom navedenomu svojstvu samoće dopisana vrtinja – cikličnost, naime, kao iznevjeravanje spoznajne linearosti što posljedično rezultira prostorno-vremenskom obnovljivosti (*Kotačić za samoću*). Samoća kao dosegnuto granično transcendentalno stanje razmatrana je tekstem impresivne sintaktičko-leksičke kvalitativnosti naslovljenim *Slučajni samac, levitacija*. Tekst *Sumnja* na idejnome planu podvlači bježanje kao posljedicu postojane međuovisnosti vjerovanja i skepse. *Mise en abyme* završni je tekst rukopisa kojim je naglašen transmedijalni karakter uvjetno reprizirane stvarnosti, a kroz prizmu teksta kao (ne nužno) sekundarnoga polazišta žive egzistencije čime je približiti Jezik poziciji ranije spomenutoga Egzistencijala.

Zaključno, novoukoričeni pjesmoporni rukopis Dunje Detoni-Dujmić vitalistička je literarna činjenica jake svijesti o jeziku (kao i jake svijesti jezika) kvalitativnoga kontinuiteta kao posljedice, što je i uvodno sugerirano, autoričine iznimne radne etike, napose sintaktičkoga te leksičkog bogatstva, ali i talentom isprovociranih šarmantnih momenata koji doprinose, kada je to najpotrebnije, relaksaciji jezične zbilje. Slobodan sam zaključiti kako, u kon-

tekstu suvremene pjesničke proizvodnje u nas, rijetka imena ispisuju pjesmoprozu kvalitativno makar bliskih dometa. Utoliko je rukopis *Svjetski dan samoće* dobrodošla činjenica Male knjižnice DHK koju, bez ikakve zadržke ističem, vrijedi recepcijski višestruko usvojiti. Vraćati se, naime, tomu lucidnom lingvogoblenu nenametljivih mikro i makrostilističkih planova, eskalirajuće filozofičnosti, ali i makar posve diskretno naznačene relacije *eros – thánatos* što je, s obzirom na gnoseološka nastojanja klizećega subjekta, opravdano kako rukopisnom tako i konvencionalnom logikom.

Franjo NAGULOV

KRONIKA DHK – kolovoz, rujan 2019.

– 3. kolovoza

U Podstrani je na književnoj manifestaciji *Dobro jutro more* književniku Anđelku Vuletiću dodijeljena *Plaketa Dobro jutro more* za cjelokupni književni opus.

– 9. kolovoza

U Selcima na otoku Braču održana je *29. svehrvatska jezično-pjesnička smotra Croatia rediviva ča-kaj-što*. Dvadeset i osmero dosadašnjih ovjenčanika predstavljeno je mramornim pločama na *Zidu od poezije. Maslinovim vijencem* ovjenčan je ovogodišnji *poeta oliveatus* Mile Stojić.

– 10. kolovoza

U Beču je u 89. godini života premiuo akademik RADOŠLAV KATIČIĆ.

– od 11. do 14. kolovoza

U Kominu, Metkoviću i Podgradini održani su *11. Neretvanski pjesnički susreti – Maslini u lice*. Književna nagrada *Neretvanska maslina* dodijeljena je akademiku Zdravku Kordiću.

– od 18. do 22. kolovoza

U Kaštelima, Đakovu i Gorjanima održani su 10. Dani Luke Botića.

– 4. rujna

Održana je sjednica Povjerenstva za Zagrebačke književne razgovore.

– 5. rujna

Održana je 21. sjednica Upravnoga odbora DHK.

– 6. rujna

U mjestu Ravno u Popovom polju u istočnoj Hercegovini održana je tradicionalna književna manifestacija *Grgurovi*

hukovi koja je bila posvećena tridesetoj godišnjici smrti glasovitoga hrvatskog pjesnika Stojana Vučićevića. U pjesničkome dijelu manifestacije sudjelovali su Mislav Palameta, Tomislav Marijan Bilosnić, Mile Pešorda, Zdravko Kordić, Tomislav Žigmanov, Miljenko Stojić, Ana Soldo, Ante Bender i Ljubo Krmek.

– 18. rujna

Pedeset i sedma Tribina u gostima održana je u Klinici za tumore. Književnica Sonja Zubović predstavila je tri svoje slikovnice, iz zbirke poezije pročitala je pjesmu o nesretnome magarcu koji se zove Pere, razgovarala s djecom o književnosti, ljepoti čitanja, inspiracijama, ilustracijama i životu općenito.

U Klinici za dječje bolesti održana je pedeset i osma Tribina u gostima. U veselome susretu s malim pacijentima sudjelovala je Lana Bitenc. Tribinu je vodio Hrvoje Kovačević.

– 23. rujna

U Zavodu za psihološku pomoć djece i adolescenata KBC-a Zagreb održana je pedeset i deveta Tribina u gostima. Živačan razgovor Snježane Babić Višnjić s mladim pacijenticama potrajao je gotovo dva sata i u njemu su svi uživali. Tribinu je vodio Hrvoje Kovačević.

– od 24. do 27. rujna

U organizaciji Slavonske književne i umjetničke akademije – koordinacija za Hrvatsku i Podravsko-prigorskoga ogranka DHK u Zagrebu je održana književna manifestacija *Međunarodni mostovi književnosti i umjetnosti*. U prostorijama DHK nastupili su pjesnici iz Slovačke Katarina Džunkova i Teodor Križka te je održan književni razgovor povodom 13 godina

suradnje Slavonske akademije i DHK. Razgovaralo se o onome što je učinjeno svih ovih godina, ali i o planovima i novim projektima. Moderatorice događanja bile su Enerika Bijač, Sonja Zubović i Diana Burazer.

– 25. rujna

Održana je sjednica Prosudbenoga povjerenstva za Nagradu *Ksaver Šandor Gjalski* za 2019.

MAJA KOLMAN MAKSIMILJANOVIĆ

REPUBLIKA, časopis za književnost, umjetnost i društvo.
Objavljuje Društvo hrvatskih književnika. Uređuju Tin Lemac i Božidar Petrač.